

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СТЕШЕНКО НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 930.2(477+470+571):303.446.4“15/17”

**УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ
ЗАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В XVI-XVIII ст.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Пірко Василь Олексійович

ДОНЕЦЬК – 2007

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Стан наукової розробки проблеми	10
1.2. Джерельна база	22
1.3. Методологія дослідження	32
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ	37
2.1. Концептуальні засади проурядової та української історіографії XVIII – першої половини XIX ст.	37
2.2. Розширення джерельної бази проблеми	54
РОЗДІЛ 3. ЛІБЕРАЛЬНА ТА НАРОДНИЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ КОЛОНІЗАЦІЇ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ	66
3.1. Розвиток проблематики в ліберальному напрямі	66
3.2. Народницька концепція залюднення регіону	78
РОЗДІЛ 4. ЗАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1920-1980-ті рр.)	93
4.1. Заселення території в працях істориків 20-30-х рр. XX ст.	93
4.2. Праці істориків 40-50-х рр. XX ст. про залюднення краю	105
4.3. Колонізація регіону в дослідженнях кінця 50-х – 80-х рр. XX ст.	113
РОЗДІЛ 5. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	130
5.1. Українська історіографія 90-х рр. XX – початку XXI ст. заселення Степової України в XVI-XVIII ст.	130
5.2. Російська історіографія 90-х рр. XX – початку XXI ст. проблеми	165
ВИСНОВКИ	172
ПРИМІТКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	244
ДОДАТКИ	301

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЕАИВЕ	– Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы
ЖМВД	– Журнал Министерства внутренних дел
ЖМНП	– Журнал Министерства народного просвещения
ЗЗДУ	– Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII- XIX ст.
ЗООИД	– Записки Одесского общества истории и древностей
КС	– Киевская Старина
ЛЕУАК	– Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии
НТШ	– Наукове товариство ім. Т.Шевченка
ОВ	– газета «Одесский вестник»
РДАДА	– Російський державний архів давніх актів
РДВІА	– Російський державний воєнно-історичний архів
РДІА	– Російський державний історичний архів
УІЖ	– Український історичний журнал
ЦДІА УРСР	– Центральний державний історичний архів УРСР
ЦДІАЛ	– Центральний державний історичний архів у Ленінграді
ЦДВІА	– Центральний державний військово-історичний архів СРСР

ВСТУП

Актуальність теми. У процесі розбудови незалежної Української держави важливу роль має врахування етнополітичної ситуації, яка склалася в процесі заселення території України. Особливо це стосується Степової України, де в процесі освоєння території поряд з українським етносом брали участь росіяни, греки та інші народи, що сформували сучасне населення регіону. Актуальні геополітичні та етнокультурні питання, які так жваво останнім часом обговорюються на шпальтах різних періодичних видань України і Росії, тісно пов'язані з недостатнім вивченням ролі різних етносів в заселенні та освоєнні території в минулому. Применшується роль українців в освоєнні регіону, особливо на початковому етапі. Висуваються абсурдні ідеї відділення Степової України, в минулому Новоросії, в окрему територіальну одиницю. Витоки сучасної ситуації, котра стала не лише історичної, а й перетворилася на соціально-політичну, і є предметом обговорення численних наукових публікацій української і російської історичної науки.

Завдяки своєму географічному розташуванню регіон належав до числа залюднених у давні часи. В давнину на землях Степової України змінювали один одного киммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, алани, булгари. До початку XIII ст., крім слов'ян край населяли також тюркомовні племена (хозари, печеніги, торки та половці), яких наприкінці 30-х рр. XIII ст. витіснили татари. Після походів Батия ці місця майже обезлюдніли і на тривалий час за ними закріпилася назва «Дике поле», у російських джерелах – «Поле». З кінця XIV ст., у зв'язку з інкорпорацією більшої частини території Литвою, відновлюється їх заселення, в першу чергу представниками східних слов'ян. Проблема залюднення й освоєння Степової України в наступний період, тобто з XVI до кінця XVIII ст., відколи регіон перетворився з «пустелі» на один із заселених і освоєних регіонів Російської імперії, віддавна привертає увагу дослідників. Тому необхідність простежити наскільки цей процес знайшов відображення в українській та російській історіографії XVIII – початку XXI ст. очевидна. Автори

більшості краєзнавчих нарисів, іноді й наукових праць, не завжди користуються вивіреною інформацією. В окремих матеріалах простежується тенденція до сенсаційності, що обумовлено як неухважним співставленням суперечливих фактів, так і політичною заангажованістю авторів. Огляд найбільш важливих досліджень і публікацій джерел з проблеми дасть можливість запобігти подібним фальсифікаціям історії Степової України в майбутньому.

Проблема залюднення й освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. на сьогоднішній день нараховує солідну кількість досліджень представників різноманітних історіографічних шкіл і напрямів, що з'явилися протягом XVIII – початку XXI ст. Проте, до сьогодні в історіографії не оцінено вклад, який було внесено науковцями в розвиток історичної науки дослідженнями саме з історії заселення. Нагромаджений фактичний матеріал з вивчення проблеми та сучасні наукові розробки потребують систематизації й узагальнення, що може бути досягнуто в процесі історіографічного огляду.

Історія заселення Степової України в XVI-XVIII ст. є однією з проблемних площин сучасної історичної науки. До початку 1990-х рр. питання розглядалося на користь радянської політичної системи, тому з української історіографії викреслено цілий пласт літератури різних шкіл і напрямів. Цим, фактично, вилучено з наукового обігу значне коло першоджерел, частина яких була втрачена, а частина стала доступною лише тепер.

Об'єктивний аналіз наявної літератури з проблеми дає підстави стверджувати, що відсутність у вітчизняній історичній науці комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень з історії заселення регіону призвела до ситуації, за якої в новітніх наукових розвідках представлена неповна історіографічна база, що негативно позначається на загальному стані науки. Незважаючи на існуючий солідний масив наукової літератури узагальнюючого характеру з історіографії, фактично відсутні, або представлені працями локального характеру, спеціальні історіографічні дослідження з історії заселення Степової України.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що проблема заселення Степової України, як одного з важливих промислових регіонів, що відіграє особливу роль в економічному житті України, привертала увагу дослідників. Історіографічний доробок питання характеризується певними здобутками у вигляді монографічних та статейних оглядів, курсу лекцій, проте узагальнюючий огляд на сьогодні відсутній. Першочерговим завданням видається нагальна потреба завершення виявлення і критичної оцінки опублікованих матеріалів. Назріла необхідність проаналізувати з точки зору сучасної методології історіографію проблеми і подати об'єктивну картину залюднення регіону в зазначений період.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у рамках держбюджетної теми історичного факультету Донецького національного університету «Актуальні проблеми історії України: регіональні аспекти» (номер державної реєстрації Г-05/18; 0105U004466).

Об'єктом дисертаційного дослідження є українська (за винятком історіографії діаспори) і російська історична наукова література XVIII – початку XXI ст., яка стосується висвітлення питань заселення й освоєння Степової України в XVI-XVIII ст.

Предметом вивчення є аналіз не лише фактів, але й принципів, підходів, ідеологічних уподобань, поглядів, тенденцій, що домінували в українській і російській історіографії у XVIII – на початку XXI ст. при вивченні проблеми заселення і освоєння Степової України.

Метою дослідження є критичний аналіз праць українських та російських істориків XVIII – початку XXI ст. з проблеми заселення Степової України в XVI-XVIII ст.

Меті дослідження підпорядковані наступні **дослідницькі завдання**:

- визначити стан вивчення проблеми та основні етапи розвитку історичної думки;
- дослідити процес розширення джерельної бази проблеми заселення Степової України;

- оцінити внесок української і російської історіографії в дослідження проблеми на різних етапах розвитку;
- з'ясувати наукову та суспільно-політичну мотивацію вивчення проблеми;
- окреслити стереотипи вивчення проблеми в історичній літературі XVIII – першої половини XIX ст.;
- простежити процес перетворення початкових знань в наукову проблему в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- визначити різні підходи до вивчення проблеми в роботах радянських вчених;
- вивчити стан дослідження проблеми в новітній українській і російській історіографії;
- проаналізувати наявні в літературі розбіжності щодо етнічного, соціального та чисельного складу населення Степової України в XVI-XVIII ст.;
- накреслити можливі перспективні напрямки подальшої наукової розробки теми.

Хронологічні рамки роботи розглядаються в двох аспектах: історичному та історіографічному. Історичний вимір датування пов'язаний із початковим етапом формування постійного населення Степової України та освоєння ним природних ресурсів краю і охоплює період XVI-XVIII ст. Саме в цей період край перетворився в один із заселених регіонів Російської держави з визначеними перспективами його подальшого розвитку. Сприяли цьому перш за все стихійна народна колонізація, а також колонізаторська політика царату в Північному Причорномор'ї.

З огляду на періодизацію розвитку української і російської історіографії, то нижня її межа (XVIII ст.) безпосередньо пов'язана з встановленням наявного інтересу до вивчення проблеми. Саме у XVIII ст. зустрічаються окремі відомості про заселення та освоєння регіону. Верхня межа обраного історіографічного періоду включає новітній доробок українських та російських дослідників і доведена до початку XXI ст.

Встановлення відповідних територіальних меж також обумовлено двома вимірами. З одного боку, регіон обіймає територію Степової України. Нині на цій території розмістилася південна частина Луганської, майже вся Донецька, південна частина Харківської, Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська та північна частина Херсонської і Запорізької областей. Не входить до неї Крим, оскільки до 1783 р. він разом із прилеглими територіями Приазов'я та Причорномор'я складав окреме політичне об'єднання Кримське ханство. В літературі відсутня усталена думка щодо узагальнюючої назви даного регіону. А.Бойко, В.Пірко означену територію називають Степова Україна саме в історичному розумінні [1]. Такий підхід використовується і у даному дослідженні. По відношенню до регіону також вживаються поняття Південна Україна, південь України, південний край.

З іншого боку, слід мати на увазі, що історичні дослідження українських та російських істориків щодо проблеми заселення Степової України в XVI-XVIII ст. здійснювалися з XVIII ст. у наукових центрах Російської імперії, пізніше – СРСР, у сучасній Україні та Російській Федерації.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вперше у повному обсязі в українській та російській історіографії шляхом комплексного історіографічного аналізу узагальнено як початкові знання, так і науковий доробок українських і російських дореволюційних авторів, радянських вчених, сучасних вітчизняних та російських дослідників з проблеми заселення Степової України в XVI-XVIII ст.

Охарактеризовано основні тенденції, що домінували в історичній науці протягом XVIII – початку XXI ст., визначено особливості підходів різних історіографічних шкіл і напрямів до висвітлення історії заселення Степової України. Співставлення і аналіз різноконцептуальних положень та висновків дослідників різних наукових шкіл дали можливість узагальнити та упорядкувати здобутки з проблеми в широких хронологічних межах. Це наочно продемонструвало закономірний розвиток знань про заселення Степової України в XVI-XVIII ст. від фактографічної акумуляції та виникнення первинних підходів у працях істориків XVIII ст. з історії Російської держави до його власної

ідентифікації в рамках сучасної вітчизняної та російської науки. Доведено, що науково-дослідні центри Південної України: Запорізький, Донецький, Дніпропетровський, Одеський університети внесли найбільш вагомий вклад у вивчення цієї проблеми.

Практичне значення дисертаційної роботи визначається можливістю використання її результатів при підготовці узагальнюючих праць з історії України, вузівських курсів з питань локальних досліджень та історії краю, курсу історіографії України для вищих навчальних закладів. Висновки, сформульовані в дисертаційному дослідженні та публікаціях автора, дозволяють переглянути окремі концепції з проблеми на підставі наукових доктрин істориків і сприятимуть подоланню спрощеного відображення різноманітних поглядів на процес заселення регіону в зазначений період.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації знайшли відображення у доповідях на III Міжнародному Конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 2006 р.), міжнародній науковій конференції «Краєзнавство та вчитель – 2007» (Харків, 2007 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Образование, просветительство и гражданское общество» (Сочі, 2007 р.), повідомленнях на наукових конференціях Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2003-2004, 2005-2006 рр.

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 9 наукових робіт, з них – 8 у фахових виданнях.

Структура дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку джерел і літератури (682 позиції), додатків (2 позиції). Загальний обсяг роботи нараховує 302 сторінки, з них 178 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Наявна мета стосовно виявлення та історіографічного аналізу знань з проблеми заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. у дослідженнях українських і російських істориків з XVIII до початку XXI ст. вимагає, перш за все, визначити той історіографічний науковий доробок, який вже існує з даної проблеми і є підґрунтям дисертаційного дослідження.

Незважаючи на свою очевидну актуальність, історіографічний аспект порушеної проблеми не став предметом комплексного всебічного дослідження. Ми можемо говорити лише про окремі узагальнюючі історіографічні праці, в яких дається певна загальна оцінка наукового доробку українських та російських істориків, їх поглядів з окремих питань проблеми. Значний інтерес становлять курси лекцій, монографічні та статейні огляди, публікації, присвячені історіографічним дискусіям. У тій чи іншій мірі, всі ці набутки надають матеріал для більш повного і глибокого розуміння даної проблеми.

На сьогодні найбільш плідним і загальноприйнятим у більшості сучасних гуманітарних дослідженнях є поєднання проблемного і хронологічного принципів розподілу наукового доробку попередників при написанні історіографічного огляду, що надає змогу більш докладно висвітлити і пояснити особливості нагромадженого досвіду. Ключове завдання даного огляду полягає в переосмисленні практики наявних історіографічних нарисів, усвідомленні логіки подання матеріалу та методології цих розвідок, а також спробі з'ясувати закономірність чи випадковість їх виникнення.

Історіографію обраної теми на проблемно-хронологічних засадах умовно розподілено на три групи: а) загальні праці з української і російської історіографії, в яких частково йдеться і про розробку дослідниками питання заселення регіону; б) спеціальні історіографічні огляди, присвячені виключно

історії Південної України XVI-XVIII ст.; в) історіографічні праці, присвячені аналізу творчого доробку окремих істориків, у студіях яких було вивчено питання заселення регіону; г) вступи до монографічних та дисертаційних досліджень з окремих аспектів проблеми.

Першу групу представляють загальні історіографічні праці. Історіографічним оглядом, дотичним до нашої проблеми, можна назвати «Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России» митрополита Євгена Болховітінова [1]. Том перший видання містить відомості щодо іноземних мандрівників Гільдебрандта, Гільденштедта, послів російського уряду В.Зуєва, М.Зотова, державного історика М.Карамзіна. У другому томі можна знайти інформацію про видавничу діяльність П. та Г.Міллерів. Перша частина твору була закінчена автором у 1812 р., між тим, незважаючи на свою унікальність, видання не вийшло в світ. 1838 р. опубліковано перший том, і лише у 1845 р. М.Погодін звів разом і видав цілісну працю Є.Болховітінова.

Цінними для даного дисертаційного дослідження є загальні історіографічні праці Д.Дорошенка («Огляд української історіографії»), Д.Багалія («Нарис української історіографії»), В.Кордта («Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.»), М.Марченка («Українська історіографія. З давніх часів до середини XIX ст.»), В.Кравченка («Нариси української історіографії епохи національного Відродження. Друга половина XVIII – середина XIX ст.»), І.Колесник («Українська історіографія. XVIII – початок XX століття»), К.Кондратюка («Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрямки і концепції»), Я.Калакури («Українська історіографія»), оскільки в них міститься оцінка історичних праць, у яких знайшли відображення й питання з історії заселення Степової України в XVI-XVIII ст. [2].

1927 та 1940 рр. опубліковано докладні історіографічні публікації Н.Полонської-Василенко [3]. Перша з них присвячена аналізу змісту та авторству розвідок з історії останньої Запорозької Січі: «Истории о казаках запорожских» С.Мишецького, «Летописному повествованию о Малой России»

О.Рігельмана, «Известиям о казаках запорожских» Г.Міллера. На підставі зіставлення цих творів авторка встановила, що першоджерелом є записка офіцера-інженера князя С.Мишецького, спостереження якого використали О.Рігельман та Г.Міллер. Друга стаття дослідниці цінна, передусім, лаконічним аналізом історіографії Запорожжя другої половини XVIII ст. та полемікою виразників двох полярних станів – запорозької старшини та російського дворянства.

Серед *другої* групи творів необхідно виділити змістовну статтю С.Заремби (1976 р.), у якій автор проаналізував питання заселення Південної України в другій половині XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» [4]. Автор відмітив, що в зазначений період найбільш випукло на сторінках збірника висвітлено проблеми залюднення і економічного освоєння нових територій, розвиток міст, адміністративно-територіальний поділ. Зокрема, дослідником виділені праці архієпископа Гавриїла (В.Розанова) про переселення у 1778-1779 рр. з Криму на південь України близько 20 тис. греків, утворення Новоросійської губернії, виникнення міст Катеринослава, Херсона, заснування іноземними переселенцями ряду населених пунктів.

Дослідження А.Скальковського та П.Іванова через «класову обмеженість світогляду» С.Заремба відзначає як такі, що не розкрили у повній мірі хід і форми колонізації краю, проте, не заперечує їх цінності, завдяки зібраним та введеним до наукового обігу архівних матеріалів, особливо з історії Запорозької Січі [5]. Окремо подано історіографічний доробок Є.Загоровського щодо залюднення Південної України в другій половині XVIII ст. [6]. Підсумовуючи аналіз досліджень з проблеми, опублікованих на сторінках збірника, історик зазначає, що членами Товариства зібрано чималий фактичний матеріал, цінність їх публікацій зростає і через загибель значної кількості оригіналів.

Внесок Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті в розробку історії України XVI-XVIII ст. вивчила О.Тодійчук [7]. І хоча авторка оминула увагою питання залюднення регіону, певною мірою

прислужився дослідженню аналіз творів Г.Міллера «Історія про козаків запорозьких...», Г.Надхіна «Пам'ять про Запорожжя...».

Визначальним кроком в історіографії питання стала поява курсу лекцій професора В.Пірка «Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії» (1991 р.) [8]. Цю невелику за розміром працю важко переоцінити, адже освоєння та заселення дотичні процеси. Дослідник відзначив, що наукове вивчення питання розпочинається з XVIII ст. Символічно першими історіографами він назвав учасників боротьби за поширення впливу Росії в Північному Причорномор'ї, до їх числа відніс О.Рігельмана. Серед досліджень другої половини XVIII – першої половини XIX ст. автор виділив нарис про сторожову та станичну службу на півдні Росії І.Беляєва та близьку за темою, регіоном і часом працю М.Гербея. Належна увага приділена розвідкам архієпископів Філарета Гумілевського і Гавриїла Розанова, враховуючи, що їх праці були побудовані здебільшого на матеріалах церковних архівів, фактично втрачених у XX ст.

Вирізняючи А.Скальковського як фактично першого із вітчизняних дослідників, котрий зробив спробу підійти комплексно до вирішення питань (а саме, коли і ким заселявся край та першим встановив чисельність населення Запорожжя на час ліквідації Січі), В.Пірко звертає увагу, що не лише окремі висновки, а й аргументи дослідника вимагають критичного ставлення. Це стосується передусім переоцінки ролі оборонних споруд і військових поселень в залюдненні краю, помилок у визначенні фортець Української лінії, початків соледобування на Торських озерах.

Дослідник відзначає, що історіографія другої половини XIX – початку XX ст. збагатилася чисельністю досліджень з проблеми. В указаний період як докладні істориком вказані праці по вивченню церковної історії Феодосія (Макар'євського) та В.Никифорова. Відзначено і красноріччі пошуки Ф.Николайчика, Я.Новицького, К.Щелкова, але найбільш вагомий вклад у вивчення проблеми вніс Д.Яворницький. Проте, констатує В.Пірко, хоча й була спроба намітити основні етапи в заселенні краю, за весь указаний період питання

переважно досліджувались на матеріалах другої половини XVIII – початку XIX ст.

Характеризуючи радянський досвід вивчення тематики, дослідник дійшов висновку, що українські та російські дослідники внесли більш вагомий вклад у вивчення заселення і освоєння регіону. Відзначаючи роботи В.Юркевича, Н.Полонської-Василенко, В.Голобуцького, В.Кабузана, автор зазначив, що у найбільшій повноті в їх дослідженнях відбито картину заселення протягом XVIII ст., про більш ранній час відомі лише окремі факти. Підбиваючи підсумки історіографії питання, В.Пірко зауважив, що завдання полягає у створенні синтезованої праці, котра б комплексно відтворювала питання. Отже, автор не тільки схарактеризував поступовий розвиток знань з проблеми, а й намітив шляхи подальшого її вирішення.

У 1998 та 2004 рр. опубліковані комплексні монографії професора, у вступі до яких у конспективному вигляді викладено історіографію проблеми [9]. Новітня українська історіографія також поповнилася історіографічними оглядами автора з питань заселення Південно-Східної України [10].

Принагідно проанотуємо ще один матеріал з проблем історії України XVI-XVIII ст. А.Зайця [11], який відзначив нерозпрацьованість тематики регіональних досліджень на сучасному етапі і представлення останніх здебільшого науково-популярними працями на кшталт «Історії Південно-Східної України» П.Лавріва (1992 р.). Приємним винятком він назвав монографію В.Пірка «Заселення Степової України в XVI-XVIII ст.» (1998 р.), підкресливши, що в її основу закладено репрезентативну джерельну базу. Представлено також історіографію козаччини, автором виділено монографії В.Щербака та С.Леп'явка. У першій з'ясовано чисельність та етнічний склад низового козацтва, друга присвячена так званому «Великому кордону». Підсумовуючи свій історіографічний нарис, А.Зайць охарактеризував останнє десятиріччя XX ст. і перші роки XXI ст. часом значного прориву української історичної науки у дослідженні ранньонового та нового періоду української історії, особливо у

порівнянні з періодом післявоєнної радянської стагнації, що обернулося, на думку автора, певною втратою «школи» і дається взнаки й сьогодні.

Аналіз поглядів відомих істориків на проблему віднесено нами до *третьої* групи досліджень (Д.Багалія, А.Скальковського, Гавриїла Розанова та ін.) [12]. Певна увага до історії заселення регіону приділена в історіографічних статтях про творчість окремих істориків українського історіографа В.Кравченка, розміщених у виданні «Українське козацтво. Мала енциклопедія» (2002 р.).

Четверта група публікацій наявна з останньої чверті XIX ст. Суттєвим кроком в осмисленні питання стала поява нарисів, присвячених окремим його аспектам, передусім у вигляді вступних статей до монографій. Так, редактор «Харківських єпархіальних відомостей», протоієрей І.Чижевський у 1882 р. опублікував посмертне видання К.Щелкова [13], яке супроводив коротенькою історіографічною передмовою, де вказано, що у дослідженні більшою мірою використано «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» Філарета (Гумілевського); прислужилися також і «Пам'ятна книжка Харківської губернії» за 1865 р. та Повне зібрання законів Російської імперії. Отже, можемо говорити про певний історіографічний огляд з питань заселення Слобожанщини, оскільки нас цікавить територія сучасного межиріччя Казенного Торця та Сіверського Дінця.

Повноцінним історіографічним нарисом є передмова Д.Багалія (1889 р.) до «Колонізації Новоросійського краю...» [14]. В якій «богатейшей сокровищницей ценных материалов» названо узагальнюючі роботи А.Скальковського. Проте вказується на літописний характер його «Хронологічного огляду...», який не відповідає тогочасним вимогам. Дотичним за характером і змістом названо нарис Гавриїла (В.Розанова) про Новоросійський край. Автор вирізняв історико-статистичні матеріали по окремих губерніях, складених офіцерами генерального штабу як ті, що містять нові фактичні дані. Зі спеціальних монографій Д.Багалій виділив працю А.Скальковського про болгарські колонії, а серед джерел – 13 том ЗООИД, «Матеріали...» Феодосія (Макар'євського) та А.Андрієвського.

Розгорнуту історіографічну розвідку досліджень XVIII-XIX ст. щодо відносин між Стефаном Баторієм і Дніпровськими козаками, у тому числі й про їх чисельний склад і місце проживання, подав А.Стороженко [15]. Передусім аналізуються літописи Г.Грабянки, С.Величка, твір О.Рігельмана. Дискусія автора зосереджена навколо достеменності Грамоти Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. Стороженко співставив інформацію А.Скальковського та Д.Яворницького, що стосується «заселенных земель и пустынных степей» [16], констатувавши її підробленість. З цього ж приводу дослідник піддав нищівній критиці і зміст «Історії Русів» невідомого автора. У цілому історіографічний огляд був виписаний докладно, проте, на превеликий жаль, стосувався надто вузького питання.

З другої чверті XX ст. розвиток радянської історіографії позначився тим, що вона набула дійсно наукового характеру. Історіографічні дослідження стали більш узагальнюючими, систематизованими, аналітичними у порівнянні із дореволюційною історіографією, більше торкалися конкретних питань заселення Степової України.

Помітний внесок у розвиток українських історіографічних студій з питань заселення Слобожанщини в середині XVII ст. вніс В.Юркевич [17]. Вчений розпочав огляд літератури з козацьких літописів, відмічаючи побіжне повідомлення Самовидця про оселення слобід на московських землях після подій 1651 р. та більш розгорнуту інформацію Г.Грабянки про заснування переселенцями поселень від Дніпра до Дону. У творі О.Рігельмана автор, проміж іншими, вказав на помилкове повідомлення дати заснування в 1650 р. м. Ізюма, а у розвідці І.Срезневського «Историческое обозрение...» – на перекручені відомості, що буцімто «Ізюмський окоп» разом із кількома слободами наприкінці 1640-х рр. являв собою діючу фортифікацію. Цілом науковими працями схарактеризував дослідник «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» Філарета Гумілевського та «Слободские казачьи полки» П.Головинського, між тим зауважив, що Головинський все ж повторює помилкові твердження попередників про численні фортифікації на півдні Росії у

значений час. Виділив В.Юркевич і працю І.Беляєва про московські сторожі, яка містить цінні додатки та студіює не тільки служилу людність, а й оборонні споруди на півдні. «Справжньою енциклопедією історії слобідської колонізації» назвав вчений монографію Д.Багалія «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства», підкреслюючи використаний дослідником значний фактичний і введений уперше до наукового обігу архівний матеріал.

Систематичні історіографічні дослідження відновилися лише з середини 1950-х рр. До певної міри, деякі аспекти питання розглядалися О.Дружиніною у вступі до монографії «Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года» [18]. Науковий інтерес становить докладний огляд джерел та літератури в першій главі її монографії «Північне Причорномор'я в 1775-1800 рр.» [19], присвячені проблемам освоєння краю в ході його колонізації. Передусім необхідно звернути увагу на вивчення авторкою доробку опублікованого документального матеріалу. Найбільш раннім документом з проблеми нею названо «Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям 1774 г.», в якому детально виписано кордони території та вказано на нечисленність її населення. Дотичним до нього авторкою схарактеризовано «Описание границ и городов Азовской губернии», що містить короткі відомості про початкову історію міст, склад і чисельність населення. Особлива увага в історіографічному огляді приділена топографічним описам, а також картографічним матеріалам.

Остання чверть XVIII ст. відзначена дослідницею значною кількістю наукових експедицій на південь України, нею виділено двотомну працю Й.Гільденштедта та записки В.Зуєва. Серед праць вчених початку XIX ст. відзначено семитомний словник А.Щекатова. Друга чверть XIX ст. збагатилась монографіями А.Скальковського, Д.Багалія, О.Єфименко, Я.Новицького, Ф.Николайчика, Д.Яворницького, Є.Загоровського. Радянська історіографія відмічена передусім колективною працею «История Украинской ССР», в якій, попри стислість викладу, подано, на думку авторки, відправні пункти для розуміння основних процесів на півдні України. О.Дружиніна включила до

нарису спеціальні дослідження В.Голобуцького, К.Гуслистого, І.Гуржія. Загалом необхідно відзначити, що дослідницею виділено періоди історіографії вивчення проблеми, щоправда, лише відносно останньої чверті XVIII ст.

Починаючи з середини 1960-х рр. можемо говорити про більш менш сталий інтерес до вивчення історіографії проблеми. Основні погляди дослідників на історію Запорозької Січі та запорозького козацтва з XVI до середини XX ст. виклав В.Голобуцький [20]. Автор розглянув проблему в іноземній дворянській історіографії XVI-XVII ст. Першою працею цього періоду названо твір польського хроніста Мартіна Бельського. Відзначено його прагнення уточнити час і місце заснування Запорозької Січі, відомості щодо зростання чисельності козацтва. В.Голобуцький простежив еволюцію розвитку питання до середини XX ст., виокремивши відповідні періоди історіографії. Необхідно відзначити, що в 1994 р. при перевиданні монографії дослідник суттєво доповнив історіографічний огляд та розширив верхню хронологічну межу до початку 90-х рр. XX ст. [21].

Значний історіографічний інтерес становлять дослідження А.Бачинського щодо основних етапів народної колонізації Буджацького степу та низов'я Дунаю протягом XVIII – початку XIX ст. [22]. Автором відзначено слабку вивченість питання, за винятком історії задунайського козацтва. Більш докладно огляд літератури викладено в його дисертації [23].

Надзвичайно важливе місце у вивченні питання становлять огляди В.Кабузана, присвячені ходу заселення, чисельному та національному складу населення Новоросії в XVIII ст. [24]. Особливий історіографічний інтерес представляє огляд до «Заселення Новоросії (1719-1858 рр.)», у якому висвітлено історію заселення Північного Причорномор'я у складі Катеринославської та Херсонської губерній в адміністративних кордонах кінця першого десятиліття XIX ст., Таврійська губернія автором не розглядається [25]. Головною метою зазначеного огляду В.Кабузан вважав визначення ступеню погрішності наведених попередніми дослідниками цифрових даних. У розвитку проблеми автор виділив два періоди: дворянсько-буржуазний та радянський. Передусім

ним виділено праці А.Скальковського та Д.Багалія, між тим, вказано на некритичний підхід першого щодо аналізу та використання архівних джерел, на що звернули увагу вже в другій половині ХІХ ст. Д.Багалій і П.Шебальський. Більше того, Кабузан засвідчив деякі цифрові неточності в «Хронологическом обозрении истории Новороссийского края. 1731-1823», зіставивши підрахунки Скальковського з архівними документами.

Своєрідним теоретичним підсумком набутоків з проблеми назвав вчений працю Д.Багалія «Колонизация Новороссийского края...», який розглянув російську (державну та народну) та іноземну колонізацію. Проте, вказує В.Кабузан, головна увага автора зосереджена на ході переселення не за етнографічним, а за соціальним принципом. У такий спосіб, зроблено спробу встановити міру державної та поміщицької колонізації. До історіографічного огляду також включено аналіз праць з церковної історії Гавриїла Розанова, Феодосія Макар'євського, відзначено доробок Д.Яворницького з історії Запорозької Січі. Підбиваючи підсумки дореволюційної історіографії, автор дійшов висновку, що в проблемі не було вирішено питання чисельності переселенців, їх становий та національний склад, фактично відбувалося нагромадження конкретного матеріалу і лише намічено шляхи наукового вирішення проблеми заселення й освоєння Новоросії.

Новим етапом у вирішенні проблеми названо вченим радянську історіографію, адже головну увагу істориків було зосереджено на вивченні положення народних мас, селянській колонізації як головного чинника в ході заселення регіону. Між тим, спеціальні дослідження з'являються лише з 40-х рр. ХХ ст., серед яких виділено змістовні статті Н.Полонської-Василенко. Вивчення проблеми автором простежується в працях В.Голобуцького, О.Дружиніної, О.Коцієвського та інших. Підсумовуючи огляд, В.Кабузан констатував, що, за винятком порівняно невеликих хронологічних періодів, загалом не вирішено питання напрямів та розмірів колонізаційного руху, не встановлено співвідношення між природним і механічним приростом, не визначено національний склад населення.

Протягом 80-х рр. XX ст. в суспільстві невпинно зростає інтерес до регіональної вітчизняної історії. З локальних досліджень цього періоду заслуговує на увагу розвідка з історії зведення Ізюмської засічної лінії та її впливу на процес заселення регіону В.Загоровського [26]. Аналіз літератури щодо часу спорудження та заселення Української, Торської, Дніпровської укріплених ліній подано в оглядах В.Пірка [27].

Загалом, радянська історіографія через ідеологічну упередженість не ставила завдання історіографічного дослідження проблем заселення Степової України в XVI-XVIII ст. На ці питання не звертали належної уваги, або висвітлювали їх фрагментарно.

Слід зазначити, що новітня українська і російська історіографія хоча й продовжила вивчення питання, між тим ми можемо говорити лише про історіографічні нариси з окремих аспектів зазначеної проблеми. Дав короткий огляд літератури колонізації Південної України з середини XVIII до кінця 50-х рр. XIX ст. Я.Бойко (1993 р.) [28]. На сучасному етапі тривають студії з питань заселення окремих територій Степової України в XVI-XVIII ст. Необхідно відзначити невеликий історіографічний огляд О.Бачинської (2004 р.) [29], який присвячено заселенню Придунайських земель українським й козацьким населенням. Історіографію питання виведено з кінця XIX ст. працями вченого-етнографа Ф.Вовка. Відзначено, що найбільше дослідження представлені в другій половині XX ст. короткими оглядами і статтями енциклопедичного характеру, серед них праці С.Брука, В.Кабузана, В.Зеленчука, О.Коцієвського, В.Наулка. Між тим, відмічає авторка, незважаючи на існуючий історіографічний досвід, залишаються відкритими питання складу українського населення, форм і шляхів його формування та соціальної структури.

Історичний нарис В.Пірка «Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст.» (2003 р.) не лише містить короткий опис літератури з проблеми, а й докладний список використаних автором джерел і літератури [30]. Погляди істориків на проблему формування адміністративної та соціальної структури Південно-Східної України наприкінці XVIII ст. схарактеризовано в монографії М.Панфьорової [31].

В.Піркою та М.Литвиновською проаналізовано спеціальні дослідження та виділено окремі історіографічні етапи про початковий період розвитку й залюднення (XVII-XVIII ст.) соляних промислів Донеччини [32]. Отже, донецькими істориками представлена історіографія залюднення Південно-Східної України в XVI-XVIII ст.

Необхідно відзначити нариси дослідників запорозького козацтва. Проаналізували наявну літературу щодо запорозького зимівника як елементу господарського, правового та адміністративного устрою Запорожжя за часів Нової Січі – О.Олійник, в останній чверті XVIII ст. – А.Бойко [33]. Коротку історіографічну довідку про сучасних російських дослідників козацтва можна почерпнути в розвідці В.Щербака [34].

Зважаючи на значущість для історії Південної України, слід відзначити історіографічну розвідку А.Бойка щодо «Плану...» 1764 р. (1997 р.), яку він вмістив у коментарях з питань аграрних відносин на півдні України останньої чверті XVIII ст. [35]. Автор прослідкував трактування документу в дослідженнях XIX ст.: А.Скальковського, Гавриїла Розанова, Д.Багалія, відзначивши, що для них «факт створення Новоросійської губернії поглинув всі складові частини самого «Плану». Першим, хто визнав його значення для поземельного устрою регіону, названа Н.Полонська-Василенко. У контексті поземельних відносин автор проаналізував основні праці вчених до середини 90-х рр. XX ст.

Сучасними дослідниками (В.Циберт, М.Кавун, В.Константинова) аналізується ступінь наукової розробки ранньої історії міст і сіл Степової України XVI-XVIII ст. [36]. Також вивчається історіографія питання ролі іноземних поселенців Південної України XVIII ст. (О.Посунько, В.Мільчев, А.Гедьо, К.Бацак та ін.) [37]. Цінним є огляд історіографії російського законодавства як джерела до історії колонізації півдня України в XVIII ст. Є.Сусликова [38].

Отже, є всі підстави констатувати, що наявний невеликий пласт історіографічних нарисів з історії дослідження обраної теми вимагає узагальнення літератури XVIII – початку XXI ст. для визначення нових векторів

наукового пошуку. Незважаючи на чималий обсяг виконаних дослідниками робіт, існуючі розвідки в світлі нових історіографічних джерел можуть бути уточненими та доповненими. Доробок дорадянських вчених розглядається як пласт, мало знайомий через невисоку увагу та ідеологічні перепони радянського часу. Досвід вчених, що працювали над даною тематикою в радянський період варто доповнити, оскільки історіографічні дослідження побіжно торкалися питання, і були присвячені фактично лише аналізу праць щодо заселення території у XVIII ст. Сучасні дослідження – це нові пошуки бачення різних аспектів проблеми.

Незважаючи на свою очевидну актуальність, порушена проблема не стала предметом всебічного вивчення. Із впевненістю можна сказати, що на сьогодні відсутнє комплексне історіографічне дослідження з проблеми. Дана робота є першою спробою проаналізувати процес розвитку наукових знань про заселення Степової України в XVI-XVIII ст. від історіографії XVIII ст. до сьогоденних наукових досліджень.

1.2. Джерельна база

Історіографічний аналіз проблеми заселення території Степової України в XVI-XVIII ст. потребує з'ясування джерельної бази даного дисертаційного дослідження. Його джерела мають певну специфіку, обумовлену історіографічним характером, проблемно-хронологічними аспектами обраної теми, особливістю структури пропонованої праці, складу використаних джерел та поставленою дослідницькою метою. Вони представлені різними за характером та жанрами працями вчених, в яких відображено погляди українських та російських дослідників, що відбивають стан науки з досліджуваної проблеми і впливають на подальший процес розвитку історичної думки. Для їх класифікації застосований загальновизнаний принцип розподілу історіографічних джерел за походженням.

Згідно з ним, джерельна база дослідження складається з таких груп:

1. Прагматично-описова українська і російська історіографія XVIII ст.

2. Праці з проблеми, публікації, рецензії доби наукової історіографії українських та російських авторів ХІХ – початку ХХІ ст.
3. Опубліковані джерела, які містять фактичний матеріал з питань залюднення і освоєння регіону в зазначений період.

Запропонований перелік надто загальний і потребує деталізації та більш глибокого аналізу. Отже, серед джерел першої групи – *«прагматично-описова українська і російська історіографія ХVІІІ ст.»* виділяються декілька видів:

а) *літописні твори історичної тематики*. Виникають ці історіографічні джерела в період другої половини ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. серед представників козацької старшини і представлені так званими козацькими літописами. Перші відомості про географічні межі проживання українців як єдиного народу, заселення Запорозжя зустрічаємо в літописах Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка [39].

б) *перші праці історичного характеру* займають виняткове важливе місце у вивченні проблеми. У якості історіографічного джерела початку другої чверті ХVІІІ ст. постає широко відома праця «Цветущее состояние Всероссийского государства» І.Кирилова, яку він закінчив у 1727 р. і яка була відома дослідникам задовго до її публікації у 1831 р. істориком М.Погодіним [40]. І.Кирилов уперше в літературі того часу подав найбільш повний історико-географічний та економічно-статистичний опис держави.

Цінним джерелом існуючих поглядів щодо походження козаків є перша частина «Записок о Малороссии, ея жителей и произведениях» Я.М.Марковича, старшого онука автора «Щоденника» Я.А.Марковича [41]. Про стан заселення в 30-40 рр. ХVІІІ ст. запорозьких земель перші конкретні відомості знаходимо у службовій записці С.Мишецького (1740 р.) [42], який за завданням царського уряду вивчав історію Війська Запорозького. Незважаючи на те, що записка була видрукувана лише у 1847 р., дослідники скористалися нею задовго до її публікації. Так, німецький історик на російській службі Г.Міллер на початку 60-х рр. ХVІІІ ст. виступив як автор спеціальних статей з історії українського козацтва [43].

До цього виду джерел належить історичне оповідання дослідника XVIII ст. О.Рігельмана [44]. Більш ніж на третину праця його складається з виписок із урядових документів. До їх числа належить й згадувана вже записка С.Мишецького. Найвизначнішим твором української національно-політичної думки того часу стала «Історія Русів», присвячена історії України від найдавніших часів до 1769 р., у якій висвітлюються питання залюднення Південної України [45].

Підсумовуючи, слід зазначити, що козацькі літописи традиційно використовувалася авторами як історичні джерела. Проте, вони мають визначені історіографічні концепції і демонструють особливості розвитку історичних знань з проблеми в Україні на рубежі XVII-XVIII ст. Більш виразні в цьому відношенні прагматично-описові праці історичного характеру. У цілому, історіографічні концепції першої групи історіографічних джерел мають суб'єктивний характер, тобто залежать від соціально-політичних умов епохи, світогляду авторів тощо.

Серед джерел другої групи – *«праці з проблеми, публікації, рецензії доби наукової історіографії українських та російських авторів XIX – початку XXI ст.»* також доцільно виділити декілька видів: а) *наукові та науково-популярні узагальнюючі праці з історії України та Росії*. Починаючи з XIX ст. важливим історіографічним джерелом для дослідження проблеми є узагальнюючі праці, присвячені вітчизняній історії Д.Бантиш-Каменським, М.Маркевичем, М.Максимовичем, М.Грушевським, О.Єфименко, М.Аркасом [46] та російській – С.Соловйовим [47]. Необхідно відзначити, що в XIX ст. Степовій Україні приділено більше уваги, ніж у попередній період.

Визначне місце в українській історіографії доби романтизму посіла «Історія Малої Росії» Д.Бантиш-Каменського. Фактично, це перша наукова узагальнююча праця з історії України, в якій автор використав широке коло джерел, у тому числі і архівні матеріали. Одне з центральних місць у першій частині твору відведено історії українського козацтва, саме у першому виданні (1822 р.) історик притримувався думки про місцеве походження козацтва, приділено також увагу запорозьким козакам.

Окремі відомості про залюднення регіону зустрічаємо в першому томі «Історії Малоросії» М.Маркевича. І, хоча по відношенню до цієї праці склалася думка, що вона не має наукової цінності, незаперечною заслугою дослідника є введення до наукового обігу історичних джерел, на які не спиралися автори попередніх праць.

На початку ХХ ст. з'являються популярні книги, які не становили самостійного наукового дослідження, близькою до них за змістом була книга М.Аркаса, де певне місце відводилося й проблемі заселення території Запорозжя. Втім, праця сприяла зростанню інтересу до історії України в цілому, та її південної частини зокрема. Рубіж ХІХ-ХХ ст. відзначився появою в українській історіографії і якісно нових узагальнюючих праць, написаними авторитетними вченими – М.Максимовичем, М.Грушевським та О.Єфименко. Дослідники приділили увагу не лише теоріям походження козацтва, запорозького в тому числі, а й проблемі переходу українського населення з інших регіонів на територію Степової України.

Враховуючи час написання праць, протягом 30-х рр. ХХ ст. варто виділити загальні роботи Д.Дорошенка (1932-1933 рр.) та І.Крип'якевича (1938 р.) [48], в яких містяться відомості щодо національного складу запорозького козацтва, заселення Слобідської України, системи російських пограничних укріплень тощо. У новітній історіографії для теми дисертації особливо цінними є праці Н.Яковенко та 15-томного видання «Україна крізь віки» авторів О.Гуржія, Т.Чухліба [49]. Так, Н.Яковенко чітко відбито процес формування території Степової України протягом ХVІ-ХVІІІ ст. та її заселення. О.Гуржій, Т.Чухліб характеризували етнічні та соціальні групи в процесі заселення регіону.

б) монографічні дослідження, наукові статті та розвідки, тези, матеріали виступів науковців, присвячені безпосередньо заселенню регіону в ХVІ-ХVІІІ ст. – доволі численний вид історіографічних джерел, саме вони становлять найбільшу вагу для вивчення проблеми. Перші розвідки А.Скальковського [50] ґрунтувалися переважно на архівних матеріалах, власних спостереженнях і в стислій літописній формі висвітлювали головним чином питання заселення й

освоєння Новоросії. У дослідженні «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1730-1823», незважаючи на неповні відомості щодо чисельності населення території з 1756 по 1782 рр., ним розглянуто хід та основні етапи заселення регіону. Значний інтерес становить його праця, присвячена історії Запорозької Січі, у якій він ввів до наукового обігу фонд Коша Запорозького [51].

Для вивчення ходу заселення Південної України важливим історіографічним джерелом є дослідження з історії церкви [52]. Праця Гавриїла Розанова подає опис церков Херсонської та Таврійської єпархій, значна увага автора прикута до зведення церковних споруд на нових місцях. Фундаментальне дослідження Феодосія Макар'євського присвячено історії Катеринославської єпархії і містить масу відомостей про час заснування крупних поселень на території губернії. Відомості щодо історії заселення території Середнього Придінців'я можна почерпнути в описі Філарета Гумілевського.

Спеціальні нариси Д.Багалія опубліковані в останній чверті XIX ст., присвячені колонізації степової окраїни Московської держави (1887 р.) та Новоросії в цілому (1889, 1920 рр.), ґрунтувалися переважно на писемних джерелах і багатому фактичному матеріалі попередніх дослідників [53]. У першому автор переслідував мету змалювати процес розширення російської держави і рух населення на території Слобідської України, частково – Південної. Між тим, другий вирізняється певною еволюцією його поглядів, які перетерпіли певних змін і відбилися у намаганні не лише визначити форми, розміри та темпи колонізації Новоросії і функцію держави, а й ствердженні про вирішальну роль у цьому процесі народної української та російської колонізації.

Огляду історії російської колонізації з найдавніших часів до XX ст. була присвячена заключна праця історико-географічного циклу російського вченого М.Любавського (1930 р. завершено роботу над монографією, втім опубліковано її лише в 1996 р.) [54]. Повний варіант твору долучив зміст курсів 1909 та 1922 рр., «етюдів» історика, присвячених утворенню державної території «великоруської народності». Проте, прогресивним кроком вперед на шляху

відходу від великодержавницьких позицій своїх вчителів Соловйова та Ключевського було те, що «Огляд...» включав питання української колонізації і, поряд із боротьбою Московської держави з кримськими татарами й заселенням степу, включав історію заселення Запорожжя в XVI-XVIII ст. та Новоросії.

Однією з перших спеціальних монографій, що вийшла за радянських часів, була праця В.Юркевича (1932 р.), який вивчив форми та чисельність українського еміграційного руху на Схід та залюднення Слобожанщини в XVI-XVII ст. [55]. Значно вирізнялося, насамперед джерельною базою та значним фактичним матеріалом, дисертаційне дослідження Н.Полонської-Василенко, присвячене безпосередньо проблемі заселення Південної України в 1734-1775 рр. Українською мовою монографія опублікована в Мюнхені в 1960 р. і завдяки Канадському Товариству Приятелів України м. Торонто сьогодні не є бібліографічною рідкістю [56]. Автор відмітила «нежизненность мероприятия» по заселенню Новоросії іноземними колоністами і підсумувала, що заселення на всіх етапах відбувалось передусім за рахунок українців.

Наприкінці 50-х рр. XX ст. питання колонізації Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII ст. стали об'єктом комплексного дослідження О.Дружиніної, яка розглянула не лише розміри, а й методи заселення регіону [57]. Основні етапи селянсько-козацької колонізації Придунайських степів XVIII ст. дослідив А.Бачинський [58]. Суттєво розширив хронологічні рамки дослідження В.Кабузан, який широко використав статистичні матеріали місцевих ревізій 20-70-х рр. XVIII ст. та IV-X державних ревізій [59]. Це дозволило авторів вивчити питання заселення (чисельність, склад і рух населення) і, частково, освоєння Північного Причорномор'я, певною мірою встановити співвідношення між природним та механічним приростом населення, з'ясувати його національний склад у XVIII ст. Дослідженню регіональних особливостей зародження міст і освоєння території Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст. присвячена робота В.Тимофієнка (1984 р.) [60]. Положення, сформовані в зазначених монографіях значно розширили рівень

знань про заселення Степової України та визначили темпи і розміри колонізації у XVIII ст.

Наприкінці 1980-х рр. опубліковано посібник В.Пірка [61], який на основі значного кола архівних джерел головну увагу зосередив на процесі заселення і освоєння Північного Приазов'я в XVI-XVIII ст. Історик не лише виділив три основних періоди в заселенні краю, а й докладно розглянув основні фактори, що сприяли процесу. У 1998 р. вченим опублікована перша узагальнююча монографія з проблеми [62], у якій висвітлюються умови й хід заселення Степової України в XVI-XVIII ст., визначено чисельність, етнічний та соціальний склад населення. Автор акцентує увагу на ролі українського козацтва в освоєнні краю та його захисті від зовнішньої небезпеки.

Початок XX ст. відзначився появою спеціальних досліджень з історії заселення Придунайських земель О.Бачинської [63], Донеччини – В.Пірка. У 2004 р. В.Пірко на базі здебільшого нового фактичного матеріалу проаналізував процес заселення, звернув увагу на наявні у краєзнавчій літературі невідповідності щодо часу заснування та розвитку міст і сіл Степової України в XVI-XVIII ст. [64].

в) монографічні роботи, статті, дисертації з різних аспектів досліджуваної теми, де певне місце відводиться й проблемі заселення регіону – доволі чисельний вид історіографічних джерел. І хоча фактографічна інформація в цих роботах певною мірою має побічний характер, у сукупності вона дозволяє відтворити цілісну картину заселення регіону.

Серед історіографічних джерел першої половини XIX ст. необхідно відзначити нарис І.Беляєва про реорганізацію сторожової та станичної служби на південних рубежах Росії, який містить відомості про донецькі сторожі [65]. Цінним є дослідження з історії Слобідської України І.Срезневського 1839 р. та «Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 г.» 1812 р., які містять відомості щодо заселення земель у районі Сіверського Дінця та округи р. Торця (Казенного). Відомості про освоєння зазначеної території містить

хронологічний опис К.Щелкова, монографії А.Слюсарського, В.Загоровського [66].

У середині XIX ст. в багатотомній серії, складеної офіцерами Генерального штабу, опубліковані огляди по Херсонській та Катеринославській губерніям, в яких наводяться дані про хід заселення Новоросії [67]. Більш докладний характер має друга серія – «Матеріали для географії та статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу». Серед інших помітно вирізняється двотомна робота А.Шмідта, котра містить матеріали про кількість поселенців Херсонської губернії станом на 1772 та 1773 рр. [68]. У контексті інженерної військової історії розглянуто проблему в ґрунтовній праці Ф.Ласковського [69].

Необхідно відзначити, що досліджувана проблема активно вивчається в студіях з історії українського, запорозького та донського козацтва. Серед дослідників другої половини XIX – початку XX ст. опрацьовували питання заселення М.Гербель, П.Головинський, В.Сухоруков, К.Абаза, А.Стороженко, Є.Савельєв [70]. Походженню запорозького козацтва, а також заселенню території в районі м. Кременчук присвятив свої розвідки Л.Падалка [71]. Вивчення історії Запорозької Січі услід за Скальковським продовжив Д.Яворницький, В.Антонович [72]. Серед радянських вчених передусім збагатили питання М.Слабченко, В.Голобуцький [73]. Останні десятиліття засвідчили справжній прорив у розробці козацької тематики. Питання заселення, чисельність козацтва та цивільного населення Запорозької Вольниці, стосунки з іншими державами тощо розглядаються в працях сучасних провідних істориків: В.Смоля, Ю.Мицика, В.Щербака, А.Бойка, О.Олійника, О.Гуржія, Т.Чухліба, В.Мільчева, С.Леп'явка, Л.Маленко та ін. [74].

Зі спеціальних досліджень, безпосередньо дотичних до теми, слід назвати праці про початкову історію міст і сіл регіону. Перші дослідження опубліковано в XIX ст. У першій чверті XIX ст. статистичні дані про кількість чоловічого та жіночого населення міст досліджуваної території укладено в офіційні зведення, окрім того, було опубліковано солідне видання з історії міських поселень Катеринославської, Херсонської губерній [75]. Початкову історію міст Степової

України досліджували Д.Яворницький, Г.Ге, Ф.Николайчик, Я.Новицький [76]. Питання походження і формування населення міст активно вивчається сучасними дослідниками (М.Кавун, Н.Діанова, В.Константінова) [77]. Звернув увагу на проблему визначення єдиних підходів до встановлення часу заснування поселень Степової України В.Пірко [78].

Серед історіографічних джерел важливе місце відіграють спеціальні дослідження з питань іноземної колонізації. Започаткували вивчення питання А.Клаус, В.Ястребов, Є.Загоровський [79]. На особливу увагу заслуговує монографія Г.Писаревського, у якій детально описано умови і хід переселення християн, головним чином вірменів та греків, із Криму до Азовської губернії в 1778 р. У радянській історіографії питання представлено працею В.Шишмарьова [80]. Сучасні українські вчені: К.Бацак, А.Гедьо, В.Мільчев, О.Посунько. виявляють сталий інтерес до проблеми [81].

Важливу групу джерел складають дослідження, які розглядають південь України в записках іноземців. Передусім, це джерелознавчі розвідки дослідників Ю.Мищика, О.Вінтоняка, С.Макарчука, В.Пірка, Н.Никифоренко, літературознавця Д.Наливайка та ін. [82]. Історії православної церкви Південної України присвячені розвідки І.Лимана, О.Тригуба [83]. З досліджень цього виду проблему розглядали в контексті міжнародних відносин (А.Новосельський, О.Санін) [84], формування соціальних еліт (Д.Каюк, Н.Сурева) [85].

В цілому друга група джерел є найчисленнішою та найінформативнішою. Спеціальні монографії, наукові статті, повідомлення тощо відбивають процес розвитку знань з проблеми заселення Степової України в XVI-XVIII ст. від первинного нагромадження фактів у творах істориків XVIII ст. до його власної ідентифікації в сучасній вітчизняній та російській науці. Більш того, вони становлять частку єдиного історіографічного процесу, і їх аналіз та оцінка є неодмінною складовою подальших наукових студій вчених різних шкіл та напрямів.

Третя група історіографічних джерел включає опубліковані джерела, які містять фактичний матеріал з питань залюднення і освоєння регіону в

зазначений період. Доцільно вказати види історичних джерел, котрі були використані істориками при дослідженні проблеми:

1. законодавчі пам'ятки, документи органів державної влади, установ державного управління Речі Посполитої та Московської держави, документи Війська Запорозького;
2. реляції державних службовців та дипломатів;
3. спогади, щоденники, записки мандрівників, учасників та сучасників описуваних подій.

Вже у XVIII – першій половині XIX ст. дослідники опиралися на наявні відомі джерела, значна їх частина протягом XIX – початку XXI ст. була опублікована в археографічних збірниках, перш за все, це акти, вміщені в «Архиве Юго-Западной России», «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» та ін.

Для оцінки поглядів вчених на питання заселення Степової України в XVI-XVII ст. надзвичайно цінним є використання «Книги Большому чертежу» (складена в 1627 р.) [86], яка неодноразово публікувалася, починаючи з 1773 р. Фактичного це є перекладення графічного зображення в текст. Опис регіону ведеться головним чином за ріками, перечислюються міста, дороги, фортеці, при цьому вказано відповідні відстані. Близьким за змістом є «Описание границ и городов Азовской губернии (1775-1783)» [87]. В останній чверті XVIII ст. було складено топографічні описи намісництв, які містили інформацію з проблеми, більшість цих описово-статистичних джерел було перевидано [88]. Новітня українська історіографія поповнилася спеціальними документальними збірками заселення окремих частин Південної України [89]. Окреме місце посідають збірники документів з історії українського козацтва, матеріали до історії адміністративного устрою, наративні джерела.

Починаючи з XIX ст. і до сьогодні до наукового обігу введено величезний масив документів, опублікованих в окремих збірках, періодичних виданнях та у додатках до монографій, які необхідно залучити для вивчення історіографічної ситуації з проблеми. Аналіз використання цих історичних

джерел українськими та російськими дослідниками дозволяє з'ясувати науковий рівень їхніх праць.

Таким чином, наявна джерельна база є репрезентативною для проведення історіографічного дослідження і дозволяє простежити процес нагромадження знань про заселення Степової України в XVI-XVIII ст. від XVI до початку XXI ст., проаналізувати закономірності та особливості вивчення питання протягом зазначеного часу.

1.3. Методологічні засади дослідження

Визначаючи методологічний інструментарій дослідження обраної теми – вивчення проблеми заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. у працях її сучасників та дослідженнях українських, російських істориків XVIII – початку XXI ст., необхідно врахувати декілька суттєвих моментів. Передусім, праця становить історіографічне дослідження. Також вона має міждисциплінарний характер і потребує вивчення наукових розробок у площині історичної науки і донаукових знаннях, представлених в літописах, церковній літературі. У такий спосіб різноплановість джерельної бази визначає використання як історичних методів, так і засобів конкретного історіографічного аналізу та методів історіографічного синтезу. Необхідно врахувати і проблемно-історіографічний тип дослідження, що зумовлює специфіку розгляду теми та підходи її вивчення.

Відомі зарубіжні та вітчизняні історики, теоретики історичної науки (М.Блок, Л.Февр, Дж.Тош, М.Барг, М.Грушевський, І.Ковальченко, О.Гуревич, Л.Зашкільняк, О.Реєнт) неодноразово звертали увагу на важливість вибору методологічної основи і її вплив на рівень наукового дослідження [90].

Протягом XX ст. у світовій та вітчизняній історичній науці набирала обертів тенденція до аналізу великих соціальних структур та тривалих історичних процесів. Це обумовило новітні тенденції розвитку української історичної думки. І.Колесник пов'язує їх із «подальшою регіоналізацією досліджень, зростанням уваги до локальної, місцевої історії, що цілком відповідає настановам неоромантизму та місцевого патріотизму, які кристалізуються в історичній

свідомості сучасного суспільства, а також авторитету серед сучасних істориків студій з регіональної історії та мікроісторії» [91]. Враховуючи, що під тиском офіційної доктрини в межах російської та радянської історичної науки процес заселення українським населенням Степової України в означений період не досліджувався, або подані факти перекручували, дане дисертаційне дослідження будується на засадах аналізу дихотомії мікро і макроісторії в історіографічних концепціях. Адже ми розглядаємо розвиток української та російської історичної думки щодо процесу заселення окремого регіону переважно українським етносом на противагу загальної імперської теорії про спільне походження братських східнослов'янських народів та домінуючу роль у ньому «старшого брата», що й визначило методологічну парадигму даного дослідження на засадах суб'єктивістського підходу.

Означивши методологічну сутність, визначимо продуктивні методологічні *принципи* (правила) дослідження та *методи* (прийоми, способи) наукового пізнання. Базовим компонентом у нашому дослідницькому інструментарії стали загальнонаукові принципи історизму, системності, всебічності, наукової об'єктивності, наступності, що дозволило здійснити необхідний науковий аналіз даної теми в цілому, а також окремих її аспектів.

Принцип історизму – універсальне правило будь-якого наукового пізнання, проте в історіографії він має певну специфіку, зумовлену особливістю генези історичних знань. Аналізуючи історизм, Дж.Тош виділяв три його принципи: відмінність між минулим та сучасним, дотримання історичного контексту, сприйняття історії як процесу [92]. Такий підхід доцільний і в історіографічному дослідженні. Цей принцип обумовив конкретно-історичний підхід при розгляді проблем української та російської історіографії заселення Степової України. Так, під впливом певних конкретних обставин дослідники надавали перевагу українському або російському етносу в заселенні території, переоцінювали у певні періоди роль держави, по-різному інтерпретували процес стихійної народної колонізації. У такий спосіб принцип історизму дає можливість аналізувати результати науково-дослідницької діяльності вчених та їхні

теоретичні концепції при висвітленні проблеми залюднення регіону в різні етапи розвитку української і російської історіографії, враховуючи особливості суспільно-політичних умов. Отже, суть зазначеного принципу полягає в усвідомленні різниці між минулим і теперішнім, між дослідниками того часу і сьогодення. При цьому важливо не тільки віднайти різницю у поглядах на проблему залюднення Південної України протягом XVI-XVIII ст. в працях вчених з 1700 по 2007 рр. і сформулювати власну думку, але й пояснити цю різницю, а з нею механізми, що її створювали.

Проводячи проблемно-історіографічне дослідження, необхідно також розуміти дві його форми – внутрішню та зовнішню [93]. До внутрішньої належить самосвідомість вченого, до зовнішньої – методологія, використана ним для даного конкретного дослідження. У такий спосіб, лише заглибившись у певний історичний проміжок часу, ми можемо без упереджень схарактеризувати історичні концепції зображення процесу колонізації регіону XVI-XVIII ст., які подані у творах сучасників та дослідженнях українських і російських авторів XVIII – початку XX ст., радянських вчених, сучасних вітчизняних та російських вчених.

Історизм нерозривно пов'язаний із принципом системності. Його застосування важливе при обробці фактичного матеріалу істориками та історіографами. Використання принципу системності дало можливість комплексно аналізувати історичні погляди українських та російських вчених щодо питань заселення Степової України. Розглядаючи науковий доробок істориків, пов'язаний із проблемою, автором враховано вплив процесів політики царського та австрійського уряду, російських, польських, радянських та сучасних політичних кіл, європейської історіософії, родинних коренів та традицій дослідників, науково-організаційних засад, а також економічні фактори. Комплексний аналіз цих чинників сприяв максимально повному висвітленню теми. Це дозволило застосувати також принцип всебічності історіографічного дослідження, який органічно пов'язаний і базується на його системності.

Автор свідомо того, що на всіх етапах наукового пізнання – від обрання об'єкту вивчення і до етапу історичної нарації (опису) – суб'єктивність виступає невідворотною властивістю мислення історика. І хоча неможливо досягти абсолютної об'єктивності, кожний дослідник повинен прагнути зменшити вплив суб'єктивного фактору на отримане знання. Це значною мірою залежить від того, наскільки вірно здійснено відбір історіографічних джерел, їх аналіз та інтерпретація. Більше того, оскільки в історіографічному дослідженні ми нерідко зустрічаємось із суб'єктивними поглядами вчених, особливо важно дотримуватися загального і обов'язкового правила – принципу наукової об'єктивності.

Проблема заселення Степової України в XVI-XVIII ст. є актуальною темою, яка постійно перебуває в центрі уваги суспільства. Історіографія не має завершеного характеру, вона є відкритою системою, отже неодмінною умовою успіху історіографа є дотримання принципу наступності (спадковості) наукового пізнання. За допомогою зазначеного принципу віддзеркалюється логіка розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе. Отже, це надало можливість з'ясувати, на якій ідейній основі розвивалась наукова творчість кожного дослідника з проблеми заселення території, який вплив мала їх історична спадщина на наступні генерації вчених.

Другий компонент методологічного інструментарію становлять методи історіографічного аналізу та синтезу, системно-структурного та логічного підходу, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, біографічний методи [94]. Методи дослідження визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації. Метод конкретного аналізу сприяє вивченню історіографічних явищ, які мали місце в період з 1700 до 2007 р. з урахуванням умов їх виникнення та взаємовпливу, а також систематизації та узагальненню накопиченого історіографічного матеріалу.

Метод логічного аналізу даної проблеми дозволив з'ясувати як окремі явища у розвитку історіографії питання, так і тенденції, які відслідковувалися в

історичній літературі протягом кількох періодів. З урахуванням результатів аналізу кожного об'єкта пізнання здійснюється синтез, тобто поєднання одержаної інформації, систематизація та узагальнення історіографічного матеріалу.

Критичний метод дозволяє виявити фактичні похибки, з'ясувати достовірність концепцій у працях істориків при висвітленні проблеми. Можливість виявити історичні та історіографічні аналогії та відмінності, простежити якісні зміни, що відбувалися у різні періоди розвитку історичної науки відкриває метод порівняльного аналізу.

Вагоме місце в даному історіографічному дослідженні належить проблемно-хронологічному викладу матеріалу, який використовується для визначення історичної та історіографічної періодизації та конкретних проблем в рамках цих періодів. Ретроспекція дозволяє використати новітні знання для вивчення проблеми в минулому, а метод перспективи окреслює перспективні питання, які базуються на безпосередньому стані дослідження, яке було досягнуто на попередніх етапах.

Біографічний метод допомагає персоніфікувати розвиток історичної науки, окреслити внесок кожного історика у вивчення проблеми. Метод передбачає дослідницькі процедури з джерелами особливого походження: щоденниками, спогадами, відкриває можливість виявити причинно-наслідкові зв'язки автора із суспільним та науковим середовищем.

Джерельна база дослідження дозволяє проаналізувати розвиток української і російської історіографії заселення Південної України в XVI-XVIII ст. Всебічному, об'єктивному висвітленню обраної теми сприяє використання зазначених принципів та методів дослідницької діяльності у своїй сукупності.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ

Ретроспективний огляд зазначеної проблеми дозволяє виділити декілька етапів у розвитку її історіографії, зокрема: XVIII ст. – перша половина XIX ст., в якому домінує російська проурядова та українська козацька історіографія. Вершиною останньої стала «Історія Русів», а великодержавницький російський напрям найбільш представлений працею військового інженера О.Рігельмана. Кінець 20-х – початок 30-х рр. XIX ст. – еволюція російської та української історичної думки, значною мірою пов'язана з романтичним розумінням історії (досліджувана проблема найбільше представлена у працях Д.Бантиш-Каменського та М.Маркевича). Перехідним етапом від проурядової й романтичної до позитивістської, частково й народницької історіографії, стали численні праці А.Скальковського.

Важливим джерелом у вивченні процесу заселення Степової України в XVI-XVIII ст. є записки іноземців, які також складають об'єкт дослідження, оскільки до них мало зверталися дослідники.

2.1. Концептуальні засади проурядової та української історіографії XVIII – першої половини XIX ст.

У контексті студій козацько-гетьманської доби відомості про заселення Степової України у XVI-XVIII ст. висвітлюються представниками козацького стану у період другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Помітний внесок у дослідження проблеми належить «Літопису Самовидця» [1]. Його назва, яку дав твору П.Куліш, є умовною, оскільки справжній автор не встановлений. Очевидно, літопис створювався протягом тривалого часу на базі особистих щоденників, документальних джерел, власних спостережень. Твір мав первинну назву «Про початок і причини війни Хмельницького» і побачив світ у 1846 р. в «Чтениях Московского общества истории и древностей» завдяки О.Бодянському.

Він видавався також Київською археографічною комісією у 1878 р. і супроводжувався джерелознавчою розвідкою О.Левицького.

Літопис складається зі вступу і двох частин: історичної та літописної. У вступі, поряд із становищем в Україні напередодні Національно-визвольної війни 1648-1657 рр., описується і «Запорожжа през (крізь, у продовження – Н.С.) поля дикіє», де козаки із порубіжних міст ходили на рибні промисли «за Пороги, то на Кодаку на коммисара рибу десятую отбирали» [2]. Зазначено також, що Хмельницький «за Пороги пошол..., до которого много войска козацького почалося горнути» [3]. У першій частині певну цінність для дослідження складають відомості про вияви колонізаторської політики Росії в Україні. У 50-70-х рр. XVII ст. було прийнято ряд актів, котрі обмежували вільний перехід населення з однієї території на іншу. Так, з метою не допустити масових втеч з Правобережжя на Січ, гетьман П.Дорошенко розпорядився встановити численні застави у Каневі, Черкасах, Воронові [4].

Другий за часом написання вважається «Літопис Григорія Грабянки», який був завершений 1710 р. Одним з перших дослідників літопису був М.Максимович (1854 р.). Науковості твору надає джерельна база, представлена офіційними актами, документами гетьманської канцелярії, записами свідків подій, творами польських істориків М.Кромера, А.Бельського, А.Гваньїні. Твір окреслює географічні межі проживання українців як єдиного народу, що з давніх часів заселяє територію від Дністра до верхів'їв Дніпра [5]. В.Юркевич, аналізуючи згадані літописи, відмітив побіжне повідомлення Самовидця про оселення слобід на московських землях після 1651 р. та більш розгорнуту інформацію Г.Грабянки про заснування переселенцями поселень на Лівобережжі Дніпра.

Продовженням традицій козацького літописання став «Літопис Самійла Величка» [6]. Найвірогідніше твір був написаний у 20-х рр. XVIII ст. і вперше виданий у 4-х т. Київською археографічною комісією у 1848-1864 рр. під назвою «Летопись событий в юго-западной России в XVII в.» [7]. Праця С.Величка не є літописом у його традиційному значенні. Скоріше це хроніка, публіцистичний

нарис та збірка документальних матеріалів (універсали, угоди, листи тощо). Пряме відношення до теми дослідження має той аспект, що автор цілісно трактує поняття «Україна» та «український народ». Україну він розглядає як територію по обох боках Дніпра, заселену одним народом [8]. До нього застосовуються як синоніми такі назви: найчастіше – український, рідше – малоросійський, а інколи козацький. Необхідно зауважити, що включаючи прагматично-описові дослідження XVIII ст. в історіографічне вивчення, автор намагається показати, що певні змістовні концепції висвітлення ролі на перевагу українського чи російського етносу в процесі заселення регіону були трансформовані до наукових теорій XIX, XX і майже XXI ст.

Процес заселення регіону активізується у другій половині XVI ст. [9]. Серед інших сприяє цьому той фактор, що московська влада реорганізує сторожову та станичну службу на південних рубежах Росії у відповідь на набіги татар на Москву у травні 1571 р. З метою попередження цих несподіваних нападів московський уряд розробив цілу систему заходів по зміцненню південних кордонів, серед яких – встановлення на степових рубежах (у тому числі на лівому березі Сіверського Дінця) постійних сторож.

Серед праць, присвячених вивченню цього питання, слід відзначити опублікований у 1848 р. нарис про сторожову та станичну службу на півдні Росії І.Беляєва, який містить відомості про донецькі сторожі за розписом князя М.Тюфякіна та дяка М.Ржевського [10]. За свідченнями автора, до 1571 р. нараховувалося 73 сторожі, які було поділено на 12 розрядів. Розташовувались вони на південь у степ від прикордонних міст на відстані 4-5 днів шляху, а одна від одної – на 1-2 дні. Сторожа не складала постійного поселення, термін перебування на ній путивльських і рильських військових служилих людей (по 6-7 чол.) змінювався і у різний час складав від двох місяців до чотирьох тижнів.

Автор стверджує, що згідно з розписом 1571 р. на лівому березі Сіверського Дінця встановлювалися: 4-а сторожа Савинсько-Ізюмська у Ізюм-Кургана в Ізюмському повіті; 5-а сторожа напроти Святих гір, а «переїжджати їм направо вверх по Дінцю до гирла Осколу верст з 10, а наліво вниз по Дінцю через шлях

малої переправи та через шлях великої переправи і Торський шлях аж до гирла Тору, верст з 30; а стояти їм, ховаючись в ущелині напроти Святих гір та в інших місцях, проїжджаючи не в одному і тому ж місці; 6-а сторожа Бахмутівська: її сторожі повинні стояти на лівому боці Дінця, а пересуватися наліво вниз по Дінцю через р. Красну та через Боровий шлях під Ольховий колодязь, верст з 15, а від Ольхового колодязя до гирла Айдару два дні. ...Від Святогірської сторожі проїзду до Бахмутівської 1,5 дня, верст з 70» [11]. 7-а Айдарська сторожа була ліквідована, оскільки Московська держава нею не користувалася, тому що на цьому шляху виникли міста і фортеці.

Стосовно досліджуваної території, автор зазначає, що донецькі козацькі станиці заглиблювались південніше від сторож на територію Північного Приазов'я до витоків Берестової, Береки, Орелі, Самари, Торця, Кальміусу, Лугані й Міусу для спостереження за татарськими улусами та оперативного повідомлення про них воевод порубіжних міст. Умови служби були вельми складні, станичникам навіть заборонялося розпалювати вогнище, аби не викрити себе. Беляєв, крім детальної характеристики стану пограничної служби, описав процес її формування, умови життя населення у прикордонних поселеннях, дав оцінку їх ролі в охороні південних кордонів та освоєнні краю.

Більш суттєві кроки історіографії у вивченні проблеми сягають початку другої чверті XVIII ст. і належать І.Кирилову, який у той час збирав матеріал для підготовки атласу Російської держави. У 1727 р. він закінчив свою широко відому працю «Цветущее состояние Всероссийского государства», у якій вперше в літературі того часу подав найбільш повний історико-географічний та економічно-статистичний опис держави. Дослідження було опубліковано у 1831 р. істориком М.Погодіним з рукопису, розшуканому В.Каразіним. Слід зауважити, що праця була добре відомою у XVIII ст., задовго до її публікації [12]. Кирилов подає відомості про стан заселення Бахмутського повіту. Часом заснування м. Бахмута він наближено вказує 1697 р., відколи «построен был деревянной острог тому лет с 30 по притчине, что чрез торского казака Бирюкова сысканы соляные воды, а в 710-м (1710 р. – Н.С.) на том месте учинена земляная

фортеця, стоить тот город подле реки Бахмут, а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной» [13]. На підставі матеріалів, отриманих від місцевої влади, на початок 1726 р. загальна кількість населення повіту складала 60 269 чол. Військовий гарнізон м. Бахмута нараховував 503 чол. [14].

У 1798 р. у Петербурзі вийшла перша частина «Записок о Малороссии, ея жителях и произведениях» Я.М.Марковича, старшого онука автора «Щоденника» Я.А.Марковича [15]. Новиною було те, що конкретно-історичний матеріал викладався не за хронологією, а за проблемно-тематичним принципом. Праця складається з шести розділів, кожен з яких висвітлює певну проблему. Так, у другому розділі назву «Україна» автор застосував до земель на берегах Дніпра, які С.Баторій закріпив за козаками і які були українськими, прикордонними. Описавши існуючі погляди щодо походження козаків, Маркович ув'язав їх появу з початком XVI ст. та необхідністю чинити опір кримським татарам. Слово «козак» він вважав татарським і переклав його як «легкоозброєний вартовий». Походження українців вів від козаків. У третьому розділі дослідження подається географічний опис. П'ятий розділ містить перелік річок і назв основних поселень та селищ вздовж них.

Необхідно також відзначити дослідження з історії Слобідської України І.Срезневського 1839 р. та «Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 г.» 1812 р. (у передмові І.Сокальський висловив припущення, що автором «Записок» міг бути Г.Квітка), які містять відомості щодо заселення земель у районі річок Псла та Ворскли при впадінні їх у Дніпро, правобережжя Сіверського Дінця у районі м. Ізюм та округи р. Торця (Казенного) [16].

Про стан заселення в 30-40 рр. XVIII ст. запорозьких земель перші конкретні відомості знаходимо у службовій записці С.Мишецького (1740 р.), який за завданням царського уряду вивчав історію Війська Запорозького. Якщо його версії про походження козацтва не заслуговують особливої уваги, оскільки були витримані в дусі літописної та тогочасної проурядової концепції, то відомості про освоєння запорожцями нижнього Подніпров'я не викликають сумнівів і нині. У своїй записці він відмічав, що на перших порах запорожці

селилися на правому боці Дніпра, доходючи до Очакова, а з 20-х рр. XVII ст. під натиском польських феодалів поступово переходять на лівобережжя, освоюючи територію аж до Дону. Автор підкреслює, що головним господарчим осередком на Запорозжі був зимівник, в якому переважно козаки займалися мисливством, рибальством та розведенням худоби [17]. Незважаючи на те, що записка була видрукувана лише у 1847 р., дослідники скористалися нею задовго до її публікації.

Так, німецький історик на російській службі Г.Міллер на початку 60-х рр. XVIII ст. виступив як автор спеціальних статей з історії українського козацтва, надрукованих у російському перекладі в академічному виданні «Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие» у 1760 р. [18]. Слово «козак» дослідник вважав татарським (легкоозброєний воїн, наїзник), але при цьому заперечував зв'язок українських козаків з народами Кавказу. Заслуга Г.Міллера полягає і в тому, що він розумів соціальну, а не етнічну природу козацтва. Часом виникнення називав XVI ст. і визнавав його місцеве походження [19]. У 1760 р. ним опублікована стаття «Известия о запорожских казаках», у якій автор сповна використав історико-етнографічну роботу С.Мишецького, пославшись у примітці на джерело, не називаючи імені автора [20].

Записка С.Мишецького у ті часи поширювалася в рукописних списках, вперше була опублікована у 1847 р. О.Бодянським і приписувалась О.Рігельману [21]. Це не викликає особливого здивування, враховуючи те, що в цьому ж році Бодянським була видана і праця самого Рігельмана [22], який для її написання поруч з іншими матеріалами скористався запискою С.Мишецького.

У 1738 р. О.Рігельман успішно закінчив Петербурзький шляхетний корпус за фахом інженера і був направлений до діючої на півдні російської армії, де й прослужив військовим інженером до виходу у відставку в 1783 р. у чині генерал-майора. У 1738-1739, 1772-1774 рр. він брав участь у бойових діях на театрі російсько-турецьких війн. З 1740 р. займався розмежуванням кордонів Росії і Туреччини згідно умов Белградського договору 1739 р., що дозволило йому ознайомитися із станом заселення Степової України. З 1749 р. зводив оборонні

споруди на південних рубежах Росії. Під його керівництвом побудовані Ростовська та Петровська фортеці.

Після виходу у відставку Рігельман оселився в маєтку дружини на Чернігівщині (у с. Андріївці) і зайнявся написанням історії регіону, де йому довелося провести основну частину свідомого життя. Перший варіант «Літописної оповіді про Малу Росію» був написаний ще у 1778 р., коли автор перебував на Дону. Після відставки протягом семи років він працював над рукописом. У процесі доробки до першого варіанту, який складався з двох частин, було доповнено ще дві. У додатках було вміщено карту України і сусідніх земель на кінець XVIII ст. Варто зазначити, що більш ніж на третину праця його складається з виписок здебільшого з урядових документів, які потрапляли до рук автора під час військової служби. До їх числа й належить згадувана вже записка С.Мишецького. Тому, певною мірою, праця О.Рігельмана може розглядатися і як історичне джерело.

Цінність твору Рігельмана для даного дослідження полягає у тому, що автор був добре ознайомлений з побутом, звичаями мешканців Степової України. Він описав одяг різних верств населення, склав дві карти регіону. Через це його відомості про заселення та освоєння краю не втратили наукової цінності і сьогодні. Автор підкреслює роль князя Лянцкоронського в цьому процесі, повідомляючи, що у 1516 р. князь «выпросил от короля (Сигизмунда I Старшого – Н.С.), прибавок им прежней (земля, жалувана у 1471 р. Казимиром IV Ягеллончиком – Н.С.) по Днепру ж на обои стороны и ниже до порогов землю, на которую те казаки, кой там промышлять хотели, переходили, и на то данным от короля универсалом подтверждено, и наименованы они обоих сторон реки Днепра все вообще запорожскими казаками..., которые ж бы пожелали пребывать безысходно ниже порогов и жить там, тем без найму, волею на войну ходитъ будут» [23]. Автор пояснює, що козаки влаштували там свій кіш. Побут їх був вельми аскетичний. Але згодом, завдяки «воеваний в турецких и татарских землях, обогатились...» [24]. Дослідник зазначає, що наслідками активного польсько-шляхетського проникнення після 1534 р. в Україну і

посилення феодального гніту стала колонізація степу українцями: «А как народ сей считал себя, по данной им вольности, быть от таковых работ свободными и по навыклости уже своей к казачеству, а не к холопской работе, не хотел входить с поляками в ссору, то стал еще удаляться от них и уходит в пустые и нежилые места и в степи, для спокойствия своего и свободы. Они упражнялись в новых местах... рыбными и звериными ловлями, потом, по умножений их... басурман разбивали и грабили, что и делали весьма удачливо» [25]. Автор повідомляє, що кількість козаків швидко зростала, вони не могли себе утримувати і вимушені були просуватися все далі на південь Степової України «то есть на землях, лежащих между рек Дона и Днепра...» [26]. Мається на увазі заселення території в районі річок Конка, Вовча, Кальміус та у гирлі Дону. До 1562 р. козаки підпорядковувалися Московії і пропускали як сушею, так і ріками, Доном та Дніпром, у Чорне море російське військо [27]. Після 1562 р. Польща жалує козакам «...все пространство земель, которое лежит между реками Днепром и Днестром к татарским границам... дабы они там поселились городом...» Спочатку козаки «себе Чигирин поставили..., а потом и прочие города построили» [28]. Варто зауважити, що м. Чигирин Черкаської області, розташований на р. Тясмин (притока Дніпра), відомий із першої половини XVI ст. як укріплений козацький зимівник [29]. У творі підкреслюється активна колонізація в районі рік Дон і Сіверський Донець після Люблінської унії 1569 р. [30].

Нова хвиля заселення припадає на середину 30-х рр. XVII ст. Рігельман, на відміну від автора «Історії Русів», вказує точну дату зведення Кодацької фортеці: після подій під м. Новгород-Сіверським у 1634 р., тобто – у 1635 р. [31]. У зв'язку із посиленням утисків з боку Польщі козаки у 40-х рр. XVII ст. переселяються «...некои под защищение московское, а другие – крымскому хану, кой тогда ж поселены были, первые близ донских козаков вверх по Северному Донцу и другим тамо рекам, а последние от татар на крымской стороне по реке Самаре и прочим, находящимся там в степях местам...» [32]. Територія освоювалась козаками не тільки для зручності військових походів проти турок,

але й для промислів на ріках та Чорному морі. У своїх слободах козацька старшина утримувала водяні млини, пасіки [33]. На освоєних землях козаки займалися рільництвом, отримуючи чималий прибуток. Цим процесам перешкодила війна з Польщею під проводом Б.Хмельницького, якій автор приділив чимало уваги.

Отже, змальований Рігельманом механізм господарського освоєння «диких» українських степів не втратив наукової цінності й сьогодні. Постійне існування на неспокійному пограниччі з Кримським ханством сформувало не тільки специфічний господарський уклад, а й спосіб життя переселенців. Після кількісного зростання таких мешканців вони у спілці з козаками почали здійснювати збройні напади на «бусурман» [34].

Найвизначнішим твором української національно-політичної думки того часу стала «Історія Русів», присвячена історії України від найдавніших часів до 1769 р. [35]. Час її написання точно не встановлено. Дослідники відносять її до 1760-1770 рр. (О.Лазаревський, Д.Дорошенко, М.Слабченко, М.Возняк), 1790-х рр. (А.Яковлів, Б.Крупницький, В.Шевчук) і навіть до 1815-1825 рр. (В.Горленко, А.Єршов, І.Борщак та ін.). О.Оглобін дотримувався думки, що твір написано в кінці XVIII ст. (1790-і рр.), або на поч. XIX ст. (1802-1805 рр.), можливо, двома авторами, на терені Новгород-Сіверщини, і там же він зазнав ще однієї редакції між 1815 і 1822 роками. Однак, незважаючи на значну кількість спеціальних досліджень, присвячених «Історії Русів», авторство книги залишається й по нині не до кінця з'ясованим.

Рукопис «Історії Русів» знайдено близько 1828 р. у м. Гриневі Стародубського повіту Чернігівської губернії. Тривалий час він поширювався в численних рукописних копіях. Уперше надрукований з однієї з них у 1846 р. О.Бодяньським у Москві, спочатку в «Чтениях Общества истории и древностей российских», а потім окремою книгою. Доля рукопису, що був знайдений у місті Гриневі і перейшов разом з бібліотекою до князя Голіцина, невідома. Відкритим залишається й питання, чи був цей рукопис оригіналом «Історії Русів».

Історична концепція твору витримана в традиціях козацької історіографії, пам'ятками якої автор широко користувався, доповнюючи їх переказами, власними спогадами і, частково, архівними документами. Основна засада твору – право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток. Це дозволило авторові довести стародавність походження українців і слов'янську приналежність козаків [36]. При цьому українське козацтво він розглядає як окремий військовий стан, а не як окремий народ. Головний зміст твору – боротьба українців проти чужого (польського й московського) поневолення.

Автором висвітлюються і питання заселення та освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. Зазначається, що Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський (автор «Історії Русів» називає його «первым Гетманом Русским») ходив разом з козаками походами на турків і татар (мається на увазі походи 1516 р. – під Очаків, 1528 р. – під м. Акерман) і повернув «малороссийские земли около Днестра и при усть Днепра» Польсько-Литовській державі [37]. З метою охорони державних кордонів з числа козаків була заснована служба на території між Бессарабією і Кримом, по Дніпру, за його порогами. Автор указує на вже існуючі на початку XVI ст. поселення (укріплення, засіки) козаків у цій місцевості, описує їхні промисли – полювання, рибальство. Підкреслює, що для утримання Війська Запорозького відводилися землі «...с угодьями по обеим сторонам Днепра и порогов, между речками Конской, Самары, Кальмиуса, Ташлыка и Буга» [38].

У роботі відмічається, що на початку XVI ст. на цих землях появилися такі міста як Крилів, розташований на місці, де р. Тясмин впадає в Дніпро. Автор повідомляє, що у Крилові збиралося на збори козацтво [39]. Чигирин згадується близько 1516 р. Багато уваги приділено діям козацьких загонів на татарських шляхах, якими останні здійснювали напади на Україну. Найбільше повідомлень припадає на початок XVI ст. на район Середнього Бугу, його приток Кодиму і Тясмин. Саме з 20-х – початку 30-х рр. XVII ст. починається подальша колонізація земель у південному напрямку.

Автор «Історії Русів» пояснює появу у 1639 р. (замість 1635 р.) фортеці Кодак на правому березі Дніпра напроти Кодацького порогу необхідністю польським урядом здійснювати контроль у взаєностосунках між землями Малоросії та Запорожжям [40]. Збудована у липні 1635 р. фортеця, вже в серпні цього року була зруйнована запорожцями на чолі з І.Сулимою [41]. Відбудований був Кодак у 1639 р., саме цю дату і подав автор. У творі зазначається, що у зверненні до народу 28 травня 1648 р. Богдан Хмельницький територію Війська Запорозького на півночі окреслює містами Чигирин, Переяслав, Полтава та новозаснованими містечками і селами на Лівобережжі та Правобережжі Середнього Дніпра [42].

Докладно в «Історії Русів» розглянуто будівництво у 1731-1733 рр. Української лінії – системи укріплень від Дніпра до Сіверського Дінця. На найтяжчі роботи, які автор порівнює з будівництвом єгипетських пірамід, щороку гетьман направляв 30 тисяч «лопатників» – козацьку чернь і вільних селян із своїми харчами, інвентарем та зброєю. «Робота тая» забрала тисячі людей, що передчасно загинули від тягот, спеки та холоду [43]. До того ж це будівництво спричинило великі втрати худоби, реманенту в українських селах, спровокувало переселення селян на Орловщину, Курщину, Воронежчину та Тамбовщину. Також автор зупиняється і на створенні Новоросійської губернії, розподілі її на чотири полки: Єлизаветградський, Дніпровський, Полтавський та Донецький [44].

По своїй суті «Історія Русів» є політичним трактатом, втіленим в історичну форму. Через вказані вище обставини твір мало прислужився науковому дослідженню, проте здійснив політичний вплив на творчість цілого ряду не тільки українських (І.Срезневський, М.Маркевич), але й деяких російських істориків.

Оскільки «Історія Русів» і твір О.Рігельмана були видані у 1846-47 рр. і майже не позначились на стані вивчення проблеми на початку XIX ст., то фактично до кінця 20-х рр. XIX ст. історія Степової України не була предметом спеціальних досліджень. Першою дійсно науковою працею з історії України, в

якій частково знайшла відображення дана проблема, стала «История Малой России от присоединения ее к Российскому государству до отмены гетманства, с общим введением, приложением материалов и портретами» Д.Бантиш-Каменського, опублікована у 1822 р. [45].

Робота написана протягом 1816-1822 рр. під час служби автора управителем Канцелярії Київського військового губернатора. Перебуваючи в Україні, автор зібрав і систематизував цінний фактичний місцевий матеріал, проте основу джерельної бази склали документи Московського архіву Колегії іноземних справ (справи малоросійські 1620-1757 рр.), комплекс літописних і приватних джерел українського походження про Україну XVIII – початок XIX ст.

Перше видання «Історії Малої Росії» (1822 р.) викликало нарікання, тому до другого видання книги у 1830 р. автор включив нові факти, користуючись в основному рукописною «Історією Русів», «Літописною оповіддю» О.Рігельмана, друкованими виданнями Г.Боплана, П.Шевальє, Ж.Шерера, Л.Міллера. Праця витримала ряд видань. Перше, друге і третє (1842 р.) видання автор щоразу доопрацьовував, а четверте було передруковане з третього без змін у 1903 р. й перевидане 1993 р. [46].

Суперечливими були погляди історика на українське козацтво. Одне з центральних місць у першій частині відведено його історії. Проте, якщо у першому виданні автор дотримується версії про місцеве походження основної маси козаків, то в наступних він помиляється, стверджуючи, що запорожці переселилися на Дніпро з Кавказу [47]. Подібна інтерпретація поглядів сталася, очевидно, не без впливу праці М.Карамзіна.

Заселення регіону козаками Д.Бантиш-Каменський відносить до початку XVI ст., описавши похід Є.Дашкевича (1504 р.), та вказавши, що у 1516 р. Сигізмунд I дозволив «днепровитянам селиться выше порогов, построить город Черкассы» [48]. Чисельність запорожців у 1579 р. історик доводить до 5 тис. чол. [49].

У якості джерела автор використав відомості С.Мишецького з його «Истории о козаках запорожских» про заселення регіону в середині XVII ст.

запорожцями: «1) в Каневе; 2) в Черкассах; 3) в Переволочной; 4) на Хортицьком острові; 5) при річці Токмаковці; 6) при урочищі Никитині (де нині Никополь) проти Кам'яного Затона; 7) в старій Сечі, біля Дніпра, на річці Чертомлык; 8) при річці Кам'янкі, в 30 верстах вище Кизикермана, що нині Бериславль, на правій стороні Дніпра; 9) при урочищі Алешки, біля Херсона, на Кримській стороні і 10) в Новій Сечі... при річці Подпольної» [50].

Отже, погляди Д.Бантиш-Камєнського на проблему віддзеркалювали ідеологію російської дворянської історіографії. Разом з тим, заслуга історика в тому, що він, виявивши і систематизувавши чималу кількість історичних джерел, архівних документів, вибудував початкову історію Запорожжя.

Окремі факти з проблеми знайшли відображення в узагальнюючих працях з історії Росії. Необхідно відзначити багатотомну працю М.Арцибишева, побудовану не лише на вітчизняних, але й зарубіжних джерелах [51]. Автором описані окремі епізоди російсько-кримських відносин, спільні дії російських військ та запорожців проти Кримського ханства, висвітлені питання зміцнення південних кордонів Росії, а у зв'язку з тим й заселення «Поля». Фактично ці ж питання підняв офіційний історик імператора Олександра I М.Карамзін [52]. У Т. 9-12 його «Истории государства Российского» можна знайти поодинокі відомості з історії півдня регіону XVI – початку XVII ст., хоча він проігнорував Україну як окремішність, її історія привласнювалась імперією [53].

У 1842-43 рр. у Москві виходить 5-томна «Історія Малоросії» М.Маркевича, у якій викладається історія України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. [54]. Головним джерелом для написання твору стала «Історія Русів», яка у той час ще не була надрукована і поширювалась у списках, та праці М. і Д.Бантиш-Камєнських. Автор розглянув історію запорожських козаків, роком їх виникнення подав 1511 р. [55]. Проте, через свій компілятивний характер великого впливу на подальшу історіографію проблеми твір не мав.

Перехід від дворянсько-козацького патріотизму до ідеології романтизму та справді наукової позитивістської історіографії Степової України здійснив А.Скальковський [56]. Працюючи після закінчення Московського університету в

1828 р. на різних посадах в канцелярії Новоросійського губернатора, з середини 1830-х рр. він зайнявся систематичним вивченням минулого регіону. Попри те, що дослідник висвітлював події української історії з позицій російської офіційної науки, історію Запорозької Січі, під впливом романтизму, він намагався подати як повноцінне громадянське суспільство, не применшуючи ролі козацтва в освоєнні краю.

Особливо явним відбиток офіційної ідеології був у перших дослідженнях історика, присвячених історії залюднення Південної України XVIII-XIX ст. [57]. Основне місце серед них належить «Хронологическому обозрению истории Новороссийского края», яке побачило світ у двох випусках протягом 1836-1838 рр. [58]. Фактично, це перша монографія з проблеми, що охоплювала, в основному, другу половину XVIII – початок XIX ст. Основу праці склали матеріали державних архівів та офіційних установ Новоросійської, Катеринославської та Азовської губерній, документальні зібрання деяких місцевих краєзнавців, а також публікації офіційних документів і розпоряджень російського уряду, які тільки почали друкувати у «Повному зібранні законів Російської імперії».

«Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» мало переважно археографічний характер. Укладені у хронологічній послідовності документальні матеріали ілюстрували діяльність російського уряду та місцевої адміністрації по заселенню регіону, який порівняно недавно був включений до складу імперії. Попри те, що в основу монографії покладено схему, згідно з якою справжня історія Новоросії починалася лише з моменту її приєднання до Росії, цінність полягала у величезному масиві достовірного фактичного матеріалу, який уперше вводився до наукового обігу і створював основу для наукового дослідження проблеми. А.Скальковський одним з перших зробив спробу комплексно підійти до вивчення історії Степової України.

Характеризуючи стан заселеності регіону між 1740-1750 рр., Скальковський подає його як «обширную и почти необитаемую степь» [59]. На півдні демаркація кордону з Туреччиною визначалася Межовим записом про кордони

задніпровських місцевостей між каргопольським намісником О.Українцевим та ефенді Коч-Магомет-Пашою від 22 жовтня 1705 р. [60]. Навіть після Белградського миру вона проходила по степу. На півночі кордон Новоросії визначався від Дніпра при впадінні р. Орелі до фортеці Ізюм Українською лінією (1731-1733 рр.). Проте необхідно відзначити, що у фундаментальних його працях зустрічаються й окремі помилки. Так, автор вважав, що першою від Дніпра фортецею Української лінії була Богородицька фортеця, збудована в 1688 р. при р. Самарі [61]. Він також переоцінював роль оборонних споруд і військових поселень в освоєнні Степової України [62].

Варто зазначити, що А.Скальковський уперше зробив спробу простежити динаміку росту населення краю у другій половині XVIII ст. За його підрахунками населення Запорожжя зросло з 12 тис. осіб у 1753 р. до 100 тис. у 1775 р. З урахуванням цього, у 1763 р. народонаселення Степу склало 38,163 тис. особи [63], у 1768 р. – 100 тис. [64], у 1773 р. – 123,748 тис. [65], у 1774 р. – 158,097 тис. [66], у 1782 р. – 529,538 тис. [67], у 1787 р. – 688,589 тис. [68], у 1796 р. – 663,699 тис. [69]. У монографії також подані відомості про початкову історію міст і сіл регіону. Заслуговує на увагу список іноземних колоній із зазначенням часу і місця їх виникнення.

Автор приділив багато уваги заняттям, побуту козаків, використавши записані ним спогади козака Микити Коржа за 1731-1775 рр., з якими ознайомився під час подорожі 1835 р. Відомо, що їх уперше записав архієпископ Гавриїл (В.Розанов). А.Скальковський опублікував спогади, правда, у скороченому варіанті, що закріпило за ним пріоритет у науковому досліджуванні цього джерела. Це не задовольнило архієпископа Гавриїла, і він у 1842 р. видав їх повністю окремою книжкою [70].

Радикальна зміна поглядів на історію Запорозької Січі настала після знахідки Скальковським у 1839 р. основної частини Архіву Коша Нової Січі, який і послужив основою для написання історії Нової Січі. У 1840 р. він публікує статтю під назвою «Очерки Запорожья», що містила відомості про історичну географію та адміністративний устрій Січі [71]. Наступного року

вийшла перша в російській історіографії монографія, присвячена історії Запорозької Січі, перевидана у трьох томах у 1846 р. і, з певними змінами і доповненнями, у 1886 р. [72]. Історик докладно описав роль запорозького козацтва в заселенні та освоєнні регіону протягом усього періоду його існування, окреслив територію, адміністративний та військовий устрій Запорозької Січі.

Протягом 40-х рр. ХІХ ст. Скальковський публікує нариси з питань заселення території та промислового розвитку краю [73], які лягли в основу його фундаментальної праці «Опыт статистического описания Новороссийского края» [74]. Перша частина містила докладну розвідку з історії заселення, питань щодо територіальних суперечок запорожців з адміністрацією прикордонних поселень та зміну кордонів Новоросії [75]. Заслужують на увагу відомості про національний і чисельний склад населення регіону [76]. Дослідник визнавав автохтонне походження запорожців: «На землях, которые мы назвали Запорожскими, обитала издревле немногочисленная вольница..., которая с своими поселянами и их семействами не имела более 50 000 душ обоого пола» [77]. Він відслідковує рух січовиків: «весною 1734 года они перешли на древние свои жилища с правом владения древними своими вольностями... число их... одного вооруженного товариства доходило до 10 000 козаков. Оно вскоре увеличилось и оставаясь до 1775 года... до 22 000 человека, кроме ...16 000 ...поженившихся» [78]. При цьому він помилявся, що у другій половині ХVІІІ ст. «самая главная масса народонаселения Новороссийского состоит из русских» [79].

У другій главі першої частини «Опыта статистического описания...» показана чисельність Степової України на 1797 р. [80], без урахування населення Бессарабії вона склала 844,960 тис. чол. (підрахунки – Н.С.). Незаперечним досягненням Скальковського є те, що він уперше ввів до наукового обігу та проаналізував урядові укази щодо соляної промисловості регіону. Проте, В.Пірко, зауважив, що історик допустився помилки у датуванні початку соледобування на Торських озерах [81]. Він відносив його до 1675 р., коли: «по просьбе слобожан Изюмского казачьего полка, дозволено было учредить

«Соляной Городок» у колодцев... по речке Торцу, впадающей здесь в Северный Донец» [82]. Все це вимагає критичного ставлення до наукової спадщини одного з найбільш шанованих у тогочасних наукових колах дослідників Південної України – А.Скальковського. Протягом другої половини ХІХ ст. історик продовжив публікувати розвідки з проблеми, у тому числі й археографічного спрямування [83].

Значущий документальний матеріал нагромадило Одеське товариство історії та старожитностей (перше наукове товариство на Україні, створене у 1839 р.), частина якого була опублікована в «Записках императорского Одесского общества истории и древностей». Аналогічним з працями Скальковського за принципом подання матеріалу та підходом до використання джерел є дослідження з історії церкви на південноукраїнських землях архієпископа Катеринославської, Херсонської і Таврійської губернії Гавриїла (В.Розанова). У 1848 р. в 2-му томі «Записок Одеського товариства історії і давнини» було опубліковано історико-хронологічний опис церков Херсонської та Таврійської єпархій, складений ним. В наступному номері цього ж видання було поміщено «Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый», а у 1857 р. дослідження Гавриїла було видане окремою книгою [84]. Подаючи відомості про заснування церковних приходів в регіоні з 1751 до 1837 р., автор фактично простежує процес його заселення в другій половині ХVІІІ – першій третині ХІХ ст. Завдяки його праці можна простежити не тільки інтенсивність заселення регіону, але й встановити час заснування значної частини населених пунктів, тому що на основі хронологічних даних про будівництво церков можна орієнтовно визначити час виникнення поселення, адже церква, як правило, будувалася через два-три роки після виникнення поселення.

Крім того, автор уперше визначив періоди залюднення регіону протягом другої половини ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. Так, досліджуваний період він розподіляє на п'ять «епох», найбільша кількість новозаснованих церков припадає на третю з них (1787-1795 рр.) – 112. Заслужують на увагу дослідження

архієпископа про переселення у 1778-1779 рр. з Криму до Північного Приазов'я близько 20 тис. греків, про утворення Новоросійської губернії, виникнення міст Катеринослава, Херсона, заснування іноземними переселенцями ряду населених пунктів.

Гавриїл уперше широко застосував значну кількість указів, що були виявлені дослідником у місцевих консисторських архівах, але доти не публікувалися. Пояснюється це тим, що головним джерелом для його дослідження слугували укази Синоду, які дуже слабо презентовані у «Повному зібранні законів...». Про характер та наукову цінність колекції документів, зібраних Гавриїлом (197 назв) можна судити на підставі їх опублікованого опису у 7-му томі «Записок» [85].

Необхідно також додати, що за другу половину XVIII – першу половину XIX ст. було підготовлено і опубліковано ряд статистичних довідників, описів, які містили історичні довідки про окремі поселення, переважно міського типу, відомості про губернії [86]. Все це свідчить про те, що дворянська історіографія не лише нагромадила фактичний матеріал з історії заселення Степової України, але й зробила певні теоретичні узагальнення з проблеми.

Отже, у дослідженнях українських та російських авторів XVIII – першої половини XIX ст. значною мірою знайшов відображення процес заселення Степової України. Найбільше висвітлена роль запорозького козацтва в освоєнні цієї території та колонізаційна політика Росії в даному регіоні, значно менше уваги відведено питанням стихійної колонізації краю, налагодженню економічних зв'язків місцевого населення з іншими регіонами України та сусідніми країнами.

2.2. Розширення джерельної бази проблеми

У корпусі джерел з історії регіону твори іноземців (мемуари, описи, донесення, записки, листи та інші) посідають чільне місце. Історіографічний доробок досліджуваної проблеми характеризується певними здобутками. Проте переважно записки іноземців розглядалися з джерелознавчих позицій.

Спеціальних досліджень, присвячених аналізу творів іноземців як джерела до заселення півдня України в XVI-XVIII ст., на сьогодні немає.

Особливості цього виду джерел полягають, по-перше, у хронологічній та тематичній фрагментарності; по-друге, не всі твори іноземців відрізняються науковою достовірністю; по-третє, більшість іноземних писемних пам'яток відзначається суб'єктивізмом. Проте свідчення іноземців мають і свої переваги. У них відображені ті сторони життя і побуту місцевого населення, яких мандрівники не знали у практиці своїх народів [87].

Ретроспективний аналіз проблеми дозволяє виділити декілька періодів у творах іноземців, зокрема: XVI ст. – перша половина XVII ст. – період, багатий на увагу іноземців до України (Сигізмунд Герберштейн, Блез де Віженер, Карло Гамберіні, Жан-де-Люк та інші), серед яких тему найбільше розкривають записки Михайла Литвина, Жака Маржере, Еріха Лясоти, Гійома де Боплана; друга половина XVII ст. – початок XVIII ст. – представлена спеціальними працями про Україну, насамперед, твори П'єра Шевальє, Данієла Крмана, Конрада Гільдебранта, Павла Алепського, Альберто Віміні, Евлії Челебі та інших; друга половина XVIII ст. – знайшла відбиток у творах просвітницького характеру, серед яких заслуговують на увагу записки Христофора Ейлера, барона Тотта, академіка Гільденштедта, Йогана Міллера та інших [88]. У цей час у Західній Європі особливо зростає зацікавленість Україною. Спроба написати її історію належить Жану Бенуа Шереру.

Внаслідок спустошливих татарсько-турецьких нападів наприкінці XV – на початку XVI ст. межа постійної осілості на півдні проходила приблизно по лінії Київ – Чернігів – Путивль. Південніше від неї розпочиналися не розмежовані та малозалюднені простори, які тяглися до берегів Чорного моря. Із «Записок про Московію» (1549 р.) дипломата Священної Римської імперії С.Герберштейна випливає, що «черкаси» (українці) мали свої поселення на Дніпрі на південь від Києва, центром яких у 10-20-х роках XVI ст. було місто Черкаси [89]. Тут же зазначається, що «південніше Черкас християнських поселень немає» [90]. Також Герберштейн подає стисло інформацію про Дніпро, Дністер і Дон,

відомості про Татарію (Причорноморські Степи, Крим). Повідомляє він і про путивльських козаків, що несли сторожову службу в Подонців'ї [91].

Якщо відомості С.Герберштейна стосуються більше Лівобережжя Дніпра, то «Щоденник» М.Литвина, який у 1550 р. подорожував по Україні, стосується Правобережжя [92]. Автор описує пороги і переправи на Середньому Дніпрі і використання їх у розвитку торгівлі від Північного Причорномор'я до Києва [93]. За повідомленнями Литвина, в Подніпров'ї на середину XVI ст. збереглися сліди укріплень давніх поселень XIV-XV ст.: Кременчука, Упська (?), Гебердієвого Рогу (Келіберди), Мишуриноного Рогу, Кічкасу, Тавані, Бургуна (с. Бургунка на Дніпрі, поблизу дороги з Херсону до м. Берислава), Тягині [94].

До XVI ст. відноситься також і реляція західного посла та папського нунція із Варшави – Карло Гамберіні, який у 1587 р. подав «Записку про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною». У ній зазначено, що «козаки... дають собі раду на морі. Мають усякі човни й на них ходять у походи на чорноморські землі» [95]. Із записок курляндського герцога Л.Міллера (1585 р.) можна дізнатися про вид чорноморських степів: «Трава там росте така висока і така густа, що їхати по ній у возі неможливо: трава заплутує колеса і не пускає воза» [96]. У записках іноземних мандрівників щодо півдня України міститься чимало цінних відомостей про територію, клімат, флору, фауну тощо. Кожен описував природу у власний спосіб, залежно від мети своєї подорожі. Утім слід зауважити, що ці описи мають важливе значення як джерело з історії регіону зазначеного періоду.

Важливим джерелом з досліджуваної проблеми є також «Щоденник» посла австрійського імператора Рудольфа II Еріха Лясоти, який у червні 1594 р. перебував у Запорозькій Січі. В ньому описана подорож з м. Києва на Січ. Повертаючись із Січі, Е.Лясота відмічає, що до переправи через річки Домоткань і Самоткань «...степ зовсім відкритий, ніде не видно ні одного дерева» [97]. Щодо чисельності запорожців, то у той час, за свідченням Лясоти, вони склали 3 000 чол., не враховуючи « декілька тисяч війська..., які мешкають по містах і селах» [98]. На жаль, «Щоденник» Е.Лясоти був виданий німецькою мовою

лише у 1854 р., тому він не став для свого часу джерелом інформації і складовою частиною європейських знань про Україну.

У Жана-де-Люка, який подорожував біля 1625 р., наявний опис Криму, Чорноморського та Азовського узбережжя. Уперше його записки були видані близько 1663-1672 рр. і мали певний вплив на вивчення минулого регіону [99].

Автором унікальних історико-географічних та етнографічних свідчень про південь України XVII ст. вважається французький військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан [100]. Він був зайнятий будівництвом Нового Конецполя (1634 р.), Кременчука (1634-35 рр.), Кодака (1635 р.). 1639 р. брав участь у відбудові Кодака, зруйнованого в серпні 1635 р. козаками Сулими [101]. Був причетний до заснування 50 слобід в українських степах [102]. Боплан подає чисельність козацтва на 30-ті роки XVI ст. – 120 тис.; зазначає, що вони навіть доходили до гирла Чорного моря [103]. Торкаючись заселення півдня України селянами-втікачами [104], автор зупиняється на описі міст і містечок Крилова, Кременчука (1635 р.), який подається як «останнє місто, бо далі тягнеться безлюдний край» [105].

Боплан, використавши результати своїх вимірювань, створив у 1639 р. першу оглядову карту України, а в 1662 р. видав у Амстердамі карту нижнього Дніпра [106]. На відміну від «Щоденника» Е.Лясоти, праця Г.Л. де Боплана вперше побачила світ у 1651 р., повторно видавалась у 1660 і 1673 рр. Твір викликав інтерес у сучасників, особливо під час подій Визвольної війни 1648-1654 рр. У Франції та інших країнах Західної Європи в цей період зроста зацікавленість Україною.

Посол Венеції Альберто Віміна, відвідавши у 1650 р. Б.Хмельницького, залишив рукописну «Реляцію» про походження і звичаї козаків. Цікавими є його свідчення про ремесла: столярство, теслярство, стельмаство, ткацтво [107].

У другій половині XVII ст. з'являються різноманітні подорожні книжки, на зразок сучасних туристичних путівників, у яких згадується південь України. У 1687 р. у Габсбурзі видано «Суанеае». У ній містяться рідкісні гравюри фортеці

Кодака, міст – Перекопа, Очакова, малюнки флори і фауни, а також наявні відомості про козаків та їх походи на Чорне море та Азов [108].

Інформація про Україну середини XVII ст. міститься у «Книзі подорожей» турецького мандрівника Евлії Челебі [109]. Останню подорож він здійснив у 1660 р. від Коша Запорозького до Ніжина, далі до Бердичева на Правобережжі, звідти через Кодак – до Криму. Свою книгу він писав після 1670 р. Цінними є описи українських фортець і міст Чигирина, Кодака, сотенних містечок.

З XVIII ст. твори іноземців, котрі писали про Україну, більш численні. Викликає інтерес подорожній щоденник лютеранського теолога з Австрійської імперії Д.Крмана, який разом зі шведськими військами побував у 1708-1709 рр. в Україні [110]. Ним зафіксовані факти та спостереження щодо території та чисельності запорозьких козаків: «козаки (запорозькі – Н.С.)... живуть «за порогами»... Ці запорожці займають понад тридцять миль і мешкають на берегах Дніпра, який утворює там найбільше островів. Їхньою метрополією є Січ, пограбована й спалена москалями після союзу козаків з шведським королем... Навіть через нестачу жінок не грозить цьому роду небезпека, бо ж приплив різного роду прибулуд із сусідніх країв постійно зростає. Коли, через різні провини, такі люди не можуть ужитися на батьківській землі, Запоріжжя їх приймає з гарячими обіймами» [111].

Відомості про Степову Україну наявні у творі Вольтера «Історія Карла XII», який вийшов у 1731 р. в Руані. Автор означив територію України, а також її південну частину поміж Кримським ханством, Московією та Польщею. «Південна частина, що лежить при 48°, – одна з найродючіших країн світу, але при цьому найбільша пустеля» [112].

Необхідно також згадати «Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию», уривки з французької уперше надруковані російською мовою на сторінках часопису «Киевская старина» у 1883 р. [113]. Публікація певною мірою поповнила існуючу лакуну даних про Новоросійський край, окрім мемуарів барона, вона містила солідну перед-і-післямову, підписану псевдонімом С.Е. Автор називає історію Новоросії «историей постепенной

колонизации земель южной части Черноморского бассейна». Початки козацтва він відносить до XIV ст., проте вважає козаків вихідцями із «русских областей, которые селились в южных степях после татарских нашествий», а запорожців, відповідно, самостійним відгалуженням російського козацтва. Татарський погром 1769 р., на його думку, поклав край федерації (очевидно мається на увазі територія Запорозької Вольниці – Н.С.) і став початком об'єднання російських земель. Причинами переселення у Степ ним визнаються татарські набіги і «гнетущие условия жизни» у Росії та Польщі [114].

Запорожців як самостійну козацьку спільноту дослідник вбачає з середини XVI ст., а з 1592 по 1638 рр. (від повстання К.Косинського до Д.Гуні і Я.Острянина) ним зазначено, що територія Запорожжя збільшується і активно заселяється. Більш детально розглянуто процес колонізації у XVIII ст. Автором показано кордони Запорозьких Вольностей 1734-1775 рр. та постійні суперечки з російським урядом щодо їх території.

Друга частина «Memoires du baron de Tott» містить один з епізодів російсько-турецької війни 1769-1774 рр. Описуючи у якості очевидця похід Крим-Гірея 1769 р. на Нову Сербію, вказуючи місцевості, через які проходило військо, барон тим самим опосередковано подає відомості про межі та розміри колонізації запорозьких земель на той час. Місцевість між середньою течією рік Бугу та Інгулу (територія Бугогардівської паланки) названа запорозькими пустелями, Тотт лише раз згадує декілька покинутих зимівників на правому березі Інгулу [115]. Дійсно, південна частина Херсонської губернії, між нижньою течією Бугу і гирлом Дніпра, належала до району едісанських кочів'їв і, не маючи чітко визнаного кордону, складала предмет постійних порубіжних суперечок між ордою та Запорожжям. Щодо Нової Сербії (фактично ж барон охопив всю Єлизаветинську провінцію), то наводяться дані про 150 спалених сіл, загальна чисельність полонених доходила до 20 тис. чол. Говорячи про населення Аджамки барон вказує, що містечко мало від 800 до 900 дворів [116]. Навіть якщо припустити явні перебільшення у чисельності полонених, інформація свідчить про високу щільність населення цієї території.

Російський уряд 1763 р. дав розпорядження звести «сигнальные маяки», Тотт описав ці сигнальні пункти на шляху до Аджамки, відзначивши, що вони слугували татарам вірним шляхом вглибину території [117]. Крім даних про північну частину Новоросії, в мемуарах містяться і відомості щодо півдня.

Серед творів західноєвропейської історіографії другої половини XVIII ст. заслуговує на увагу опис подорожей у Центральну Україну та Приазов'я академіка Санкт-Петербурзької академії наук Йоганна Антона Гільденштедта у 1773-1774 р. [118]. Автор приділив увагу колонізації півдня України іноземцями. Цінною видається інформація про те, що «в Україні, крім українців, ще жили різні колоністи: над Інгульцем, у шанці Дмитрівка, поселилися болгари. Було їх там близько 1 500 осіб... Жили вони окремо від місцевого населення...» [119].

Поблизу Святогірського монастиря на Дінці, за словами Гільденштедта, на слободах живуть однодвірці, переважно росіяни, які прийшли сюди з Белгородської та Воронежської губерній для праці на соляних копальнях. Зазначається, що до їх складу входили: діти російських бояр, солдати, донські козаки, поляки та інші. Вони були підпорядковані безпосередньо російському урядові. Слободи він поділяє на дві групи: малоросійські та великоруські. Заслужують на увагу відомості Гільденштедта щодо національного складу населення слобід. Під час подорожі південними повітами Слобідської губернії він згадує 28 однодвірських (російських) та 48 малоросійських (українських), при цьому в Зміївському повіті вздовж Української лінії лише російські слободи, а в Ізюмському повіті українських згадується дещо більше, ніж російських. Крім того, він виділяє державні та приватні слободи, перших згадує 21, других – 34. Указується ним і кількість населення слобід, проте єдина метода підрахунків відсутня (показується число помешкань чи родин, або чисельність жителів чоловічого полу), що значно ускладнює обробку цифрових показників заселення [120].

Він описує ряд міст, які були засновані у XVIII ст.: Павловськ, Бердянськ, а також Слов'янськ та інші міста. Й.Гільденштедт, проїжджаючи на початку жовтня 1773 р. в цих місцях відмітив у своїх записках, що при впадінні

р. Кальчик у Кальміус «у земляному окопі сидів полковник з 200 козаками». В.Пірко звертаючи увагу на цей факт, зауважує, що м. Маріуполь засновано на місці колишньої Кальміуської паланки і бере свій початок значно раніше 1779 р. [121]. Не втратила і на сьогодні наукової цінності інформація про фортифікації та поселення у Степовій Україні. Автор описує фортеці Дніпровської лінії по берегах рік Берди і Кінських Вод – Петрівську, Захарівську, Григорівську, Микитівську та на лівому березі Дніпра напроти о. Хортиця – Олександрівську. Слід зауважити, що Гільденштедт між Захарівською та Григорівською фортецями не згадує Олександрівської та Кирилівської. За його словами, фортифікації будувалися в неприступних місцях – на високих берегах рік, над урвищами [122]. Села, слободи й хутори здебільшого розташовувалися над річками. Хати будувалися з дерева. Але траплялись села, оточені валами оборонного характеру. Так, автор стверджує, що на правому березі Дніпра, неподалік р. Самари, розташовувалися села козаків: Половиця, Старий Кодак, Новий Кодак, Каменське, Романкове, Пушкарівка, Геленівка, Волоське. А на схід від Дніпра, на лівому березі, села: Нове Сільце (Нова Самара або Новоселиця), Монгелівка, Камінське, Сокольське, Благодарівка, Ревенівка, Попівка, Василькове, Полківець, Судівка, Пашківка, Шульгівка, Полувашенка, Корелівка, Петрівка, Борисоглібськ, Федорівськ, Китайгород та інші [123]. Згадує він і слободи Величівку й Пищівку біля Крюкова, Галаганівку над Тясмином, Солдатську слободу, Грецьку, Полкову на правому березі Інгулу, Карабину, Верблюжки та інші. Мандрівник перелічує багато хуторів, не ототожнюючи їх із селами, які були порозкидані на Кодацькому шляху і відносилися до Кременчука.

Значну частину своїх подорожніх нотаток Гільденштедт присвятив оцінці стану сільського господарства Степової України та місцевих промислів. Повідомляє він про чумаків, описавши їх торгівлю з Кримом та ціни на товари. Оскільки солі, яку доставляли з Криму для забезпечення населення, не вистачало, тому розвивалося солеваріння у Бахмуті й Торі на Донеччині [124]. У

своїх записках Гільденштедт описує церкви й монастирі, наприклад, Святогірський [125], що також доповнює інформацію про стан заселення регіону.

Майже всі мандрівники-іноземці другої половини XVIII ст. відмічали що в Україні, крім сільського господарства, розвивалося гуральництво, гутництво, суконна промисловість та інші галузі. На досить високому рівні стояла торгівля, формувався загальноукраїнський ринок. Водночас це сприяло заселенню і освоєнню території на півдні, будівництву міст і сіл.

Англієць Едвард Даніель Клерк, професор мінералогії Кембріджського університету, який подорожував у 1800-1801 рр. із Петербурга до Криму та Одеси, збираючи інформацію стратегічного значення, залишив опис портів та інших споруд, що були потенційними військовими об'єктами [126]. Згадує автор Херсон і Миколаїв, які були засновані в 1778 р. Клерк наводить 1789 р. як рік зруйнування фортеці і татарського поселення Хаджибей адміралом Рібасом під час російсько-турецької війни. Вказано, що на цьому місті було збудовано військову гавань, а Хаджибей перейменовано в Одесу. Що свідчить про існування поселення на цьому місці задовго до офіційної дати (1795 р.) заснування міста.

Після договору 1774 р. між Росією і Туреччиною на півдні України вирости такі міста, як Катеринослав і Маріуполь. У своїх нотатках доктор медицини Йоганн Вільгельм Міллер, який у 1787 р. відвідав околиці річки Случі, Дніпра, м. Кременчук і доїхав до Херсона, подає відомості про особливості розбудови нових міст у Степовій Україні: «Нові міста є розлогі, мають широкі вулиці та великі площі для ринку. Вулиці обсаджуються деревами – липами, тополями. Ці міста не мали оборонного характеру, їх не обведено мурами, валами чи ровами». Особливу увагу він звертає на Крилів, Катеринослав [127].

Помітне місце в західноєвропейській українці останньої третини XVIII ст. належить французькому дипломату в Петербурзі, представнику просвітницької історіографії Жану-Бенуа Шереру. У 1788 р. вийшла його праця «Аннали Малоросії або Історія запорозьких і українських козаків». Уперше українською твір надруковано у 1994 р. [128]. Слід зазначити, що твір цілком присвячений

історії України. При його написанні автор користувався численними джерелами, переважно українськими, проте ще М.Маркевич указував на компілятивність трактату, перша частина якого взята із «Краткого описания Малороссии», друга вилучена з «Опису...» Боплана [129]. Зустрічаються і явні перебільшення. В «Загальних відомостях про Україну...» про південь України читаємо: «За її (мається на увазі – Малоросії) межами аж до Чорного моря лежить пустельна рівнина, обмежена з одного боку Дунаєм, а з другого – Лиманом, або Меотідським болотом. Усю рівнину вкрито найрізноманітнішими травами. А трави тут такі високі, що в них легко може сховатися вершник зі своїм конем» [130]. Цінними для дослідження прислужилися відомості про річки Самару, Татарку, Вовчу, Молочну, Кінську, Суху і Велику Московки, Білозерку, Рогачик та фортифікаційні споруди при них. Автор відмічає дванадцять порогів на Дніпрі, описує річки, які в нього впадали [131]. Історія запорозького козацтва, місця їх поселення, суспільно-політичний устрій, звичаї, побут подано у першому томі твору. Описана активна колонізація російським урядом з кінця XVIII ст. Чорноморських степів, середньої течії Дніпра та району р. Молочної.

Таким чином, завдяки запискам іноземців відбулося розширення джерельної бази проблеми. Зазначені джерела містять окремі відомості про колонізацію Середньої та Нижньої течії Дніпра, Причорномор'я та Приазов'я. Відносно повно у працях іноземців відображене XVIII ст. Незважаючи на суб'єктивну позицію авторів та їх оцінки, фактичні свідчення, міркування у співставленні з іншими джерелами заслуговують на виважений аналіз.

У цілому в дослідженнях українських та російських авторів XVIII – першої половини XIX ст. значною мірою знайшов відображення процес заселення Степової України. Літописи представників козацького стану – Г.Грабянки та С.Величка вигідно вирізняються джерельною базою, яка представлена офіційними актами, документами гетьманської канцелярії, записами свідків подій, творами польських істориків і містять відомості про заселення як Правобережжя, так і Лівобережжя Дніпра. У корпусі джерел з історії регіону вагоме місце посідають твори іноземців. Серед інших найбільше збагатили

проблему праці Г.Боплана, П.Шевальє, Д.Крмана, Е.Челебі, барона Тотта, Й.Гільденштедта, Й.Міллера, Ж.Шерера.

Відомості про стан заселення Бахмутського повіту належать І.Кирилову. Необхідно відзначити дослідження з історії Слобідської України І.Срезневського та «Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 г.», у яких охарактеризовано заселення земель у районі річок Псла і Ворскли при впадінні їх у Дніпро, правобережжя Сіверського Дінця в районі м. Ізюм та округи р. Торця (Казенного). Про стан заселення запорозьких земель в 30-40-х рр. XVIII ст. перші конкретні відомості подає записка С.Мишецького, якою скористався О.Рігельман для написання історії регіону. Більш ніж на третину праця О.Рігельмана складається з виписок з урядових документів і певною мірою може розглядатися у якості історичного джерела. Головними дійовими особами колонізації регіону він вважав Катерину II, П.Румянцева, гетьманів, козацьку еліту. В традиціях козацької історіографії витримана «Історія Русів», невідомий автор якої широко користувався її пам'ятками, доповнюючи їх переказами, власним баченням проблеми, частково й архівними документами. Автор «Історії Русів» вказує на існуючі на початку XVI ст. поселення козаків між Бессарабією та Кримом, по Дніпру. Докладно ним розглянуто зведення Української укріпленої лінії. З позицій ідеології російської дворянської історіографії вибудував початкову історію Запорожжя Д.Бантиш-Каменський, виявивши і систематизувавши чималу кількість історичних джерел, архівних документів, а також скориставшись рукописною «Історією Русів», працею О.Рігельмана, друкованими виданнями Г.Боплана, П.Шевальє, Ж.Шерера. Заселення регіону автор також відносить до початку XVI ст. В цілому для більшості праць була характерною тенденція обмеження географічних рамок територією середнього Подніпров'я та Запорожжям, у той час як інші частини регіону частіше за все випадали з поля зору дослідників.

Вигідно вирізняються дослідження А.Скальковського, який уперше не лише навів статистичні дані щодо росту чисельності населення Новоросії і Запорожжя, а й намагався простежити його динаміку. Для перших досліджень історика

типовою рисою є широке застосування законодавчих актів, матеріалів державних архівів та офіційних установ поряд із суб'єктивним ставленням до наведеної в них інформації. Пізніше він методологічно наблизився до позитивізму, критично аналізуючи джерела. Так, історію Запорозької Січі він намагався подати як повноцінне громадянське суспільство, не применшуючи ролі козацтва в освоєнні краю. Цінність його праць полягала у великій кількості достовірного фактичного матеріалу, який уперше вводився до наукового обігу і створював основу для подальшого наукового вивчення проблеми. Схожим за принципом подання матеріалу та підходом до використання джерел є дослідження з історії церкви з 1751 до 1837 р. на південноукраїнських землях Гавриїла (В.Розанова). Гавриїл уперше широко застосував значну кількість неопублікованих указів місцевих консисторських архівів. На основі хронологічних даних про будівництво церков можна простежити не тільки інтенсивність заселення території, а й встановити час заснування значної частини населених пунктів.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що у XVIII – першій половині XIX ст. авторами найбільше висвітлена роль запорозького козацтва в освоєнні території, негативний вплив постійних набігів татар на цей процес та колонізаційна політика Росії в даному регіоні. Побіжно розглянуто процес стихійної колонізації краю, економічні зв'язки місцевого населення з іншими регіонами України та сусідніми країнами. Спеціальні дослідження, у яких найбільше вивчалася проблема заселення Південної України в XVI-XVIII ст., належать А.Скальковському. Загалом дворянська історіографія нагромадила значний фактичний матеріал з історії заселення Степової України у зазначений період, зробила певні теоретичні узагальнення шляхів і описів стану залюднення, що сприятливо позначилось на подальшому вивченні проблеми. Одночасно у цей час в історичній літературі надто переоцінювалась роль державної російської колонізації в процесі заселення регіону. Цей стереотип перекочував у подальші наукові студії другої половини XIX – початку XX ст., радянську історіографію.

РОЗДІЛ 3

ЛІБЕРАЛЬНА ТА НАРОДНИЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ КОЛОНІЗАЦІЇ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Аналіз стану наукової розробки проблеми у другій половині XIX – на початку XX ст. дає підстави виокремити такі періоди: 1) середина та друга половина XIX ст. – розвиток української історичної науки. Визначним кроком вперед стали праці М.Костомарова, М.Максимовича. У їхній творчості помітне поєднання романтичних і позитивістських елементів (долучалися й просвітницькі). Одночасно встановлюються народницькі переконання. Досліджувана проблема найбільше представлена у працях В.Антоновича, Д.Яворницького, Д.Багалія, О.Єфименко та ін.; 2) рубіж XIX – початок XX ст. – утвердження української національної історіографії, вершиною якої стала багатотомна «Історія України-Руси» М.Грушевського. Ним запропонована нова схема і наукова концепція української історії, яка похитнула пануючу у великодержавницькій історіографії офіційну схему історії «загальноросійської народності», висунуту М.Карамзіним, С.Соловйовим.

3.1. Розвиток проблематики в ліберальному напрямі

Історіографія другої половини XIX – початку XX ст. вирізняється утвердженням наукових засад української історичної думки, плюралізмом методологічних підходів, проблематикою та чисельністю досліджень. Варто відзначити, що навіть в узагальнюючих працях з історії Росії та України Степовій Україні приділено значно більше уваги, ніж у попередній період [1].

Зазначений етап характеризується публікацією матеріалів численних подорожей та експедицій XVI-XVIII ст. теренами південноукраїнських земель, які не втратили наукової цінності і для сучасного вивчення проблеми. У якості джерела становить інтерес «Статейный список стольника Василя Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бахчисарайского договора», який видав у 1850 р. М.Мурзакевич [2].

Посольський журнал містив текст угоди від 3 січня 1681 р. по визначенню кордонів між Росією та Кримським ханством на двадцять років. Лінія встановлювалася по Дніпру: м. Київ з прилеглими містечками Васильковим, Трипільям та Стайками. Від Києва на південь – буферна зона, але вільна для промислів та угодів для обох сторін. Крім того, у «Списку» докладно описано Муравський шлях і складено своєрідний проект заселення басейну річок Самари і Орелі [3]. Саме за цим проектом у 1689 р. В.Голіциним на Самарі був закладений Богородицьк.

Певним джерелом з проблеми можна вважати «Материалы по истории русской картографии» В.Кордта [4], який, вивчаючи свого часу записки іноземних мандрівників по Східній Європі, звернув увагу на той факт, що більшість з них додали до своїх нотаток мапи тієї території, яку обіймала їх подорож. При цьому він зіставив картографічні матеріали і дійшов висновку, що здебільшого вони не є самостійною працею авторів, втім це більш-менш вдала репродукція чи переробки тих порівнюючи небагатьох мап, що їх можна назвати оригіналами. В.Кордт виділив автентичні карти, добрав до кожної копії, у такий спосіб відтворивши їх генеалогію.

Перший випуск «Материалов...» видано 1899 р. у Києві Археографічною комісією. Карти розміщено за хронологічним принципом із супровідною довідкою про їх походження. Так у 1546 р., до публікації «Записок о Московии», С.Герберштейн видав мапу Московії. Кордтом взято цю копію з екземпляру в Імператорській бібліотеці у Відні [5].

У другому випуску (1910 р.) В.Кордтом було зібрано карти, присвячені переважно території сучасної України. Саме це видання дало змогу скористатися раритетною великою оригінальною картою України Г. де Боплана [6]. «Генеральная карта Украины 1648-1651 гг.» охоплює Азовське узбережжя та значну частину Південно-Східної Європи, що дозволяє вирізнити територію досліджуваного регіону.

Перша частина «Материалов...», видана ВУАН у 1931 р., поглиблює та продовжує книгу 1910 р. Кордт відмічає, що під впливом Боплана

спостерігається перехід до самостійної картографічної діяльності, старі способи компіляції мап поволі поступилися методам наукової картографії. За допомогою карт можна підтвердити або заперечити час існування тих чи інших поселень. Показовою в цьому відношенні є «Мапа південної частини Московії» 1706 р., яку склав Гільом Деліль [7], на якій зустрічаємо м. Ізюм, але відсутній Бахмут (Артемівськ), що цілком спростовує думку про час заснування м. Бахмута у 1571 р., адже у цьому разі місто обов'язково було б позначене. Враховуючи, що у 1701 р. у Бахмуті тільки була заснована слобода, то у 1706 р., коли видали карту (складена вона була раніше), місто ще не внесли до креслення.

Необхідно також відзначити «Генеральную карту Новороссийской губернии» (1779 г.), «Генеральную карту Азовской губернии» (1782 г.) та ін. зі змістовним коментарем про адміністративно-територіальний поділ [8].

Заслуговує уваги діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, частина матеріалів якого була опублікована в «Записках императорского Одесского общества истории и древностей». Вивчення процесу залюднення регіону найбільше простежується у другій половині XVIII ст.

Засновником Товариства М.Мурзакевичем у III томі «Записок» (1853 р.) опубліковано «Описание границ и городов Азовской губернии (1775-1783 pp.)» з рукопису, знайденого А.Скальковським у 1830-х рр. в катеринославських архівах [9]. З огляду на те, що перші томи «Записок» вже на кінець XIX ст. складали бібліографічну рідкість, Я.Новицький у першому випуску «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии» (1904 р.) опублікував «Описание границ...» [10], а в 1910 р. окремим відтиском вийшло третє видання, виправлене і доповнене примітками [11].

«Описание границ...» містить відомості щодо Лівобережної території Катеринославської губернії та прикордонних частин Полтавщини, Харківщини, Земель Війська Донського і Таврії. Описано фортеці, міста, села, хутори. В описі міст відзначено час їх заснування і кількість населення, проте, документ містить ряд суттєвих погрішностей. Так, зауважено, що «уездный город Мариуполь построен в 1780 году, для поселения выведенных из Крыма греков, на самом том

месте, где был древний город Адомахи, на берегу Азовского моря, по правой стороне устья реки Кальмиуса» [12]. Отім, не згадується про існування на цьому місці з 1735 р. Кальміуської паланки, з якої слід було б вести відлік часу існування м. Маріуполя [13]. Помилково визначено час спорудження м. Тора (Слов'янська) – 1684 р., оскільки це рік зведення Торської лінії, а острожок було вибудовано раніше, у 1676 р. Не встановлено і року заснування м. Бахмута (Артемівська), схарактеризовано лише, що «в городе находятся соляные заводы, найденные в 1701 г.» [14].

У 1884 р. опубліковано історико-етнографічне дослідження І.Житецького «Смена народностей в южной России» [15]. У 3 главі, аналізуючи систему розселення у XIII ст., територію Новоросійського краю, включаючи Акерманський повіт Бессарабії, Воронежську і Харківську губернію та Землі Війська Донського, автор вважав «не занятою оседлыми поселениями» [16]. Глава 4 присвячена литовсько-польському періоду, дослідником розглянуто південний напрям колонізації і зроблено спробу викласти основні теоретичні положення процесу. Так, відзначивши особливості соціального стану переселенців, як характерна риса у період з XIII по XVI ст., відмічається їх мілітаризація. І.Житецький указує, що з розширенням політичних кордонів на південь до Чорного моря на початку XV ст. у регіоні не збільшується кількість населення [17]. Автор виділяє три типи колонізації: дворянсько-селянську, державну (або замкову) та вільно-селянську. Останню відмічає як визначальну у степовій смузі у такому напрямку: «вниз по Днепру до порогов, также по Орели, Самаре, Ворскле, Тясмину, обоим Ингулам и далее на запад до Днестра. ... Заселяется приднепровская часть бывшего переяславского княжества, пустыри между Тясмином, Синюхою и Росью» [18]. Щодо другої, на середину XV ст. описано укріплені міста: Черкаси, Кременчук, Мішурин-Ріг, Чигирин, а також фортеці на Чорноморському узбережжі (Очаків, Хаджибей, Акерман та ін.). Політичні, релігійні та економічні причини переселення німців, поляків, сербів, молдован на південь України у XVI ст. розглянуто І.Житецьким у 5 главі нарису [19].

Серед спеціальних досліджень, що торкалися військової історії регіону, слід згадати, насамперед, працю М.Гербеля «Изюмский слободской казачий полк (1651-1765)» [20]. Як окрема військово-адміністративна одиниця він сформований у південній частині Слобідської України наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XVII ст. Автор розглядає і більш ранні версії його заснування: у першій половині 1651 р., пов'язуючи його виникнення із заснуванням «Изюмского Окопа»: «первые выходцы, селясь по Северному Донцу (на правому березі – Н.С.) и Изюмцу, будучи... напуганы близким соседством крымских татар..., укрепляли свои слободы, построили Изюмский Окоп, а из себя составили постоянное войско» [21]. Гербель виділяє п'ять етапів заселення Слобідської України, саме четверте переселення у першій половині 1651 р. склало населення полку [22]. Оскільки територія, зайнята переселенцями від Чугуєва до Бахмута [23], граничила із землями Запорожжя, дослідження містить чимало фактів про стосунки слобідських, запорозьких та донських козаків. Початкову історію м. Бахмута автор відносить до 1700 р., розглянувши суперечки між ізюмцями та донцями щодо володінь там соляними промислами [24]. У творі також змальовано умови життя та заняття населення, яке зі Слобідської України рухалося на південь у район середньої течії Сіверського Дінця та Північного Приазов'я.

Необхідно також відзначити багатотомну працю Ф.Ласковського «Материалы для истории инженерного искусства в России», видану у 1858-1865 рр. у трьох томах [25]. Це перше дослідження з історії інженерного мистецтва в Росії, у якому приділено належну увагу спорудженню широкого спектру оборонних об'єктів на півдні України, починаючи від сторожових ліній середини XVI ст. до оборонних у XVII-XVIII ст. Твір ґрунтується на доволі репрезентативній джерельній базі, у тому числі й матеріалах картографії фондів картографічного відділу Генерального штабу російської армії, тому до його висновків можна ставитись більш довірливо, ніж до інформації Скальковського щодо зведення військових споруд у регіоні [26].

Автором докладно вивчено кордони протягом зазначеного періоду, охоронні заходи щодо їх зміцнення та заселення прикордонних територій. Так, утворений у 1723 р. Український ландміліцький корпус збільшувався до 21 тис. чол. у 1731 р. і реально склав 22 140 чол. у 1736 р. [27]. Разом з тим, у 1731 р. почали зводити Українську лінію, за початковим планом – на 16 фортець. До роботи на лінії у 1731 р. були залучені 20 тис. малоросійських козаків, а з 1733 по 1742 рр. прибуло – 120 760 чол. [28]. Ласковський детально описав спорудження на лінії. Першою на ній від Дніпра при гирлі р. Орелі (услід за Скальковським) він назвав Борисоглібську фортецю, проте допустив плутанину з порядком їх розташування: за Тамбовською фортецею у бік Дніпра спочатку йшла Св. Михайла, далі – Слобідська, а не навпаки [29]. Заслужують на увагу обставини заселення і чисельність поселенців Нової Сербії, Слов'яносербії, на Ізюмській та Торській лініях.

Поряд із ґрунтовними дослідженнями М.Гербеля та Ф.Ласковського необхідно назвати працю А.Баіова [30]. Авторами доволі широко було використано джерелознавчу базу щодо заселення Степової України, виділено окремі етапи, наведено дані про час заснування населених пунктів, розбудову укріплених ліній, у тому числі Української, та розселення при ній ландміліції. Відмінністю цих праць є те, що у них наявні відомості щодо ранніх етапів колонізації краю, які зазвичай оминали увагою попередні дослідники. Поряд з тим, Ласковський та Баіов переоцінювали роль оборонних заходів Росії у цих процесах.

Продовжив вивчення історії військових поселень на південних рубежах Росії П.Головінський [31]. Вступна частина «Слободских казачьих полков» містила коротку розвідку щодо заселення з середини XVII ст. Степової України козаками та селянами-втікачами. Автор подав короткий історичний нарис про всі слобідські полки, звернув увагу на умови їх поселення на російсько-кримському пограниччі та їх значення у захисті земель від нападів кримських орд.

Близькі до праці П.Головінського джерелознавчі дослідження В.Сухорукова, А.Лішина, В.Пудава та Є.Савельєва з історії Війська Донського, які

висвітлюють взаєностосунки запорожців та донців відносно заселення прикордонних територій та їх спільні дії проти Кримського ханства. Заслугує на увагу висновок Є.Савельєва, який стверджував, що запорожці у 1512 р. (при Ляскоронському) вже володіли низов'ям Дніпра і мали там свої зимівники [32].

У другій половині XIX ст. дослідниками церковної історії був зібраний значний фактичний матеріал з історії заселення Катеринославської, Харківської єпархій [33]. Серед інших слід згадати, передусім, Феодосія (О.Макар'євського), автора вичерпної церковної історії Катеринославщини, який користувався головним чином документами місцевої церковної адміністрації. Його дослідження охопило Катеринославський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський (випуск 1), Бахмутський, Славяносербський, Маріупольський, Ростовський і Олександрівський повіти (випуск 2). Застосовані ним унікальні та пізніше втрачені матеріали єпархіальних архівів зробили його працю чи не єдиною, з якої можна довідатися про конкретні дані початкового етапу козацької колонізації краю. Згідно із зауваженнями автора, хоча метричні книги і були заведені з 1726 р., проте, цим часто нехтували. Значну частину церковної документації було втрачено під час останнього набігу на територію кримської орди у 1768-1769 рр. і чимало поселень припинили існування. Сприяла цьому процесові і епідемія чуми у 1770-1772 рр. у регіоні [34]. У дослідженні відсутні відомості про початкову історію містечок Стара Самара, Старий Кодак, Романкове, Микитине (Нікополь) та ін. Час заснування м. Бахмута автор відніс до 1571 р., прийнявши Бахмутівську сторожу за поселення [35]. Це вимагає критичного ставлення до повідомлень про час заснування поселень.

Історії Слобожанщини присвячене ґрунтовне багатотомне видання Харківського архієпископа Філарета (Д.Гумілевського). Вивчаючи церковне будівництво у другій половині XVII – першій половині XIX ст., автор наводить конкретні відомості про заснування місцевих поселень, церков, монастирів, їх чисельність. Безперечно значущість складають наведені у тексті, посиланнях та додатках цілі фрагменти документів.

Вичерпними є відомості автора про заснування Святогірського монастиря. Філарет припускає, що Святогірська обитель вже існувала у XIV ст., а з 1540 р. відома «святиня Донецкой скалы – образ Святителя Николая, обретенный иноками, и святость подвизавшихся здесь иноков» [36]. Перші писемні згадки про Святі гори зустрічаються у 1547 і 1555 рр. [37]. Подаючи список настоятелів обителі, автор змістовно описує історію її існування з 1624 р. по 1788 р., коли монастир був ліквідований. У додатках наводиться виписка тексту межової книги від 26 січня 1666 р. [38], між тим у документі невірно відбито рік заснування містечка Маяки (1664, замість 1663 р.).

У п'ятому відділенні твору архієпископ спростовує думку про заснування м. Ізюма у 1682 р., доводячи його, услід за М.Гербелем, до 1650 р. [39]. Дискусійною залишається і проблема заснування м. Тора (Слов'янська): заснуванням острожка називається 1646 р., а початки казенного солеваріння віднесено до 1665 р. (у дійсності 1664 р.) [40]. У цій частині твору автор виправляє помилку щодо дати заснування Маяків [41]. Упроваджуються відомості про початкову історію селищ Ямполя, Райгородка, Знаменського та ін.

Необхідно звернути увагу на відомості про початки селища Барвінкове [42]. Утвердження форпосту в Барвінківській Стінці автор відносить до 1752 р., цього року «Бригадир Капнист» із Харківського полку розпорядився вислати на Стінку 200 козаків. Втім хутір бере початок раніше, коли козак Барвенко заснував тут слободу після 1733 р. – переходу запорожців у підданство Росії. Філарет вважав землі Барвінківської Стінки територією запорозьких паланок. Число її прихожан у 1770 р. складало 2 409 чол. Більш того, В.Пірко припускає, що Барвінківська Стінка існувала як окрема паланка [43]. Зважаючи на те, що Філарет здебільшого використав матеріали церковних архівів, які у переважній більшості були знищені протягом XX ст., то зібраний ним фактичний матеріал сьогодні має особливу цінність.

Територію, що входила до складу Нової Сербії, тобто Олександрійський повіт, охопило дослідження В.Никифорова [44]. Автор простежує історію

заселення повіту і заснування церков, а також фіксує кількість населення на кожному етапі.

Питанням історії заселення Новоросійського краю присвячені дослідження О.Маркевича [45] та Д.Міллера [46]. Хоча обидва значно перебільшували роль Росії в заселенні території, нариси містять ряд суттєвих моментів у дослідженні проблеми. Маркевич дослідив процес з кінця XVII ст., надаючи належне народній колонізації [47], проте, описуючи відносини запорожців із сербами-колоністами, малоросійськими та донськими козаками, він намагався довести, що «запорожцям належали в Новороссии обширные земли, эксплуатировать которые они были не в состоянии» і Запорожжя пережило себе [48]. Також автором необ'єктивно виведено розміри іноземної колонізації Новоросії [49]. Міллер навів масштаби володінь Січі на 1745 р. – 1 770 верст та, услід за Скальковським, на 1775 р. вбачав чисельність у 100 тис. чол. [50]. Твір містить інформацію про заснування міст Херсону, Катеринослава, Миколаєва та ін. Показано стрімкий ріст населення Новоросії (1768 р. – 150 тис., 1787 р. – 850 тис.). [51].

Аналізуючи розвиток історичних досліджень з проблеми варто звернути увагу на солідну працю А.Стороженка «Стефан Баторий и днепровские козаки», видану 1904 р. у Києві [52]. Він активно співробітничав у Київській археографічній комісії, у діяльності Товариства Нестора Літописця, часопису «Киевская старина», утім, на жаль, залишився в полоні великоросійської парадигми історії України [53]. Незважаючи на це, твір містить ряд суттєвих положень з проблеми. Так, автор окреслив територію Степу в кінці XV – на початку XVI ст., виділив три соціальні групи, які заселяли і освоювали територію в цей час та описав використання ними степових шляхів [54].

А.Стороженко відмічає, що у вільний від набігів на татар час придніпровські (низові) козаки займалися промислами, збували та обмінювали продукти на гроші. Люстрація Канівського замку від 1552 р. свідчить про постійне перебування козаків на північному кордоні Степової України – Полтавщині та їх промисли [55]. Автор намагається проаналізувати із яких місцевостей

просувалось козацтво у придніпровський степ. Так, у м. Черкаси взимку з 1551 р. на 1552 р. зібралось 250 козаків, навесні вони «отходили «у козацтво на поле» или «рекою у низ» [56]. Показовим є реєстр м. Черкас від 30 березня 1581 р., який налічує 530 чол. із зазначенням місця їх походження [57]. Спираючись на свідчення польського хроніста, а з 1581 р. секретаря С.Баторія, Рейнгольда Гейденштейна, Стороженко окреслює місця розташування «низовців» по Дніпру (за люстрацією 1556 р.). Щодо соціального походження козацтва, то більшість його складала: «мещане, бояре, беглые «подданные» разных владельцев» [58].

Історик позначає зацікавленість у козацьких промислах старост південних повітів. Ним названі відомі адміністратори прикордоння, які мали збройні загони служебників та нерідко і самі брали участь у походах проти татар [59]. У дослідженні висвітлено стосунки між реєстровим та запорозьким козацтвом щодо прикордонних територій [60].

На підставі джерел Варшавського архіву давніх актів автор простежив зростання чисельності низового козацтва за часів С.Баторія. У 1576-1578 рр. козаків збиралось не менш 3 000 чол., у 1584 р. – від 4 000 до 6 000 чол. [61]. Вигідно вирізняє дану роботу і наявність розгорнутої історіографії з проблеми [62] та змістовні додатки (вміщено нарис Й.Бельського про запорожців) [63].

Чисельність запорожців у 1654 р. – 60 тис. чол. відзначено в «Очерке из истории малороссийских козаков...» [64].

У другій половині XIX ст. із створенням губернських археографічних комісій активізувалися краєзнавчі пошуки, які внесли помітний вклад у дослідження історії краю. Необхідно відзначити нариси Ф.Николайчика [65], Г.Ге [66], Я.Новицького [67]. Хоча вони присвячені окремим населеним пунктам, наявний у них матеріал виходить далеко за межі цих поселень та дозволяє зробити певні висновки щодо процесу заселення краю в цілому. Перший містить відомості про заселення північних окраїн запорозьких земель. Николайчик перше імовірно згадування про Кременчук знаходить у Боплана і відносить його до 30-х рр. XVII ст. (точніше до 1637-1638 рр.), заперечивши помилковим твердженням своїх сучасників про заснування міста у кінці XVI ст., які

спиралися на свідчення М.Литвина про переправу Кременчик [68]. Звабною видається і історична розвідка про початкову історію м. Крюкова, перші згадки припадають на 1676 р. [69]. Так, у 40-х рр. XVIII ст. у Крюкові існувала Покровська церква, утім архієпископ Гавриїл зведення й освячення дерев'яної Покровської церкви відносить до 1781 р. [70]. Проте, автор не позбавлений великодержавницьких поглядів на колонізаційну політику краю, характеризуючи XVI ст. «правильной, постепенной колонизацией... с севера, из русских пограничных областей» і лише побіжно констатує, що на кінець XVI ст. «колонизация продвинулась далеко на юг, и в самом центре степей, за порогами, осело низовое козачество» [71].

Нарис Я.Новицького містить відомості про заселення південних окраїн запорозьких земель. Цінними є відомості про заснування м. Олександрівська (нині Запоріжжя), чисельність його мешканців, їх походження. Оскільки початкова історія Олександрівська була пов'язана з будівництвом Дніпровської лінії, то у дослідженні наведені факти про інші поселення, що виникли у процесі її зведення.

У 1882 р. була опублікована краєзнавча праця К.Щелкова [72], яка побудована за хронологічним принципом переважно на дослідженнях попередніх авторів, зокрема на багатотомній праці Філарета. В.Пірко вказує, що автор перекрутив факти, наведені Філаретом, а саме ті, що стосуються часу заселення міст і містечок Донеччини [73]. Зокрема про Маяцьке городище Філарет писав: «По чугуевским бумагам видно, что это местечко около 1644 г. Было занято охранною Московскою стражею и состояло в распоряжении чугуевского воеводы; но вскоре после того здесь поселились вместе с русскими черкасы...» [74]. На підставі цього Щелков зробив висновок, що «Слобода Маяки при Донце, Изюмского уезда, занята московскою военною стражею. Состоит в ведении чугуевского воеводы» [75]. У сучасній краєзнавчій літературі зберігається помилкове твердження, що містечко Маяки засноване у 1644 р. Помиляється Щелков і щодо початкової історії м. Тора (нині Слов'янська), стверджуючи, що у 1645 р. на його кріпосних стінах розташовувалися 40 гармат

[76]. У той же час у Філарета, на працю якого посилається автор, мова йде про острожок, у якому несли службу 20 чугуївських козаків [77]. Щодо 40 гармат, то про них йдеться під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. [78].

Відомості про початки м. Ізюма К.Щелков також запозичив у Філарета, стверджуючи, що у 1663 р. «Изюм населен постоянными жителями, между которыми находились охранная стража и царские охотники» [79], не помітивши у тексті Філарета погрішності (у посиланні інша дата – 1673 р. – Н.С.) [80]. Вільно трактує Щелков і заснування Барвінківської Стінки Ізюмського повіту – 1734 р. [81]. Таким чином, тогочасна краєзнавча література вимагає більш критичного ставлення.

Як окрема проблема у другій половині XIX – на початку XX ст. розглядалося питання ролі іноземних поселенців у заселенні і освоєнні півдня Росії О.Клаусом, В.Ястребовим, В.Лобачевським [82]. Історії заселення Мариупольського повіту присвячена праця Олександровича, який скористався архівними матеріалами колишніх грецького суду та скасованої палати держмайна [83]. Більш ґрунтовною слід визнати збіжку за темою, регіоном та часом працю Д.Хараджаєва «Мариуполь и его окрестности», видану 1892 р., в якій процес іноземної колонізації розглядається у загальному контексті заселення регіону [84].

Узагальнююче дослідження з цього питання належить Г.Писаревському [85]. Використавши різноманітний документальний матеріал, автор подає детальну характеристику умов поселення на півдні шведів, греків, вихідців з інших країн, описує заходи царського уряду щодо заохочення іноземців до переселення на територію Росії. Втім, Г.Писаревський та О.Клаус перебільшували роль вихідців з інших країн у заселенні краю.

Є.Загоровський надзвичайно широко використав законодавчі акти щодо іноземної та військової колонізації території в середині та другій половині XVIII ст., проте, на відміну від Писаревського та Клауса, доволі критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої адміністрації у цій

справі. Також ним було докладно розглянуто законодавство щодо обмеження території Нової Січі [86].

У загальному масиві літератури, виданої у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., вагоме місце посідають твори енциклопедичного та довідкового характеру [87]. Серед них інформаційними можливостями з історії заселення краю виділяються багатотомні видання: «Городские поселения в Российской империи» та «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», укладачі яких, використавши надбання вітчизняної науки, подали найбільш важливі відомості з історії, у тому числі й питання заселення території регіону.

Отже, у концентрованому вигляді представники ліберального погляду висвітлили значне коло питань з історії Степової України, передусім це питання заселення і освоєння краю. Найбільше вони представлені у працях Феодосія (О.Макар'євського), Філарета (Д.Гумілевського), А.Маркевича, Д.Міллера, Ф.Ласковського, А.Стороженка, Є.Загоровського, К.Щелкова та ін. Дослідниками зроблена спроба виділити колонізаційні етапи залюднення регіону, показати роль військово-землеробських поселень та іноземної колонізації, при цьому явно перебільшується роль Російської держави. Побіжно розглядається процес протягом XVI – першої половини XVIII ст.

3.2. Народницька концепція залюднення регіону

У середині та другій половині XIX ст. наукові розвідки з проблеми представлені історіографією народницького напрямку.

Важливим чинником досліджуваного питання стала археографічна діяльність. Якщо у XVIII – першій половині XIX ст. пошук пам'яток, колекціонування старожитностей провадилося на аматорському рівні, то з середини XIX ст. почали створюватися для цих цілей спеціальні археографічні інституції. Так, у 1843 р. за ініціативою М.Максимовича була заснована Київська археографічна комісія, концентрованим підсумком якої стали 15 томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные

Археографической комиссией» (1846-1853). До цієї серії увійшли документи і матеріали з історії України за 1340-1699 р., у тому числі з питань заселення Степової України.

Видавнича діяльність Комісії стимулювала наукові дослідження. З Комісією почав плідно співпрацювати В. Антонович і вже 1863 р. у її виданні «Архив Юго-Западной России» опублікував «Исследование о козачестве», а з наступного року став головним редактором цього видання [88]. «Исследование...», як передмова до першого тому третьої частини Архіву, ґрунтувалося на актах 1500-1648 рр. Автор показав процес формування специфічного укладу життя населення на південь по Дніпру на початок XV ст. На кінець XV – початок XVI ст.: «...общинники бежали в привольные приднепровские страны, в которых находили норму жизни, подходящую к их выгодам и понятиям и защищенную оружием воинственных своих собратий. Переселения эти придали еще более сил приднепровским общинам и пополняли тот убыток в народонаселении, который они испытывали вследствие татарских опустошений» [89]. Антонович веде початки козаччини від XV ст. і відкидає версію про походження козаків від кочових народів, визнаючи їх суто слов'янським елементом. Втім, критичного відношення до себе вимагає інформація щодо перших гетьманів і освоєння ними південної території. До Люблінської унії ним називаються – Предслав Лянцкоронський, Вишневецькі, Ружинські, Корецькі [90]. Козаків, які жили у Черкасах (не пізніше 1503 р.) він називає «Козаками князя Дмитрия (Вишневецкого)» [91]. При цьому, Д.Вишневецкого як гетьмана виводить на історичну арену одночасно із Лянцкоронським та Євстафієм Ружинським у першій половині XVI ст., хоча ще Грабянка, Міллер, Бантиш-Каменський та Євген (Болховітінов) визнавали гетьманство Д.Вишневецкого після Венжика Хмельницького. Загальновідомо, що Д.Вишневецький у 30-х рр. був черкаським і канівським старостою, і тільки близько 1656 р. на острові Мала Хортиця збудував замок [92], тому не міг очолити запорожців у першій половині XVI ст.

В. Антонович означає, що на початку XVI ст. «в пустые порубежные степи, на так называемое Запорожье», бігла більшість малоросійських козаків. «Отряды

эти, поселившись ниже Днепровских порогов, промышляли рыбною ловлею и грабежом пограничных татарских улусов» [93]. Автор звертає увагу, що у цей час (1511 р.) Євстафій Дашкевич на Петриківському сеймі запропонував визнати військом Речі Посполитої «приднепровских скитальцев» і доручити їм охорону кордонів. Пропозицію Сигізмунд I прийняв і у якості нагороди подарував землі, «никому доселе не принадлежавшие, лежащие между Богом и Тясмином, Самарою и Кальмиусом» [94]. За часів Дашкевича чисельність Запорожжя подається у 2 тис. чол. Принагідно зауважимо, що цю інформацію піддав суворій критиці М.Максимович, опублікувавши того ж року (1863 р.) у газеті «День» та «Киевлянин» (1865 р.) «Исторические письма о казаках Приднепровских (К М.В.Юзефовичу)» [95]. Таким чином, Дашкевич виступив не 1511 р., а 1522 р., до того ж рішення не було реалізовано.

Заслуговують на увагу і ряд універсалів польського короля від 1618 р. З одного боку, вони приписували малоросійським козакам не ходити в Запорожжя, «не сооружать судов на Днепре и не съезжать с места постоянного их жительства», з іншого – не вторгтися у татарське й турецьке прикордоння [96]. Через десять років, Сигізмунд III, прагнучи укріпитися в Південній Україні, видає універсал, за яким побудовано м. Кременчук з постійним гарнізоном кількістю 1 тис. чол. [97].

Незважаючи на нищівну критику з боку сучасників, В.Антонович упродовж 20-ти років видав дев'ять томів джерел, частину оригіналів з яких у роки Другої світової війни було втрачено. Більш того, на базі спеціально звезених до Києва актових книг ще у 1852 р. було створено Центральний архів давніх актів, який постійно поповнюється і нещодавно відзначив 150-річчя як Центральний державний історичний архів України.

У 1870 р. як передмова до першого тому п'ятої частини «Архива Юго-Западной России» опубліковано «Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798» [98]. Цінними є документи, які визначають територію володінь південних міст. Так, грамота Сигізмунда III «мещанам и людям» м. Чигирин від 1589 р. окреслює межі їх земель: «от Тясмина, выше

Чигирина в четырёх милях, через поле в реку Днепр, Днепром вниз до реки Сулы, оттуда по реку Бог (Буг – Н.С.), а от Бога по границу Корсунскую» [99]. За цією ж грамотою міщани міста зобов'язані захищати його від нападів татар, організувавши опір під зверхністю старости. За актовими настановами також наказувалося утримувати «полевую сторожу» на кордонах [100].

Органічним доповненням наукових і популярних розвідок В.Антоновича з козацької історії є його магістерська дисертація «Последние времена козачества на правой стороне Днепра», побудована здебільшого на актовому матеріалі. Українською мовою уперше твір публікувався 1895 р. під назвою «Останні часи Козаччини на Правобережжі» у серії «Руська історична бібліотека», як додаток до 17 тому [101]. Автор зосередився переважно на передумовах конфлікту Варшави і Фастова як центру козацтва на Правобережжі, між тим, вивчено питання запусіння південного кордону. Процес набув сили у 1674-1678 рр. – часу винищувальних турецьких і польських набігів, коли мешканці втекли на Лівобережжя. Таким чином, обезлюдніли міста й округи: Чигирин, Черкаси та інші. [102].

1897 р. у Чернівцях побачила світ «Коротка історія Козаччини». У приватно прочитаних (безцензурних) лекціях В.Антонович популярно виклав своє бачення історії українського козацтва, зокрема показав рух і чисельність населення Степової України протягом XVI-XVII ст. [103]. Він більш виважено підійшов до проблеми появи козацького стану в південноукраїнських землях, однак не оминув явних перебільшень. Так, щодо чисельності приросту населення Південної України на середину XVI ст., наводиться 70-80 тис., а через 50 років – 500 тис. Відносно Запорожжя дослідник спирається на обрахунки Е.Лясоти, який свідчить, що на кінець XVI ст. козаків було 6 тис., а вже на початку XVII ст. – більш, ніж 40 тис. чол. [104]. Твір містив картосхему українських і суміжних земель.

Свого часу В.Антонович навколо Київської археографічної комісії згуртував доволі численну групу дослідників, яка склала ядро наукової школи істориків-документалістів. Серед членів комісії і її співробітників слід виділити П.Куліша,

наукові розвідки якого поряд із професійними дослідженнями сприяли розвиткові питання. Доцільно відзначити його історичну працю «История воссоединения Руси» (1874, 1877 pp.), між тим автор повторює відомі положення попередників щодо проблеми [105]. У першому томі описується «днепровский Низ» з 1482 р. [106]. Вказується, що близько 1503 р. Канів і Черкаси були «крайними сборными пунктами для днепровских козаков» [107], описано процес освоєння території за часів Д.Вишневецького [108]. Тяжба черкаських міщан із «королевским старостою Пеньком» у 1537 р. за територію Звонецького порогу демонструє, що вільна територія у пониззі Дніпра була предметом постійних суперечок між місцевою адміністрацією і вільними промисловцями, отже, між старостами і козаками [109]. Необхідно також відзначити публікації документальних матеріалів, на які спирався автор при написанні «Истории воссоединения Руси» [110]. Примітно, що всі документи подані мовою оригіналу із детальним супровідним коментарем.

Функціонування Київської археографічної комісії також сприяло евристичній діяльності місцевих історичних товариств. У такий спосіб діячі Товариства Нестора Літописця та Відділу географічного товариства ініціювали заснування часопису «Киевская старина» (1882-1906 pp.), публікації на його сторінках відіграли помітну роль у вивченні проблеми.

Л.Падалка в ґрунтовному огляді зробив спробу простежити витоки козацтва, описавши рух населення на Запорозжя у XV-XVI ст. [111]. Крім праць своїх попередників, він скористався матеріалами Ніконовського літопису, Хронікою Й.Бельського, актами, виданими Археографічною комісією (Т. 1, 2) та ін. Характер колонізації території у XVI ст. визначає як «полукочевой» [112]. На жаль, автор споріднює фактори виникнення українського («українного») і запорозького («низового») козацтва, слабо відтінює різницю між ними. Помиляється він і у часі виникнення останнього, називаючи кінець XVI ст. [113].

Дослідник докладно відтворив козацькі походи та політику польського уряду щодо запорозьців протягом XVI ст. Щодо їх чисельності, то у 1574 р. вона складала «несколько тысяч» (свідчення Й.Бельського) [114], до цього ж часу він

не вважає запорожців постійним населенням регіону: «стража, которая оставалась на низовьях Днепра, при козачьих лодках и оружии, не служит признаком существования организованного запорожского козачества, не представляет еще собою запорожской общины; она все-таки состояла из украинских козаков и пополнялась ими». З початку 80-х рр. XVI ст. автором відзначено помітне збільшення чисельності Запорожжя [115]. Безперечно значущість складають історіографічні розвідки щодо дискусій навколо визначення території, наданої С.Баторієм запорожцям. Необхідно відзначити і більш пізню його працю «Прошлое Полтавской территории и её заселение», у якій розглянуто заселення межиріччя Псла і Ворскли при впадінні їх у Дніпро [116]. Цінними є відомості про початки м. Кременчука, селища Переволочної, Орлянської та Царичанської фортець.

Питання наступу на територію Запорожжя приватного та державного землеволодіння в останні роки існування Січі та опору запорожців спробам відторгнення земель як під військові поселення, так і поміщицькі дослідив на конкретному фактичному матеріалі А.Шиманов [117].

Проблема щодо території розселення і характеру відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням степового порубіжжя у період з 1715 по 1774 рр. розглядається в археографічних дослідженнях А.Андрієвського [118]. Історії запорозьких козаків присвячена археографічна публікація Я.Новицького «Материалы для истории Запорожских казаков (Из запорожского сечевого архива)» (1909 г.), в якій упорядник навів десятки неопублікованих раніше запорозьких документів, у тому числі, з історії заселення. Примітно, що основою для цієї праці послуговували матеріали А.Скальковського, як і для згаданої вище «Истории города Александровска...» [119]. Необхідно також відзначити «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений» В.Біднова, які вийшли у дев'ятому випуску «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» 1913 р. та окремим виданням у 1914 р. [120].

У 1895 р. окремим відтиском із журналу «Киевская старина» опубліковано уривки з 19 томів оповідань І.Ролле, щодо історії Правобережної України, переклад яких здійснила О.Єфименко [121]. Цінними видаються відомості щодо південних кордонів Київського воєводства та північного кордону Запорожжя, а також складу та темпів їх заселення, які містяться у другому оповіданні [122]. Необхідно також відзначити, що Ролле багато уваги приділив історії Запорожжя, розглядаючи його як політичну організацію, котра оформилась на початок XVI ст. [123].

У творчому доробку О.Єфименко виняткове місце посідає «История украинского народа» [124], рукопис якої був визнаний кращим [125]. Поштовхом до її написання (між 1896 і 1906 рр.) став оголошений у 1896 р. редакцією журналу «Киевская старина» конкурс на краще узагальнююче науково-популярне дослідження з історії України. Окремим виданням книга вийшла у Петербурзі в 1906 р. у серії «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время». 1922 р. обидва випуску праці, перекладеної на українську мову, були опубліковані у Харкові [126].

Виникнення українського козацтва дослідниця вважає закономірним етапом в освоєнні українським етносом Степової України та захисті від татарської навали, наголошуючи на «воєнному» характері «вольного добытчика» і разом з тим «земледельческом», «промысловом» [127], початки Запорозької Січі відносила до першої половини XVI ст.

До цих розвідок О.Єфименко близька праця І.Новицького «Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV-XVII веке». Появу козацтва він ув'язує з ініціативою селянства – народною колонізацією півдня. Два фактори, на його думку, обумовили цей процес: з одного боку, послаблення Золотої Орди; з другого – поселення на південних землях селян-втікачів від кріпацтва [128].

Джерелознавчі дискурси з проблеми у 80-х рр. XIX ст. на сторінках журналу «Киевская старина» публікував Д.Багалій. Одним із наслідків Рум'янцевської ревізії (Генерального опису Малоросії 1765-1769 рр.) історик називав масові

переходи селян у Запорожжя та Новоросію (до 1783 р.) через те, що перепис виділяв їх в «замкнутое бесправное сословие, отданное на произвол державцев» [129]. Певний інтерес для історії заселення Новоросії складає список поміщиків азовської губернської канцелярії, які отримали землі після знищення Січі [130].

У 1887 р. у Москві Д.Багалій захистив докторську дисертацію і опублікував «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» [131]. Спираючись на солідний джерелознавчий та фактичний матеріал, він розглянув простір не лише Харківської, частково Курської, Воронежської, а й північну частину Катеринославської губерній. Ним указується тісне сусідство з татарами як визначальний фактор впливу на політику Російської держави протягом XV-XVIII ст., і, відповідно, метою дослідження є детальний аналіз російської та української колонізації південних кордонів [132].

У якості першого етапу російської колонізації Багалієм докладно розписано сторожову та станичну службу станом на 1571 р. і до 1681 р. (перші ж згадки про сторожі він відносить до XIV-XV ст.) [133]. Автор сповна використав розвідку І.Беляєва «О сторожевой и станичной службе на польской окраине Московского государства», зауваживши, що більшість з поданих Беляєвим матеріалів не було прокоментовано. Цінність складають уточнені дані про урочища четвертої, п'ятої і шостої донецьких сторож, розташованих на лівому березі Сіверського Дінця [134]. На південь, «у глибину ногайської території» у XVI ст. простиралися роз'їзди путивльських та рильських станичників: 1-а станиця їздила із Путивлю до верхів'їв р. Самари; 2-а – до верхів'їв Тору і Міусу; 3-а направлялась із Рильська до верхів'їв р. Орелі. У XVII ст. станичники направлялись з Белгорода, Чугуєва і Валуйок [135]. Позначивши першу смугу «великорусской» колонізації як суто державну, Багалій визнає, що «совместная работа двух народностей – великорусской и малорусской... началась только при Алексее Михайловиче; но нельзя игнорировать предшествующих попыток, так как они имели некоторое практическое значение» [136]. Так, у 3-й главі розглядається призначення сторожової служби і роль козацтва прикордонних українських староств у заселенні регіону [137]. Повідомляється про час заснування Святогірського

монастиря, Бахмута, Тора, Маяків, Райгородка, відомості почерпнуто переважно із «Историко-статистического описания Харьковской епархии» Філарета [138].

Досліджено спорудження укріплених ліній, у тому числі Української, поселення при ній ландміліцьких полків та виникнення військових і посполитих поселень. Проаналізувавши інформацію Самовидця, Рігельмана та автора «Історії Русів» щодо чисельності поселенців на лінії, Багалій зазначає, що у 1731-1732 рр. її будувало 20 тис. лівобережних козаків, 2 тис. слобідських козаків та 10 тис. українських посполитих, у 1733 р. називаються ці ж цифри, але лівобережних козаків – на 10 тис. менше [139]. Проте сучасні дослідники називають 32 тис. чол. щорічно [140]. Будівельні роботи активно велися протягом зазначених років, потім лінія постійно вдосконалювалася, хоча не була завершеною навіть у 40-х рр. XVIII ст. Примітно, що у 1734 р. був складений проект нової лінії (Бахмутської), яка б слугувала прямим продовженням Української: початок планувався від фортеці Святого Петра при Сіверському Дінці і до Сухого Торця, далі до Бахмута і до Лугані [141]. Проект затвердили, але він не був виконаний.

Порівнюючи статистичні дані 1821 р. щодо чисельності поселенців на лінії (168 760 чол.), Багалій визнає сумнівність її стратегічного призначення [142]. Загалом історик явно перебільшує роль Російської держави у процесі колонізації регіону.

Опублікований у 1889 р. окремим відтиском із журналу «Киевская старина» нарис «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» (публічні лекції з проблеми були прочитані навесні 1888 р. у м. Миколаєві) хоч і носив характер ознайомчої праці, проте містив ряд важливих відмінностей [143]. Зокрема, Багалій підкреслював важливість козацької колонізації регіону, довівши, що суто воєнні цілі Запорожжя на початку XVIII ст. поступово змінюються на мирні: «колонізацію дотолі пустынного края» і першими початками матеріальної культури Новоросійський край зобов'язаний саме Запорожжю [144]. Він коротко описав особливості та щільність заселення восьми запорозьких паланок на момент знищення Запорожжя, піддав критиці

офіційні дані уряду щодо його чисельності (59 637 чол.), погодившись із підрахунками А.Скальковського (100 000 чол.) [145]. Провів генетичний зв'язок між зимівниками початку XVIII ст. та державними селами 1770-80-х рр. і відзначив низький рівень розвитку міських поселень, аж до середини XIX ст. При цьому автор вперше зробив спробу проаналізувати адміністративні заходи російського уряду щодо території краю за матеріалами законодавства та визначив їх недоліки та переваги.

Д.Багалій розрізняв два головних типи колонізації Новоросії: російську (державну і народну) та іноземну. Проте головним фактором заселення вважав народну (українську і російську), погоджуючись, що українці складають переважну більшість [146]. Дослідник різко негативно оцінював поміщицьку колонізацію, відзначаючи, що вона перешкоджала справі народного заселення згаданої території. Колонізаційну діяльність уряду він вбачав у зведенні укріплених ліній (Дніпровської і, так званої, Дністровської) та міст (розглянуто початкову історію Херсону, Катеринослава, Миколаєва, Одеси) [147]. Чимало уваги приділено іноземній колонізації [148]. Отже, у працях, присвячених історії півдня України, погляди історика зазнали певної еволюції, більш виразно підкреслено роль народних мас у заселенні та господарському освоєнні краю.

Велике значення для вивчення історії регіону мають праці Д.Яворницького [149]. Історик високо оцінював роль українського козацтва, висвітлив його походження, склад. Майже все життя учений присвятив вивченню історії Запорозької Січі, його подвижницька діяльність щодо пошуку, виявлення, колекціонування і дослідження старожитностей була захоплюючою. Учений зібрав різноманітний корпус джерел. Лише тільки опублікований у 1888 р. «Сборник материалов для истории запорожских козаков» містив 118 справ (за 1748-1829 рр.) [150]. Цінними видаються документи стосовно віддалення запорожців від меж турецько-татарських володінь з огляду на мир із Туреччиною. Яворницьким опубліковано корпус документів (з 1748 р.) про прикордонні суперечки за землі та угіддя Старої Самари (Богородицька фортеця), донських козаків, новослобідських полків, новосербських поселенців,

які зайняли північно-західні землі Січі та слов'яносербів щодо північно-східних кордонів запорозьких степів. Паралельно у хронологічній послідовності містяться матеріали про оборонні укріплення, містечка, будівництво нових куренів, захист кордонів Нової Сербії та заселення Запорожжя євреями. 1903 р. історик видав архівні матеріали під назвою «Источники для истории запорожских козаков» [151]. Праця складалася із 2 231 сторінки і вміщувала 900 документів з історії Запорожжя за період 1651-1788 рр. з різних архівів. Отже, завдяки археографічній діяльності історика до нас надійшли публікації цінних документів з проблеми, які були знищені під час революції та громадянської війни.

У 1890 р. надруковано і 1898 р. перевидано ґрунтовне дослідження топографії за доби Нової Січі (1734-1775) «Вольности запорожских козаков» [152]. Проблема змін державних кордонів Запорозьких Вольностей уперше розглядалася з наукового боку як цілісність на доволі репрезентативній джерельній базі. Слід зауважити, що ніхто із дослідників Запорожжя після Яворницького не брався за розробку його топографії. Дослідник розглянув дипломатичні акти, пов'язані з визначенням на місцевості лінії російсько-турецького кордону після мирних угод 1700, 1709 та 1738 рр., визначив розташування вказаних у актах прикордонних позначок та вперше помітив деякі невідповідності та неточності у текстах межових документів 1700-1705 рр. Також істориком було надано увагу й законодавчим джерелам щодо визначення східної межі Запорожжя у 1743 р.

Фундаментальна «История запорожских козаков» у трьох томах (1892, 1895, 1897 рр.) стала підсумком багаторічної дослідницької роботи вченого, розпочатої ще у студентські часи [153]. Перший том висвітлював питання походження, складу і чисельності козацтва (був виправлений і доповнений, опублікований 1900 р.), другий і третій – системний, послідовний і детальний виклад політичної історії запорозького козацтва від його першопочатків до 1734 р. Для їх створення Яворницький скористався такими солідними виданнями документів як «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной

России», «Памятники, изданные временной комиссией», власними збірками, наративними джерелами, літописами і хроніками, чисельними працями попередників. Загалом бібліографія першого тому (першого видання) налічує 170 позицій [154].

Д.Яворницький увів до вжитку поняття Запорозької Вольниці – території, якою володіла Січ у різні періоди свого існування. Безперечно цінність складають відомості про визначення меж землі низових козаків, перші вказівки з цього питання автор наводить з «Літопису» Г.Грабянки, утім визнає інформацію про дарування землі у вічне володіння польськими королями Сигізмундом I (1507-1548 рр.) та С.Баторієм (у серпні 1576 р.) надто загальною [155]. Більш імовірно визначені границі Вольностей з 1655 р. за універсалом Б.Хмельницького, хоча Яворницький указав, що цей документ, як і згадані вище, копія [156]. Зазначені обставини спричинили у подальшому масу межових проблем і суперечок.

Дослідник дослідив зміни рубежів Запорожжя до 1775 р. [157]. Незважаючи на визначення кордону напередодні ліквідації Січі: «від річки Бахмут нижче «старої» Української лінії, ... яка тягнулася від гирла Орелі до верхів'я (у дійсності: середньої течії – Н. С.) Сіверського Дінця, до ріки Бугу, завдовжки 600 верст, від гирла Берди до «старої» Української лінії, завдовжки 350 верст; на сході з землею Війська Донського; на півдні й заході турецькими землями – Очаковим і Кримом, а навпроти Кубані – по Азовське море, ... запорізькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей». Отже, Яворницький зазначає, що Запорожжя обіймало територію Катеринославської губернії (всі дев'ять повітів), значну частину Херсонської (Херсонський, Олександрійський, Одеський, Єлизаветградський, Ананьївський і Тираспольський повіти). Крім того, запорожцям належала частина Дніпровського повіту Таврійської губернії, низом до м. Олешки, а також ділянка «завдовжки 60 і завширшки 66 верст, Ізюмського повіту Харківської губернії з центром у Барвінковій Стінці» [158].

Безперечно цінність складають дані щодо чисельності населення Запорожжя: 1534 р. – не більше 2 тис. чол., 1535 р. – близько 3 тис. чол., 1675 р. –

20 тис. чол., 1755 р. – 27 тис. чол. Загалом, історик, спираючись на підрахунки А.Скальковського, дійшов висновку, що на момент «розквіту самого війська запорізьких козаків могло бути від 10 до 12 тис., а разом із жителями зимівників і слобод до 100 тис. чоловік» [159]. Найгустіше були заселені Самарська і Протовчанська паланки, найменш – Кальміуська та Прогноївська. Таким чином, синтез знань, які виклав у першому томі Д.Яворницький і до сьогодні залишаються критерієм наукового висвітлення проблеми.

Видатною подією в українському історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. було створення і вихід у світ перших томів фундаментальної «Історії України-Руси» М.Грушевського [160]. Видавалася вона у Львові та Києві у період 1898-1936 рр. і складається з 10 томів у 13 книгах. Багатотомник містив систематичний виклад української історії від найдавніших часів до середини XVII ст. і являв собою науковий синтез історичних знань.

Грушевський підкреслює український характер селянської колонізаційної хвилі регіону [161]. У VII томі «Козацькі часи – до року 1625» (1909 р.) розглянуто питання появи та розвитку українського козацтва. Насамперед дослідник з'ясовує роль внутрішніх і зовнішніх факторів, які зумовили появу козацтва. До перших він відносить посилення феодалного гніту, який виштовхував з суспільного середовища різні верстви населення, передусім селян, до других – загрозу спустошливих вторгнень на українські землі кримських татар. Історик дотримується «уходницької» теорії виникнення козацького населення, не заперечуючи, однак, ролі втеч селянських мас як соціального фактору, що сприяв чисельності козацтва [162]. Проаналізовано процес колонізації й освоєння території «дикого поля». Окремо розглянута проблема заснування та розвитку Запорозької Січі [163]. Зазначені питання історик у стислому вигляді виклав у праці «Очерк истории украинского народа» (видавалася у Санкт-Петербурзі в 1904, 1906 і 1911 рр.) [164]. Загалом «Історія України-Руси» поклала початок українській історіографії відповідно до стандартів європейської науки [165].

Наприкінці першого десятиліття ХХ ст. окремі питання з проблеми висвітлюються у загальних працях з історії України. Серед інших можна виділити дослідження М.Аркаса (1908 р.), П.Андріанова (1910 р.) [166].

Отже, історіографія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вирізняється чисельністю досліджень, у яких знайшла відображення історія заселення Південної України. Представники ліберального погляду, незважаючи на великоруську парадигму історії, висвітлили значне коло питань. Вивчив зведення оборонних об'єктів на півдні України в ХVІ-ХVІІІ ст. Ф.Ласковський. Автором використані матеріали картографії фондів відділу Генерального штабу російської армії, тому до його висновків можна ставитись більш довірливо, ніж до інформації А.Скальковського щодо будівництва військових споруд у регіоні. Дослідники військової історії регіону (М.Гербель, Ф.Ласковський, А.Баіов) переоцінювали роль Росії в колонізації півдня України, проте у них наявні відомості щодо ранніх етапів колонізації.

У другій половині ХІХ ст. дослідниками церковної історії Феодосієм (О.Макар'євським) та Філаретом (Д.Гумілевським) нагромаджений значний фактичний матеріал з історії заселення Катеринославської, Харківської єпархій. Авторами використані унікальні матеріали єпархіальних архівів, які містять дані щодо початкового етапу колонізації краю.

Представник народницького напрямку В.Антонович початки козаччини відносив до ХV ст. і визнавав її суто слов'янським елементом. Він виклав своє бачення історії українського козацтва, зокрема показав рух і чисельність населення Степової України. Пізніше у своїх працях він більш виважено підійшов до проблеми появи козацького стану в південноукраїнських землях, однак, щодо чисельності приросту населення, не оминув явних перебільшень. Необхідно відзначити дослідження П.Куліша, яке містить оригінальні тексти із детальним супровідним коментарем, проте автор повторює раніше відомі положення з проблеми. Л.Падалка простежив витоки козацтва, описавши рух населення на Запорозжя у ХV-ХVІ ст., скориставшись, крім праць попередників, матеріалами Ніконовського літопису, законодавчими актами.

Однак він помиляється у часі виникнення запорозького козацтва, називаючи кінець XVI ст. Виникнення козацтва вважала закономірним етапом в освоєнні українським етносом Степової України і початки Запорозької Січі відносила до першої половини XVI ст. О.Єфименко. Значний джерелознавчий та фактичний матеріал з проблеми нагромадив Д.Багалій. Він детально проаналізував російську та українську колонізацію регіону та надав пріоритет останньої. Ним також вивчено спорудження укріплених ліній, визначена чисельність їх поселенців. Примітно, що автор детально аналізує проекти стратегічних об'єктів, у тому числі й Бахмутської лінії.

Високо оцінював роль запорозьких козаків в освоєнні регіону, висвітлив його походження, чисельність й склад Д.Яворницький. Учений зібрав і видав великий та різноманітний корпус джерел. Він уперше вивчив проблему змін державних кордонів Запорозьких Вольностей, вказавши на невідповідності у текстах межових документів. Початок національній історіографії відповідно до стандартів європейської науки поклав М.Грушевський, який підкреслив український характер селянської колонізаційної хвилі регіону, а також з'ясував роль внутрішніх та зовнішніх факторів виникнення козацтва.

У цілому дослідницька лабораторія другої половини XIX – початку XX ст. значно розширила знання з проблеми. В цей час відбулося окреслення проблеми як наукової. У дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст. історія заселення Степової України висвітлюється в основному протягом XVIII ст. і переважною більшістю у Запорожжі та Південно-Східному регіоні. Дослідники намагалися розкрити роль народної колонізації краю і довести, що основна заслуга в його заселенні на початковому етапі належить запорозькому козацтву. Загалом в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. зроблена спроба намітити основні етапи в заселенні території, визначити чисельний та етнічний склад її населення, роль військово-землеробських поселень.

РОЗДІЛ 4

ЗАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1920-1980-і рр.)

Розгортання національно-визвольного руху в 1917-1920 рр., відновлення державності України стали рубіжним етапом утвердження української національної історіографії. Дослідженню і вивченню вітчизняної історії надавався пріоритет на державному рівні. Тому, проблема заселення одного із найпотужніших промислових регіонів України привертала увагу радянських істориків (Н.Полонська-Василенко, М.Слабченко, В.Юркевич, К.Стецюк, П.Лященко, А.Новосельський, А.Бачинський, В.Голобуцький, О.Дружиніна, В.Кабузан, А.Коцієвський, С.Боровой та ін.). Вивчали вони її, спираючись, перш за все, на архівні матеріали. Завдяки їхнім дослідженням у науковий обіг був введений великий фактичний матеріал.

4.1. Заселення території в працях істориків 20-30-х рр. ХХ ст.

Продовжив вивчення проблеми видатний український історик, засновник ВУАН, згодом її віце-президент, академік Д.Багалій. У 1918 р. ним опублікована «Історія Слобідської України» [1], у якій він розглянув заселення Подонців'я, заснування містечок Маяки, Тор, Бахмут та їх роль у захисті південних рубежів Росії, а також участь схимників Святогірського монастиря в освоєнні Степової України в XVII-XVIII ст. Монографія фактично була коротким популярним викладом його докторської дисертації, опублікованої в 1887 р. У 1990 та 1993 рр. праця була перевидана [2]. Коментуючи видання 1993 р., В.Кравченко зауважує, що Д.Багалій підкреслював саме політичний аспект територіальної проблеми. Історик наголошував, що «Дике поле» до його заселення не належало Московській державі, у такий спосіб намагаючись довести історичну належність Слобожанщини до України [3].

У 1920 р. Д.Багалій перевидає українською мовою доповнену працю [4], опубліковану в 1889 р. [5]. В цілому її концепція не зазнала змін. У першому та

другому виданнях книги автор ставив собі за мету: «Простежити в загальних рисах розширення російської держави і рух населення на південь, визначити види і форми, розміри та темпи колонізації, роль у ній держави і народу» [6]. Робота побудована на документальному, в першу чергу архівному, матеріалі. Пріоритет в заселенні краю він відводив народній колонізації, як українській так і російській. Запорозьку Січ у XVI-XVII ст. розглядав як суто військову організацію. Між тим, у період Нової Січі вважав одним із головних її завдань – залюднення і освоєння півдня України, наводячи відомості про господарське життя в зимівниках, торгівлю. Д.Багалій засуджував ліквідацію царатом Січі, вбачаючи в цьому акті позбавлення запорожців можливості заселити свої Вольності.

Вчений акцентував увагу на тому, що весь південь Росії, в тому числі і Новоросійський край, заселявся переважно за рахунок втікачів. Таким чином, козаки і селяни були головною силою в освоєнні краю [7]. Роль держави він вбачав в охороні кордонів, будівництві міст, сприянні поміщицької колонізації. Загалом в роботі отримала подальший розвиток фронтальна схема колонізації, характерна для його досліджень з історії Слобожанщини, де визнавалася провідна роль народу як в українській, так і у російській колонізації [8]. До проблеми залюднення регіону історик повертався і у 30-ті рр. [9].

На початку 20-х рр. XX ст. нарис з історії Північного Причорномор'я публікує Є.Загорівський [10]. Незважаючи на те, що дослідження носить популярний характер, заслуговує на увагу припущення автора про виникнення Січі у XV ст. у зв'язку з існуванням сторожового пункту козаків у Тавані на Дніпрі [11]. Втім, більш вірогідним він вважав погляд «о смыкании... сети мелких «сечей» и «зимовников», которое произошло в 60-х – 70-х гг. XVI в., в результате оживления, наступившего на Днепровских порогах в связи с личностью Д.Вишневецкого» [12]. Певний інтерес складають його наступні публікації з територіально-адміністративних питань Новоросії за часів Г.Потьомкіна та П.Зубова [13].

Крізь призму правового поля розглянув питання відомий український історик, з 1929 р. академік ВУАН, М.Слабченко. У 1923 р. він розпочав видання фундаментальної праці «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны». Її друга частина присвячена господарству Запорозжя XVII-XVIII ст. Робота побудована здебільшого на працях попередників, опублікованому документальному матеріалі. Невеликий за обсягом неопублікований матеріал був зібраний автором у Харківському, Київському, Одеському архівах. М.Слабченко, аналізуючи в цілому економічний і правовий устрій держави, звернув увагу на те, що інкорпорація Запорозжя призвела до вагомих змін в усіх господарчих конструкціях України [14]. З огляду на цей аспект автором розглядається колонізація південних степів «косою і ралом», переважно українцями, а також росіянами та іноземцями [15]. У додатках міститься картосхема торговельних шляхів України XVII-XVIII ст., на якій нанесені шляхи за Бопланом і ті, яких не було на карті французького інженера. Для торгівлі із Запорозжям описано два шляхи, обидва вели до Переволочної, через Базавлук до Перекопу. Існував і шлях водами Дніпра, через річки Молочну, Самару – на Дон, але він був не такий популярний, ніж сухопутні [16]. Автором зазначається, що залюдненню території Степової України перешкоджала відірваність від північного узбережжя Чорного і Азовського морів, і лише в кінці XVIII ст. становище змінилося із переміщенням торговельного центру в Північне Причорномор'я.

Одними із кращих у доробку М.Слабченка стали праці з історії правового та територіального устрою Запорозжя XVII-XVIII ст. [17]. На думку автора, Запорозжя, щоб не припинити свого існування і утримувати власну «мілітарну» Вольницю, повинно було вирішити декілька важливих питань, серед яких гостро поставала проблема збільшення людності своєї території та її захист [18]. Описуючи з середини XVII ст. запорозькі містечка (так звані «фобурги», які обороняли підступи до Січі та пристосувались до військових вимог), він підкреслював неможливість їх розвинення «у міські сталі громадські організації». У такий спосіб, кількість «фобургів» була порівняно нечисленною

протягом XVII, навіть у другій половині XVIII ст., більш того, вони були невеликими за кількістю мешканців [19]. Подається чисельність запорожців та іншого люду у містечках Старий та Новий Кодак, Переволочна, Мишурін Ріг, Микитин Ріг, Кам'яний Затон, Романків, Половиця та ін. Наголошується, що значний відсоток запорожців у цих поселеннях пов'язаний із «абсолютним перелюдненням Січі (у 1767 р. – Н.С.): січовий острів міг вмістити 8 тис. вояків, тим часом, як було їх понад 20 тис.» [20].

Дослідником використано відомості С.Величка щодо політики російського уряду, який з 1648 р. засновував «городки» вздовж Дніпра, на Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику, та зобов'язав Гетьманщину дати для них відповідну кількість населення [21]. Заселення укріплених ліній та зростання військових поселень Росії у регіоні Слабченко вбачає істотно небезпечним для Січі у порівнянні із татарськими війнами [22].

У контексті захисту прав території Вольниці від колонізації російським урядом історик намагається вирішити питання першопочатків її заселення. Він невірно піддає критиці свідчення Феодосія (Макар'євського) про існування постійних поселень на Січі з 1530 р. (Самар, Звонецького та ін.) через відсутність джерел з цього питання (нині доказано, що вони дійсно існували). Утім цілком погоджується з існуванням осілого населення наприкінці XVI ст. Так, у 1600 р. ним повністю визнається факт виходу на Вольності до 10 тис. чол. [23]. У процесі народної колонізації ним розглянуто заснування слобід, до яких січовики не мали відношення, втім мирно з ними співіснували [24].

Безперечну цінність складають відомості вченого про організацію нових паланок у зв'язку із збільшенням населення. Паланкою ним визнається певна територія, включена у «природньо-господарчі» рамки, при керуванні особливої від Січі адміністрації [25]. Розглядаючи співвідношення заселення паланок Запорозьких Вольностей посполитими селянами і козаками у 1773 р., він називає 131 козака та 2 793 селянина у Барвінострінківській (Барвінківська Стінка) паланці [26], у якості складової господарчо-територіальної одиниці Вольностей вказує на її лісову округу [27]. Між тим, доповнивши загальноприйнятий у XVII-

XVIII ст. список із восьми паланок (Бугогардівська, Інгульська, Кальміуська, Кодацька, Орільська, Прогноївська, Протовчанська, Самарська) ще десятьма (Бердянська, Гнила, Жовта, Кирилівська, Кудесницька, Лебединська, Личківська, Пробойна, Саксаганська, Гуманська), він не включив Барвінківську Стінку [28]. Автор, порівнявши щільність населення у паланках, відзначив, що існували так звані літні та зимові паланки. Так, Кальміуська паланка, ставилася влітку на Міуському лимані, а взимку – на Середньому Єланчику, від чого й звалася, певно, Єланицькою [29].

Розглянувши запорозький зимівник у якості відгалуження Січі, вчений у 1775 р. на правому березі Дніпра нараховує їх 763 із 8 684 січовиками. У XVIII ст. особливість полягала в тому, що в зимівниках оселялися переважно старі січовики [30]. Загалом неупереджений погляд на проблему М.Слабченка справив значний вплив на історіографію 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Протягом другої половини 20-х рр. до вивчення питання залучається Н.Полонська-Василенко, видавши в 20-40-і рр. ряд праць з історії колонізації Південної України 30-80-х рр. XVIII ст. Опираючись на матеріали Сімферопольського, Одеського, Київського, Московського та Ленінградського архівів, опубліковані законодавчі акти російського уряду, Н.Полонська-Василенко визначає основні етапи заселення території, відповідно подає чисельність населення, його соціальний та етнічний склад. Розглядається урядова та народна колонізація. Дослідницею проаналізовано заходи царського уряду щодо реалізації планів заселення Новоросії та Слов'яносербії. Вивчено причини переходу військових поселенців на територію Запорозьких Вольностей, тим самим спростовуються наявні в офіційних документах звинувачення на адресу запорожців у переманюванні поселенців на свою територію.

Серед перших слід виокремити ґрунтовну статтю «З історії останніх часів Запоріжжя» (1926 р.), у якій дослідниця не обмежується історією Нової Січі, а робить спробу простежити заселення території в цілому [31]. Визначивши собі за мету виявити причини загибелі Січі, авторка висуває на перше місце саме економічні стосунки, які і розглядає крізь призму колонізаційного процесу [32].

Після повернення запорожців, російський уряд, через неспроможність вирішити у власний спосіб питання охорони південних кордонів (утримання Української лінії вимагало колосальних витрат), в особі графа фон-Вейсбаха, «наставлением» від 4-го квітня 1734 р. стверджує, що військо запорозьке розташовується на своїх колишніх землях [33]. Автор зауважує, що юридично ці права на землю не було зареєстровано в силу зіткнення «обопільних економічних інтересів» Росії та Запорожжя [34]. У 3 розділі дослідження докладно розглянуто зміну кордонів Вольностей, а фактично, втрату своєї території. З 1756 по 1768 рр. зафіксовано вісім відомих паланок, у 1775 р. прилучено Личківську та Барвінковостінківську [35].

Проаналізувавши причини повстання 1768 р. на Запорожжі, Н.Полонська-Василенко висвітлила спроби Коша розмістити поселян на землях між Тором і Ізюмом у 1756 р. (поблизу військових земель Слов'яносербії). «Сюди, – зазначає автор, – охоче йшли селяни із Слобожанщини та Гетьманщини. Переселенців було так багато, що тут засновано нову паланку – Барвінківську Стінку» [36]. Проблему збільшення населення Запорозького Коша (за ініціативою Калнишевського), на противагу росту чисельності Новоросійської губернії, у 60-70-х рр. XVIII ст. розглянуто у статті «Зруйнування Запорізької Січі» [37]. Запорожці приймали втікачів, їх було доволі значне число. Таким чином, крім названої Барвінківської Стінки, засновано Орільську та Макарівську паланки.

Дослідниця не оминула своєю увагою Маніфест від 3 серпня 1775 р. [38] та зробила спробу проаналізувати вплив процесу знищення Січі на чисельність населення регіону [39]. Відзначено, що з перших днів ліквідації почався відтік колишніх запорожців під протекторат Польщі, Туреччини, спроби оселитися на Кубані. Цей рух був непомітним у 1775 р., оскільки відходили невеликі партії під приводом звичайних походів на рибальство. Лише на початку 1776 р. адміністрацією вжито заходів щодо запобігання відходу населення. Проте, тільки за офіційними даними, 10 тис. населення переселилося, з них – 3 тис. у район м. Очакова, 4 тис. – до м. Хаджибей.

Окрема її робота (1929 р.) присвячена аналізу даних Атласу Катеринославського намісництва 1787 р. та картографічних матеріалів 1775-1780 рр. Основні кількісні показники про роздачу земель під заселення та дані про їх залюдненість дослідниця звела в таблиці і порівняла з аналогічними відомостями за 1786 та 1789 рр., визначивши ймовірні похибки [40]. Загальна чисельність населення Катеринославського намісництва у 1787 р. за уточненими показниками склала 724 618 осіб (385 093 – чол. ст., 339 525 – жін. ст.), отже, похибка склала 60 осіб чол. статі. Також автор піддала критиці дані А.Скальковського щодо заселення відповідно до повітів і території в цілому [41].

Услід за С.Боровим вона звертає увагу на питання єврейської колонізації протягом останньої чверті XVIII ст. у Південній Україні [42]. Названі роботи у 1965 р. ввійшли в її узагальнюючий збірник «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина», виданий у Мюнхені [43], що дало можливість більш глибокого вивчення наукової спадщини дослідниці з проблеми. Варто також зазначити, що в жовтні 1940 р. в Інституті історії СРСР у Москві Н.Полонська-Василенко успішно захистила докторську дисертацію на тему «Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII ст. (1735-1775)», а у 1960 р. вийшла її монографія «Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1750)» [44].

Доцільно відзначити, що названа праця була закінчена 1929 р. і ухвалена до друку Комісією для вивчення соціально-економічної історії України ВУАН, її голова, Д.Багалій, намагався прискорити видання. Утім, твір, як немарксистський, перебував у архіві до 1938 р. і був повернутий Н.Полонській-Василенко О.Оглобліним. Згодом, як зазначалося, монографію прийнято Інститутом історії СРСР на правах рукопису докторської дисертації [45]. До написання монографії дослідницею залучено багатий фактичний матеріал та доволі репрезентативну джерельну базу архівів України та Росії, яка на сьогоднішній день почасти загинула, або суттєво пошкоджена.

Перша частина твору присвячена питанню заселення північної частини Степової України у період з 1734 р. до середини 50-х рр. XVIII ст. Авторкою

поетапно проаналізовано, у який спосіб вирішувалася проблема щодо права володіння територією, на яку претендували запорожці, починаючи з кінця XVII ст., коли кордони Запорозжя стали більш-менш визначеними [46]. Так, станом на 1734 р. його границі зазначаються: «від Крилова Дніпром до Переволочної, від Переволочної до Бахмута, вздовж Орелі і Сіверського Дінця; від Сіверського Дінця – Кальміусом до Азовського моря, до Берди, від Берди – до устя (гирла – Н.С.) Кінських Вод, далі на лиман Бугу, Бугом – до Запорозького Гарда, від Гарда до устя р. Синюхи й від Синюхи – до Крилова» [47]. Примітно, що на перших порах це фактичне становище не змінювалось. Дослідницею відмічається мирне співіснування на землях Вольностей запорожців з осілим українським населенням, вихідцями, головним чином, з Лівобережної України, які перетинали Дніпро біля Кременчука і переховувались понад Цибульником і Тясмином, у північній частині регіону, оскільки останні визнавали зверхність Коша і сплачували податки. Протягом 1710-1720 рр. землі активно залюднювалися (час перебування Січі в Олешках, а згодом на р. Кам'янці) козаками Миргородського полку, які населили північну частину селищ зазначеного району, а Полтавського – південну. Становище змінюється з 1740-го р., відколи керівництво зазначених полків намагається юридично закріпити територію за собою [48].

Одночасно описано просування на південь лінії військових укріплень. У такий спосіб, виникнення російських поселень часто перетинало межу і було розкидане по території Вольностей. Авторка стверджує, що нові поселенці приймали запорозьке підданство (названо населення Маяків, Райгородка, Царичанки, Орлика), щоб уникнути непорозумінь із керівництвом Коша [49]. Втім, сучасні дослідження В.Пірка цього факту не підтверджують. У цілому, на думку Н.Полонської-Василенко, перша половина XVIII ст. характеризується стихійним заселенням «Задніпрянських місцевостей» вихідцями Гетьманщини, Правобережжя та запорожцями, які з власної ініціативи купували або силою захоплювали тут землі [50].

Систематичне заселення «Задніпрянщини» схарактеризовано істориком з середини XVIII ст., коли утворюються Нова Сербія (1751 р.), Слов'яносербія (1753 р.) та Новослобідський козацький полк (1753 р.). Відзначено, що полки весь час були недоукомплектованими. Так, у 1755 р. два полки Нової Сербії нараховували 1,6 тис. іноземців, разом із сім'ями – 4,5 тис. [51]. Показовим є відношення номінального (11 039 чол.) і дійсного (2 847 чол.) складу усіх полків Нової Сербії за 1762 р., яке склало усього 25,7% від належного [52]. Отже, враховуючи неточність статистичних даних XVIII ст., автор подає у 1762 р. приблизно 2 тис. військових (без родин) у Новій Сербії і, за даними А.Скальковського, 1 262 військових у Слов'яносербії, разом – близько 3 200 чол. іноземців [53]. Крім того, у Новій Сербії залишилося осіле українське населення – 1 942 чол. Сусідній Новослобідський полк нараховував 6 879 осіб, не враховуючи сімей, що втричі більше (приблизно 20 637 чол. – Н.С.). Таким чином, свого призначення, охорону кордонів від турецько-татарських нападів, військові поселення не виправдали, більше того, для їх охорони уряд постійно тримав потужну команду «ландміліції». В цілому українське населення значно переважало іноземне.

Друга частина твору розглядає проблему ліквідації сербських поселень, заселення території Новоросійської губернії від часу її створення у 1764 р. до зруйнування Січі у 1775 р., період збільшення впливу Росії і потужної хвилі колонізації. Територія новоствореної губернії включала колишні сербські, Новослобідський полки, район Інгулу (належав до Запорозьких Вольностей), Українську лінію і прилеглі на 40 верст до неї землі і у 1764 р. мала близько 40 тис. населення [54]. Н.Полонська-Василенко змальовує картину адміністративно-територіальних змін краю у відповідний період. Показано зведення у 1770 р. на землях запорожців Дніпровської лінії. Незважаючи на те, що лінія не була добудована належним чином, землі, захищені нею, почали швидко заселятися [55].

На особливу увагу заслуговують аналіз планів уряду з питань заселення, що їх фактично вперше здійснила дослідниця. Документ, який у найбільшій мірі

відбив здійснення на практиці теоретичних міркувань на процес колонізації і являв собою не тільки проект заселення, а й чинне право, що їм користувалися довгий час, навіть у 80-х рр. XVIII ст., – «План о поселении в Новороссийской губернии», затверджений Сенатом 2 квітня 1764 р. Авторка зауважує, що у «Плані» край розглядався, як нібито не заселений до 1764 р. У такий спосіб, законодавством стосовно залюднення регіону можна було маніпулювати. За планом колишнє новосербське поселення поділялося на 70 округ по 19 тис. десятин землі у кожній, всього 1 421 тис. десятин [56]. Виходячи із загальної кількості землі, підрахунки наближені, так, на кожному округу припадало дещо більше 20 тис. десятин. У цілому, «План» сприяв інтенсивному заселенню краю, у тому числі й народній колонізації, втім за наступні 10 років витримав ряд кардинальних змін на користь «загальноросійського дворянського ладу» [57].

Одночасно із зазначеним «Планом», видано аналогічний про заселення колишньої Слов'яносербії, за яким її поділено на 140 округ, у кожній по 20 тис. десятин землі (за нашими підрахунками – 2 800 тис. десятин) [58]. До цього плану дослідниця додала надзвичайно цікаву інструкцію начальникові Бахмутського повіту від другої половини вересня 1765 р., яка обмежувала у правах неодружених військових з метою сприяння збільшенню населення [59].

Дослідницею зроблена спроба відтворити окремі фрагменти колонізації у зазначений період [60], проте зробити це в системі до 1772 р. важко через брак відомостей. Аналіз «Ведомости, учиненной в канцелярии Новороссийской губернии...» від 1772 р. показав, що територію населяло 241 886 осіб і населення розподілялося нерівномірно [61]. У цілому по губернії військові складали 47,6%, у Єлизаветградській провінції у 1,5 рази більше, ніж у Єкатерининській та Бахмутському повіті [62]. Цінними є наведені внутрішні і зовнішні причини, що гальмували заселення краю. Отже, Н.Полонська-Василенко суттєво збагатила фактами питання колонізації Південної України 30-80-х рр. XVIII ст.

Д.Яворницький протягом 20-х рр. не лише перевидає популярні твори [63], а й публікує збірку унікального документального матеріалу «До історії Степової України» [64], яка нараховує понад 260 документів від першої чверті XVIII до

початку ХІХ ст. Необхідно відзначити, що усього три документи датуються першою половиною ХVІІІ ст., з них цікавою видається справа про Самарський перевіз (1740-1748 рр.), де означені шляхи пересування купецтва степом через Українську лінію на Нехворощу, Маячку, Царичанку і Самарський перевіз [65]. Значущими для дослідження є матеріали про будівництво сіл на колишніх землях Запорозької Вольниці та розбудову після скасування Січі міст Катеринослава, Херсона, Одеси. Частина надрукованих матеріалів автор використав із церковних архівів Катеринославщини, іншу списав зі справ архіву Державної палати м. Катеринослава, який пропав під час Першої світової війни.

Певну цінність складає монографічне дослідження В.Юркевича (1932 р.), який розглянув колонізаційний процес не тільки на території Слобожанщини, а й вийшов за її межі, навівши чимало фактів з історії заселення середньої течії Дінця [66]. Автором відзначено перехід населення із Запорожжя на Дон з середини ХVІІ ст. [67]. Напрями колонізаційних рухів автор ув'язав із розташуванням водних артерій і торговельними та уходницькими шляхами. Так, станом на 1640 р. описано маршрут, яким проходила людність до Торських соляних озер і далі, на Дон [68].

Щодо початкової історії Святогірського монастиря, історик стверджує, що перша письмова згадка про нього датується 1622 р. у зв'язку із соляними промислами на Торі [69]. Між тим, особливого впливу на колонізаційний процес він не мав, оскільки у 1630 р. нараховував 7-12 ченців, а у 1656 р. лише четверо. У 1650-х рр. Маяки і Бахмут автором названо «урочищами» [70]. «Стоялі острожки» для сторожі на Торі згадуються автором у 1644-1646 рр. [71]. Ці факти почерпнуто дослідником переважно із фондів РДАДА, а саме матеріалів Білгородського столу [72].

Не можна оминати увагою одну із головних праць Д.Дорошенка «Нарис історії України», перше видання якої вийшло у Варшаві (Т. 1-2, 1932-1933 рр.), друге у Мюнхені (1966 р.) [73]. Автором описано ранню історію освоєння «Низу» Дніпра промисловцями наддніпрянських міст і містечок, які на все літо вирушали у свої «уходи» [74]. З 1550 р. відзначено існування сторожі на

Хортиці, а згодом і постійного проживання тут низових козаків. На особливу увагу заслуговує аналіз національного складу козаччини, а саме, твердження, що основною масою були українці [75].

Більш детально проблема заселення Запорозьких Вольностей означена з 1734 р., історик відмічав тут не більше 20 тис. людей, «без жінок і дітей» [76]. На відміну від М.Слабченка, який вважав паланку господарчою одиницею, Д.Дорошенко відзначає військово-адміністративний статус паланок і констатує їх швидке заселення. Так, у 1762 р. кількість селянського населення по паланках автор подає надто завищеною – понад 150 тис., як і загальну чисельність населення Запорозьких Вольностей – 200 тис. чол. [77]. Тим не менш, більша частина земель на момент знищення Січі була малозаселена. Упродовж наступних дев'яти років (1775-1784) Дорошенком фіксується факт роздачі близько 4,5 млн. десятин землі поміщикам, що вичерпало лише половину вільного земельного фонду. Це, на його думку, змусило російський уряд вдатися до іноземної колонізації краю, особливо німецької [78]. На жаль, цій книзі судилося довгий час бути відомою на Заході й одночасно недоступною у СРСР.

Аналогічна доля спіткала унікальну працю з географічного українознавства, у якій подано всебічну історико-геополітичну характеристику етнічних земель України і суміжних територій, видану у Львові 1938 р. за загальною редакцією В.Кубійовича [79]. І.Крип'якевичем, автором розділу «Історія української колонізації», відзначено колонізаційну хвилю Запорожжя селянами-втікачами з другої половини XVI ст. [80]. Відбито процес загосподарювання населенням Гетьманщини району між Орелі й Самари та лівого узбережжя Дніпра до Запорожжя, виникнення тут козацьких хуторів і зимівників у другій половині XVII ст. Автором відзначено, що станом на 1764 р. населення Вольностей налічувало 12 тис. січовиків, 15 тис. сімейних козаків, отже, все населення території могло доходити до 80-100 тис. чол. [81]. Крип'якевич розглянув не лише народну, а й урядову колонізацію, доклавши до обрахунків якісні карти із зазначенням території, часу та кількості заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст.

Книга В.Січинського «Чужинці про Україну», уперше видана у Львові 1938 р., згодом витримала декілька перевидань (Прага, 1942 р.), значно доповнених, також не стала свого часу предметом знань про Україну для радянських істориків [82]. Твір містить унікальні фрагменти стародавніх пам'яток, статей, витяги із описів іноземних мандрівників, які були свідками історичних подій, у тому числі і процесу залюднення Південної України у XVI-XVIII ст.

Отже, особливість українського історіографічного процесу 20-30-х рр. XX ст., зумовила дуалізм у підходах до розвитку проблеми. З одного боку, такі історики, як Д.Багалій, Д.Яворницький, М.Слабченко, Є.Загоровський продовжували свої дослідження, збагативши набутки новими документальними матеріалами. Долучилися до розвитку питання Н.Полонська-Василенко, В.Юркевич, певний плюралізм у науковому житті 1921-1925 рр. дозволив їм привнести нові факти у вивчення питання. З іншого боку, в умовах ідеологічного наступу на українську історіографію, історики емігрували за кордон, у такий спосіб праці Д.Дорошенка та ін. стали недоступними для вивчення їх в Україні.

4.2. Праці істориків 40-50-х рр. XX ст. про залюднення краю

В умовах поширення марксистської схеми української історії, протягом 40-х рр. радянськими істориками активно вивчалася проблема класової боротьби, у тому числі і на території регіону. Уперше в літературі описано виступ бахмутських і торських солеварів у 1765 р. проти адміністрації соляних промислів у статті Є.Черкаської [83]. Для написання повідомлення, крім праць попередників, автор використала й документи Сенату [84]. Дослідниця подає коротку історію Торських і Бахмутських соляних промислів, починаючи з кінця XVI ст., між тим, перші згадки про виварку солі автор визначає орієнтовно – другою половиною XVII ст. [85].

Одночасно у 1947 р. опубліковано дослідження К.Гуслистого [86] і К.Стецюк [87] з питань козацько-селянських повстань в Україні в XVII-XVIII ст. К.Стецюк вперше в радянській історіографії розглядає питання впливу

селянського повстання 1667-1671 рр. на населення Слобідської України, Лівобережжя та Правобережжя. Дослідницею висвітлюється ряд причин повстань, які впливали із соціально-економічного становища Південно-Східної України. На багатому архівному матеріалі описано землеволодіння Святогірського монастиря XVII ст. та казенне солеваріння на Торських озерах [88], а також процес заселення царським урядом земель за Білгородською лінією. У 1976 р. автор збагатила роботу новими фактами і джерелами [89]. Дослідження К.Гуслистого вміщує коротку характеристику передумов та ходу народного повстання другої половини XVIII ст. Коліївщини, втім як цей нарис, так і подальші праці [90] переслідували ідеологічну мету, тому дослідження побудовано переважно на загальнодоступних джерелах [91].

У другій половині 40-х рр. виходить ряд досліджень з історії російсько-турецьких і російсько-кримських відносин. Чільне місце серед них займає ґрунтовна монографія О.Новосельського [92]. Обраний вченим період (перша половина XVII ст.) належить до найменш вивчених в історіографії того часу. В основу твору покладено, головним чином, дипломатичні документи Посольського приказу. Розглядаються питання будівництва урядом оборонних ліній, організація сторожової та станичної служби, під прикриттям якої населення освоювало нові території, в тому числі і райони Подонців'я. У додатках містяться карти татарських набігів у 30-40-х рр. XVII ст., які характеризують маршрути пересування татар за роками.

Зазначений період характеризується роботами, присвяченими сільськогосподарській діяльності населення регіону протягом XVI-XVIII ст. Член-кореспондент АН СРСР П.Лященко звертає увагу на перенесення основних хліборобських центрів далі на південь, у причорноморську смугу [93]. Дослідник підкреслював, що на новоосвоєваних землях були розповсюджені старі типи орних знарядь праці: дерев'яне рало та плуг. Це свідчить про освоєння території переважно українським населенням [94]. У 1947-1948 рр. вчений видає «Историю народного хозяйства СССР». У першому томі розглядаються питання заселення і освоєння південних степів, проникнення населення на Дон, до

Азовського та Чорного морів. Аналізується економічна основа осілости козаків у XVI-XVII ст. Після смерті автора у 1959 р. робота була перевидана його учнями [95].

Визначне місце в радянській історіографії 50-х рр. належить В.Голобуцькому, який на тлі хрущовської «лібералізації» суспільства розглянув роль запорозького козацтва в освоєнні краю. У надрукованій в 1957 р. монографії «Запорожское казачество», незважаючи на класовий підхід та вплив офіційної ідеології на виклад матеріалу, ним висвітлені питання колонізації південних степів у XVI-XVIII ст., акцентується увага на ролі українського козацтва в заселенні і освоєнні нижнього Подніпров'я [96]. Монографія містить карти Г.Боплана, плани Кодака, географічні картосхеми островів, а також зручний географічний покажчик. Слід зазначити, що за часів незалежності (1994 р.) монографія видана українською мовою і суттєво збагачена новими фактами, зібраними автором після першого видання [97].

У першому розділі відображено роль сторожової і станичної служби південних окраїн Росії першої половини XVI ст. в освоєнні регіону [98]. Характеризуючи соціальні витoki козащини, автор називає не лише селян-втікачів від феодального гноблення, а й «українських шляхтичів, невдоволених з різних причин своїм становищем, міщан різного статку, торговців, представників різних вільних професій, тодішню інтелігенцію тощо» [99]. Певну роль у формуванні козацтва він відводить уходникам (селяни і міщани), які утворювали общини, що надалі ставали козацькими. Цей процес набув особливо широкого розмаху з другої половини XV ст. Проте, не можна погодитись з автором, що уходи були постійним місцем проживання козаків, як і з тим, що їх основною діяльністю було землеробство [100].

На початку XVI ст. дослідником відзначено збільшення козацького населення у пониззі дніпровських приток – Тясмина і Росі. У цей же час виникає чимало уходів як поблизу порогів, так і за ними. На рибних промислах і пасіках залишалося населення на зиму. Виникнення зимівників автор пов'язує із господарчою діяльністю, землеробством і скотарством [101]. Отже, низ Дніпра

не був безлюдним у першій половині XVI ст. Заселення Запорожжя козацтвом автор поєднував із виникненням Січі у 30-50-х рр. XVI ст. [102]. Чимало уваги приділено функціонуванню у Запорожжі реєстрового козацтва, вказано на неможливість ототожнення реєстрової залоги на Запорожжі із Січчю [103]. Окремий розділ присвячений історії Нової Січі, проте більш детально цей період розглянуто в самостійному дослідженні.

У 1961 р. Голобуцьким було видано монографію «Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775 рр.» [104], яка в основному була побудована на матеріалах архіву Коша Запорізької Січі. Поруч з питаннями заселення, автор зосереджує увагу на проблемі господарського освоєння краю, чимало місця відводить торговельним зв'язкам Запорожжя із сусідами, а саме – Кримом та турецькими провінціями. Автором оцінено колоніальну політику царського уряду в Причорномор'ї, наголошено на її негативному впливі на становище населення Південної України. У такий спосіб проаналізовано процес захоплення частини Вольностей Війська Запорозького Низового і утворення Нової Сербії та Слов'яносербії, Новослобідського козачого полку, Новоросійської губернії та пікінерських полків.

Значна увага в роботі надається проблемі заселення. У розрізі існуючих на той час паланок розглядається кількість населених пунктів та їх мешканців, включаючи січовиків, посполитих, характеристику зимівників, слобід. Зауваживши, що питому вагу складало козацтво, автор намагається визначити загальну кількість населення у Запорожжі за часів Нової Січі. Ним уточнено висновки А.Скальковського [105], який вважав, що чисельність товариства, за винятком селян і сімейних козаків, становила в 1734 р. 10 тис., у 1762 р. – 18 тис., а на кінець існування Січі збільшилась до 22 тис. чоловік та О.Апанович [106], на думку якої більшість населення Запорожжя ставили посполиті, козаків з їх сім'ями налічувалось перед ліквідацією Січі приблизно 40 тис. чоловік, а кількість козаків, які несли військову службу, доходила до 13-16 тисяч. Так, В.Голобуцький наводить дані рапорту Коша від 19 жовтня 1755 р. гетьману Розумовському і ордеру Коша від 11 червня 1759 р. У першому документі

чисельність війська склала 27 тис. (всі занесені в курінні реєстри козаки), у другому цифра надто занижена – 11 769 козаків, адже мова йшла про козаків-господарів, здатних відбувати військову службу за власний кошт (сірома таким чином склала 15 тис. чол.) [107]. Отже, виходячи з цих даних, вважаючи сімейними козаків-господарів (12 тис чол.) і приймаючи сім'ю у п'ять чол., автором подано 60 тис. чол. Додавши 15 тис. чол. сіроми, яка була переважно безсімейна, і стільки ж посполитих із сім'ями, історик все населення Запорозжя вважає рівним 100 тис. чоловік, що у цілому збігається з обрахунками попередніх дослідників.

Через рік вийшла друком нова його робота «Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648-1654 гг.», у якій В.Голобуцький коротко зупиняється на причинах росту населення козацьких зимівників і слобід у Нижньому Подніпров'ї з початку XVI ст. Викликає сумнів твердження автора, що головне місце в господарському житті козаків займало скотарство і землеробство, і що останнє саме вони тут започаткували [108]. У цілому, дослідження історика висвітлюють проблему заселення території з кінця XV до середини другої половини XVIII ст.

Поступове входження території Південної України в останній чверті XVIII ст. до складу Росії детально розглядається в монографіях О.Дружиніної: «Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)» [109], «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.» [110]. Автор прослідкувала послідовне включення до складу Росії земель між річками Бердою і Дністром (у 1791 р.). Ці землі у 1796 р. разом із землями колишньої Запорозької Січі та сусідніми склали Новоросійську губернію. Аналізуючи Чорноморську проблему напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Дружиніна уточнює кордони між двома імперіями, які вперше визначалися Белградським договором 1739 р. і прикордонними угодами 40-х рр. XVIII ст. Від Південного Бугу при р. Ташлик російсько-турецький кордон тягнувся відкритим степом на південний схід до Дніпра і примикав до нього при гирлі р. Кам'янки. Потім він підіймався вгору по Дніпру, переходив на річки Кінські Води і Берду, а відтак на північне

узбережжя Азовського моря, де ще з початку XVIII ст. займалися рибальством запорізькі та донські козаки [111]. Автором відзначається, що населення поступово просувалося на південь і на середину XVIII ст. опинилося у безпосередньому сусідстві з Кримським ханством, а з боку Кавказу – Кабардинськими землями.

В монографії «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.», вона характеризує особливості колонізації та господарського освоєння земель Південної України як новий етап в історії українського народу. Дослідницею докладно вивчено не лише розміри освоєваної території, а й методи форсованого її заселення [112]. Для вивчення проблеми автор використала не тільки доробок вітчизняної та зарубіжної історіографії, а й велику кількість документального матеріалу, як архівного, так і опублікованого. Вперше у значному обсязі введено до наукового обігу картографічні матеріали кінця XVIII ст., а також маловідомий на той час в літературі, але важливий для зрозуміння механізму заселення півдня «План о раздаче в Новороссийской губернии казенных земель к их заселению» від 22 березня 1764 р. [113]. Цей указ фактично був розповсюджений на весь південь України в останній чверті XVIII ст. і широко сприяв створенню військово-землеробських поселень.

Звертає авторка увагу на дискусійне питання про густоту населення в Запорожжі. О.Дружиніна відмічає її як низьку і наводить дані, зібрані начальниками військових команд у період ліквідації Січі – всього 59 637 чоловік, посилаючись на «Ведомость, представленную при рапорте генерал-поручика П.Текели Екатерине II от 29 августа 1775 г.» [114]. При цьому дослідниця зауважує, що А.Скальковський і Д.Яворницький подають цифру 100 тис. чоловік. Як причину розбіжності підрахунків автор наводить той факт, що при цьому не враховано, по-перше, селян без паспортів, які жили на території Запорожжя і ухилялися від будь-якої реєстрації, по-друге, загибель людей на момент закінчення російсько-турецької війни та ще й втечу запорожців після розгрому Січі (до 40 тис. чол.) [115].

Наведені А.Скальковським в його книзі «Опыт статистического описания Новороссийского края» дані про кількість, соціальний і національний склад населення Новоросійської губернії дослідниця вважає найбільш обґрунтованими у порівнянні з наведеною ним динамікою населення Запорожжя. О.Дружиніна вказує на стрімке зростання кількості населення Катеринославського намісництва: на 1782 рік – більше, ніж на 200% (1773 р. – 162 920 чел.), що й склало 529 538 чоловік [116]. Приріст на 1784 р. – 34%, при цьому автор вказує на можливість завищення цифр в силу того, що рік від року збиралися більш виважені і точні відомості [117]. Аналізуючи хід заселення та господарського освоєння краю, дослідниця зупиняється також на особливостях формування міст і сіл, розвитку промисловості й торгівлі.

У цілому праця пройнята ідеєю цивілізаторської місії Росії у Північному Причорномор'ї. Так, наприклад, потребує критичного ставлення твердження автора про те, що укріплення стратегічних позицій Росії в регіоні після Кючук-Кайнарджійської угоди зробило зайвим існування Запорожжя як форпосту проти зовнішніх ворогів [118].

Певне значення в дослідженні проблеми мають праці, які несуть інформацію про перехід населення на південь України з інших регіонів. Можливість поповнити відомості про втечі селян-кріпаків у Запорозьку Січ надає перегляд документів Центрального державного історичного архіву УРСР, що їх здійснив І.Гуржій (1950 р.), розглянувши селянські рухи на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст., а саме, повстання у Турбаях [119]. Причинами, за якими селяни і козаки вимушені були переселятись на Запорожжя, автором означено погіршення економічного положення у поєднанні із посиленням адміністративної влади старшини у перші десятиліття XVIII ст. на Лівобережній Україні. Намагання уряду обмежити і остаточно заборонити селянські переходи протягом 30-40-х рр. XVIII ст., і особливо під час Румянцевської ревізії (1765-1769 рр.), призвели до їх збільшення [120]. Відбито і процедуру переселення турбаївців (560 осіб чоловічої статі) до Новоросії [121].

У працях А.Слюсарського наявні відомості про перехід населення зі Слобожанщини [122]. Його історичний нарис про Слобідську Україну XVII-XVIII ст. цілком пройнятий традиційними цитатами з арсеналу марксистської фразеології, однак відомості про заснування Святогірського монастиря, зведення Української укріпленої лінії та солеваріння на Торі й Бахмуті варті на увагу, хоча автор непослідовно розташовує фортеці лінії [123]. Через 10 років вийшла монографія А.Слюсарського «Социально-экономическое развитие Слобожанщины, XVII-XVIII вв.», в якій автор використав ряд архівних матеріалів Києва, Харкова. Особо цінними для нашого дослідження виявилися документи Бахмутської заводської соляної контори (1750-1780 рр.) та Комісії Торських соляних заводів (1748-1778 рр.) [124]. Фактично в цій праці вперше дається короткий узагальнюючий нарис розвитку Торських та Бахмутських соляних промислів на протязі XVII-XVIII ст. До твору історик докладно ретельно виписав картосхему слобідсько-українських полків, на якій відтворено поселення при Українській лінії та район середнього Подонців'я.

Проблему втеч селян і козаків на Запоріжжя з Лівобережної України висвітлює і В.Дядиченко в монографії «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – XVIII ст.» [125]. Свідчення про заселення і освоєння зазначеної території можна почерпнути з відомостей автора про постачання козацькому війську продовольства. Воно являло собою складну картину. Для збереження хлібних запасів завчасно будувалися спеціальні укріплені містечка. Коли напрям просування козацьких військ був відомий заздалегідь і шлях у значній мірі пролягав через територію України, то завчасно створювали продовольчі магазини. Так було, зокрема, під час походів на південь України у 90-х роках XVII ст. [126].

Таким чином, попри відому ідеологічну спрямованість, ряд досліджень у 40-50-х рр. XX ст. збагатили проблему не тільки новим фактичним матеріалом, але й важливими узагальненнями. Зокрема, це стосується праць В.Голобуцького, О.Дружиніної.

4.3. Колонізація регіону в дослідженнях кінця 50-х – 80-х рр. ХХ ст.

Кінець 1950-х – початок 1960-х рр. – важливий період розвитку української історичної науки. Були частково послаблені ідеологічні репресії і переслідування істориків, що займалися українознавством, розширено доступ до архівів, створено систему координації і планування історичних досліджень [127]. Продуктивним стимулом розвитку історичних знань стало заснування ряду міжвідомчих наукових збірників, а також з другої половини 1957 р. «Українського історичного журналу» як наукового органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК Компартії України. Все це справило помітний вплив на розвиток проблеми.

У 1960 р. на сторінках журналу опубліковано змістовну статтю О.Компан «До питання про заселеність України в XVII ст.» [128], яка на підставі подимних реєстрів Київського воєводства за 1628-1631 і 1640 рр. визначила мінімум його населення. Перевірка по карті поселень, зазначених у податкових реєстрах і аналіз документів дали змогу авторові встановити щільність заселення прикордонної смуги воєводства, що проходила «по південній межі Черкаської і Кіровоградської областей до Кременчука, Дніпром до устя Орелі, по межі між Полтавською і Дніпропетровською областями» [129] і становила напередодні визвольної війни на один кв. км. від 10 до 12 осіб [130]. Висновки, одержані дослідницею, доводять значну заселеність північної смуги Степової України у першій половині XVII ст.

Наступного року вийшла стаття О.Коцієвського «Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок ХХ ст.)» [131]. Головним фактором у заселенні краю він вбачав вільну колонізацію, проте зауважував, що оселення селян на поміщицьких землях одразу ставило поселенців у певну залежність від власника землі. Ним наведено кількість селян чоловічої статі у Південній Україні за матеріалами четвертої ревізії (1782 р.) – 7 478 чол., між тим ці відомості надто занижені через те, що лише частина селян занесена до списку [132]. Автор пояснює це тим, що ті, які оселилися недавно, користувалися пільгами, а зі старожилів під час перепису вдалося утримати в маєтках тільки власників більш-

менш заможного господарства, переважно колишніх запорожців-зимовчан. Дослідник відзначає, що на поміщицьких землях колишніх запорожців жило порівняно небагато, більшість, які залишилися на території краю після зруйнування Січі, оселились на казенних землях і увійшли до стану державних селян. До середини 90-х рр. XVIII ст. успіхи в заселенні краю були вже значними і селянське населення становило понад 400 тис. душ чоловічої статі. Подаються також відомості щодо джерел заселення поміщицьких маєтків. Зауважено, що після поділів Польщі припинився приплив «вихідців з-за кордону», а основний контингент новопоселенців становили втікачі з центральних губерній [133].

У статті «Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII – первой четверти XIX в.» (1962 р.) О.Коцієвський розглядає основні причини і направленість селянського руху [134]. Важливе значення мають відомості про соціальний і національний склад селян Новоросії, які потрапили на південь під кінець XVIII ст. Дослідник відмічає той факт, що в «Плані» 1764 р., при тому, що він регламентував усі сторони життя окраїни, яка заселялася, нічого не було сказано про правовий стан селян, які селилися на землях поміщиків. Місцева ж адміністрація, виходячи із головного завдання – як найшвидше заселити край, потурала вільному переходу селян [135]. Автор вказує, що четвертий перепис населення (1782 р.) фактично був першим народним, який охопив населення причорноморських губерній. Однак, як зазначалося раніше, переписати вдалося лише старожилів, в маєтках яких було більш менш заможне господарство, у переважній більшості колишніх запорожців [136].

Отже, на шпальтах «Українського історичного журналу», «Ежегодника по аграрной истории Восточной Украины», а також «Материалов по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР» у 60-70-ті рр. XX ст. точилися жваві дискусії з зазначеної проблеми [137]. Серед інших необхідно виокремити ґрунтовну публікацію В.Кабузана «Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1857 гг.)» [138]. Для її написання використаний документальний матеріал I (1719 р.) – IX (1857 р.) ревізій, фондів Сенату і «Ревизских сказок». Загальний процес

заселення краю демонструє таблиця, у якій на роки загальноросійських ревізій припадають відомості по губерніях про чисельність і рух осіб чоловічої статі [139]. Дослідником вивчено не лише етапи, темпи та інтенсивність заселення Бахмутської провінції, «Заднепрских мест», Земель Війська Запорозького, півдня Херсонської і Катеринославської губерній протягом зазначеного часу, а й встановлено соціальний та національний склад поселенців. Цінними є відомості про час заснування міст та населених пунктів регіону, кількість їх мешканців. Зауважено, що залюднення північних частин Новоросійського краю у значних розмірах почалося з початку XVIII ст., втім турецько-татарські напади призводили до занепаду вже освоєних місць. Раніше за інших автором відзначається освоєння Бахмутської провінції. Заснуванням самого міста названо рубіж XVIII ст., перші згадки зустрічаються у 1701 р. [140].

Доцільно зіставити кількість поданого дослідником чоловічого населення Новоросії за підсумками I (1719 р.) ревізії – 10 747 осіб і III (1763 р.) – 67 730 [141]. Отже приріст чоловічого населення за 44 роки в регіоні склав 530,22%. А на час IV ревізії (1782 р.), тобто за 63 роки, він склав у Катеринославській та Херсонській губерніях – 118,07%. Слід зауважити, що у відповідних підрахунках на час II ревізії (1744 р.) міститься похибка, адже приріст склав 184,07%, а не 191,03%, як визначено автором, втім це суттєво не змінює загальну тенденцію [142].

На окрему увагу заслуговують відомості автора щодо заселення Запорожжя. Відзначивши, що з кінця 30-х рр. XVIII ст. починається землеробське освоєння земель Війська Запорозького, В.Кабузан на середину 40-х р. XVIII ст. наближено визначає загальну кількість населення краю у 11 тис. осіб чоловічої статі [143]. На кінець 50-х рр. XVIII ст. – 13 050 чоловіків. Слід звернути увагу на темпи заселення у 60-70-ті рр. XVIII ст., у результаті чого у 1775 р. на території Війська при утворенні тут Азовської та Новоросійської губерній було враховано 40 492 особи чол. статі (23 404 і 17 088 відповідно), 9 тис. козаків до ліквідації Січі за даними А.Скальковського подалися до Туреччини [144]. Пізніше автор, посилаючись на ті ж самі джерела, на території Азовської губернії подає вже

27 932 і, відповідно, 45 020 особи чол. статі по колишньому Запорозжю, визначивши на середину 1775 р. 54 тис. осіб чол. статі і 17 458 особи жіночої, разом – близько 72 тис. [145].

Серед публікацій кінця 1960-х рр. не можна оминати увагою замітку А.Перковського «Українське населення в 60-70-х рр. XVIII ст.» [146], який на підставі матеріалів церковного обліку жителів прилеглих до Запорозьких Вольностей степових протопопій (церковно-адміністративна округа, на які поділялися єпархії) Переяславської єпархії за 1764 р. визначив середній коефіцієнт залюднення двора – 7,1 душі і хати – 4,6 чоловіка та помножив його на кількість сімей запорожців за «Кратким описаним о Малой России...» (до 50 тис.), одержав 200 тис. чоловік населення [147]. Це вдвоє перевищило оцінку проф. В.Голобуцького. Для проведення обрахунків по Новоросійській губернії за 1763-1764 рр. А.Перковський використав матеріали, які було опрацьовано В.Кабузаном, врахувавши, що за вищенаведеними даними церковного обліку жінок на 3% менше, прийняв кількість населення Новоросійської губернії в 130 тис. чоловік. На нашу думку, автор не врахував той факт, що переважна більшість запорожців були неодруженими. Щодо коефіцієнту залюднення дворів та хат, то наведені цифри більше стосуються північної частини Степової України, особливо Єлизаветградської провінції, адже саме Запорозжя було заселене менш щільно.

Змістовна доповідь С.Борового, І.Анцупова, О.Коцієвського, А.Пронштейна, С.Чекменєва «О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в Южных колонизируемых окраинах Европейской России (вт. пол. XVIII – пер. пол. XIX в.)» (1968 р.) [148], яка була включена у 1972 р. в «Ежегодник» дала змогу узагальнити суттєві особливості освоєння Південної України і порівняти їх з історією землеробського освоєння всього південного степу (Південною Бессарабією, Доном, Степним Прикавказ'ям). Селянська колонізація степів авторами була означена як стихійна, майже безконтрольна з боку російського уряду [149]. Важливими факторами колонізації півдня України було розповсюдження тут поміщицького землеволодіння та багатоземелля. Землі

поміщиків були заселені менше у порівнянні з державними. Так, на початок XIX ст. в Катеринославській, Херсонській та степних районах Таврійської губернії у середньому на ревізку душу приходилося 43,3 дес. земель на поміщицьких землях, 25 дес. на державних [150]. У доповіді відзначено і господарську спеціалізацію Південної України.

Основні етапи селянсько-козацької колонізації Задністровських і Придунайських степів характеризує А.Бачинський [151]. Використавши багату джерельну базу, один з не багатьох, він наголошує саме на заселенні краю перш за все українським населенням. Перший етап заселення (з початку і до середини 70-х рр. XVIII ст.) автором означено як такий, що не мав значних розмірів і був епізодичним. Другий охоплює період з середини 70-х і до початку 90-х рр. XVIII ст. У 1775-1776 рр. після знищення Січі дослідником відмічається поселення на нижньому Дунаї значної маси козацької бідноти – від 7 до 12 тис. [152]. Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XVIII ст. тут нараховувалося також до 1,5 тис. сімей некрасівських козаків та близько 1 тис. розкольників. Отже, на перших двох етапах переважала козацька колонізація, на третьому (з початку 90-х рр. XVIII ст.) головною стає селянська.

Більш ранній період (XVI-XVII ст.) народної колонізації Південної України розглядає в своїх замітках В.Загоровський [153]. Цінними є відомості про існування поселень козаків по Сіверському Дінцю в кінці XVI ст. В роботі автор пояснює значення термінів «поле», «польские города», «дикое поле» та визначає кордони зазначеного регіону. Спеціальне дослідження (1969 р.) він присвятив спорудженню Білгородської укріпленої лінії в 1635-1658 рр., в якому розглянув рух населення на південь від фортифікації [154]. Твір також містить картосхему, на якій зображено Білгородський розряд та укріплені лінії на його території у 70-80-х рр. XVII ст., а саме Нову (Ізюмську), зведену у 1679-1680-х рр. [155]. Деякі нові факти з історії урядової колонізації південно-східної частини України вводить до наукового обігу його монографія «Ізюмская черта» (1980 р.) [156]. Вони стосуються будівництва нових оборонних споруд наприкінці XVII ст. на цій території та їх ролі в заселенні краю українцями та росіянами. Коротко

зупиняється автор і на питанні «монастирської» колонізації краю, певну цінність складають відомості щодо Святогірського монастиря [157]. Заслужують на увагу відомості автора про заселення території при Сіверському Дінці у районі Тору, Маяків, Козачої Пристані (Райгородка) [158]. Процес залюднення і освоєння краю відбито на картосхемі. Уперше в літературі В.Загоровським при аналізі ходу спорудження Ізюмської засічної лінії як її продовження розглянуто Торську лінію [159]. Такий погляд на проблему зведення Торської укріпленої лінії В.Пірко вбачає надто спрощеним, який не дає об'єктивного уявлення про складний та тривалий процес укріплення цієї ділянки тодішньої південної межі Росії [160], про що йтиметься нижче.

Серед монографічних досліджень 1960-х рр. необхідно відзначити розвідку І.Слабеева «З історії первісного нагромадження капіталу на Україні...» (1964 р.), який на підставі архівних матеріалів ЦДІАЛ, ЦДІА УРСР, державних архівів Київської, Харківської та Кримської областей дослідив питання розвитку промислів на півдні України та її торговельних зв'язків з іншими регіонами, вивчаючи чумацький промисел в Україні у XVIII – першої половині XIX ст. [161]. Оскільки чумацтво було пов'язане із розвитком соляного та рибного промислів, то наявні у творі факти приїзду чумаків на Запорожжя, Торські та Бахмутські промисли дозволяють певною мірою відтворити історію цих промислів, що має безперечну цінність для проблеми вивчення залюднення і за господарювання регіону. Проте, відомості щодо Торських соляних промислів вимагають певних уточнень. Автором відмічається, що виварку солі розпочато тут у кінці XVI – на початку XVII ст. [162].

Певні факти з історії південно-східних областей України XVIII ст. наявні у дослідженнях О.Пронштейна, присвячених історії Війська Донського [163]. Передусім, значущими видаються відомості про заселення цих територій, стосунки Війська Донського та Війська Запорозького відносно прилеглих територій, міграцію населення у межі Війська Донського. Подібну інформацію можна почерпнути у монографії К.Под'япольської [164]. Цінними є факти з архівних матеріалів про розвиток Бахмутських соляних промислів на початку

XVIII ст., участь солеварів, а також запорожців у повстанні Булавіна, його перебування у Січі наприкінці 1707-1708 рр. Зазначені питання протягом другої половини 1960-х рр. розглядаються також істориками В.Лебедєвим, І.Смирновим [165].

В.Маркіна у своїх працях «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века» (1961 р.), «Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII в.)» (1971 р.) відмічає масовий перехід селян з Брацлавщини, Київщини у Новосербію і райони Південного Бугу та Дністра, у межі Запорозької Січі в 50-70-х рр. XVIII ст. [166].

Піднесення у розвитку краєзнавства 60-80-х рр. XX ст. активізувало увагу дослідників до місцевої історії, але не надто посприяло розширенню досліджень щодо заселення краю у XVI-XVIII ст. Найвидатніше видання того часу – багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» (1967-1974 рр.) демонструвало слабке використання її авторами навіть порівняно доступних публікацій джерел [167]. Виключенням можна вважати лише матеріал, що стосується заснування найбільших міст краю – Катеринослава, Херсона, Одеси тощо. Пояснення цьому полягає як у ідеологічній позиції укладачів видання, які мало цікавилися історією до 1917 р., так і у невисокому професіоналізмі більшості авторів, що, як краєзнавці-аматори не орієнтувалися у джерельній базі щодо території Степової України, особливо на ранніх етапах його заселення. На відміну від загалу, нариси про великі міста написані професійними істориками, що більше уваги надавали архівним документам. Отже, наявні у нарисах відомості не можуть вважатися гарантією повної їх об'єктивності і вимагають критичного ставлення до себе. Особливо це стосується відомостей про час заснування поселень. В.Піркою наводяться приклади безвідповідального ставлення при підготовці нарисів про заснування Бахмута й Тора. Якщо, зауважує історик, в російське видання «Історії міст і сіл» у нарис м. Слов'янська внесли відповідні зміни щодо часу заснування міста, то відносно Артемівська цього не було зроблено і невірна дата (1571 р.), введена помилково у 1880-х рр. до наукового обігу Феодосієм, продовжує домінувати у краєзнавчій і навіть науковій літературі [168].

Певну вагомість у дослідженні Донбасу має науково-популярний нарис А.Лисянського (1973 р.) [169]. Хоча автор скористався лише працями своїх попередників та публікаціями джерел, систематизовані ним факти допомагають визначити основні етапи заселення краю. Проте, він не оминув наявних помилок про час заснування міст Слов'янська та Артемівська [170].

Чимало фактів з проблеми вміщують узагальнюючі праці з історії України, опубліковані у 1960-1980-х рр. Серед них на особливу увагу заслуговують колективні дослідження, праці з історії робітничого класу та селянства [171]. Проте, зауважує В.Пірко, оскільки їх співавторами здебільшого виступали автори монографічних досліджень кінця 50-х – початку 60-х рр., то окремі розділи цих праць стали конспективними викладами монографій, що призвело до того, що окремі помилки зазначених досліджень було перенесено у колективні праці [172].

Незважаючи на те, що в історичній літературі 1970-ті – першу половину 1980-х рр. називають «періодом застою» через нав'язування поряд з існуючими нових ідеологічних парадигм, студіювання розвідок з проблеми тривало, хоча і порівняно менше, ніж у 1960-ті рр.

Серед публікацій 1970-х рр. перш за все необхідно виділити ґрунтовну розвідку В.Кабузана «Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х рр. XVIII ст.» (1971 р.) [173], у якій автор для зручності порівняння з наступним періодом, враховує населення краю в межах початку XIX ст. (1803 р.), тобто по майбутніх Катеринославській та Херсонській губерніях. У такий спосіб автор бере до уваги Бахмутську провінцію, частину земель Війська Запорозького та територію, що увійшла до майбутньої Катеринославської губернії у 1774 р. [174]. У 1764 р. у межах новоствореної Новоросії, що незабаром стала називатися Єлизаветградською провінцією, дослідник називає 62,95% українців, близько половини з них, враховуючи, що у 1763 р. українцям та росіянам дозволено було селитися на землях Нової Сербії, він вказує на цих землях [175]. Окремо аналізується питання кількісного складу населення Запорожжя. До початку 60-х рр. XVIII ст. тут зазначено 18 050 душ чоловічої статі (козаки разом

із селянами), у 1782 р. – 90 тис. [176]. Протягом зазначеного періоду визначена також питома вага росіян та іноземних поселенців у колонізаційному процесі Новоросії.

Певну цінність складають відомості щодо чисельності форпостних команд протягом 1768-1774 рр. у статті О.Апанович (1971 р.) [177]. Автор на підставі архівних матеріалів ЦДВІА СРСР, ЦДІА УРСР встановила систему запорозьких зимових форпостів, що розташовувалися у районі річок Самари, Орелі, Кам'янки, острова Хортиці, по кордонах запорозьких володінь, а також по низу Дніпра, охороняючи південні кордони. У зв'язку із пересуванням російського рубежу на південь, зимові форпости перебазувались у район гирла річок Бугу, Інгульця, Єланця, Мертвих Вод та на Запорозький Гард. Виділено і літні запорозькі сторожові форпости, що прикривали кордони з боку моря та річних рубежів, охороняли військові комунікації та обороняли паланки. Розташування їх співпадало з запорозькою охороною зимових форпостів [178].

У другій половині 1970-х рр. слід відзначити публікацію О.Дружиніної, яка розглянула особливості урядової політики на території Новоросії у кінці XVIII ст., порівнявши процес із аналогічним у Північній Америці [179]. Питання заселення району Середнього Придінців'я, а саме Ізюмської укріпленої лінії, в останній третині XVII ст. досліджено В.Александровим [180]. Заселення Донеччини все більше привертає увагу істориків [181].

Процес політико-адміністративного формування території України та заселення у XVIII ст. в цілому, її Степової частини зокрема, зіставлений із цінними друкованими і архівними картографічними джерелами в огляді Б.Галковича (1971 р.) [182]. Автором критично оцінено рукописні та друковані карти XVIII ст., вивчено можливість одержати нові дані про розмір і залюднення досліджуваної території, адже це відкриває можливість комплексного вивчення процесу. Картографічну спадщину XIII-XVIII ст., що стосується визначення території Південної України, дослідив Я.Дашкевич [183].

Серед монографічних розвідок 1970-х рр. на особливу увагу заслуговує ґрунтовне дослідження В.Кабузана, присвячене ходу заселення півдня України в

XVIII ст. – першій половині XIX ст. [184]. Уперше автор висвітлив ключові проблеми твору в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. В основу дослідження покладено матеріали ревізьких казок з першої і до десятої, що й визначило хронологічні рамки роботи (1719-1858 рр.). Автором практично повністю застосовано комплекс російського законодавства щодо адміністративно-територіального устрою Південної України – понад 30 актів за 1703-1775 рр. Визначним є й використання актів щодо змін території і кількості повітів, заснування укріплених ліній та міст, переходу окремих територій та населених пунктів зі складу Гетьманщини та Слобожанщини до Південної України та навпаки. Відповідні акти були також співставленні з картографічними та статистичними джерелами, що дало змогу авторові встановити приріст населення, показати значення народних міграцій та заходів царського уряду в заселенні краю, з'ясувати національний склад населення регіону. Однак дані щодо чисельності населення вимагають критичного ставлення в силу того, що за 20-70-ті роки XVIII ст. у відомостях враховані не всі верстви населення: в одних зафіксовано лише російське податне населення, в інших – приписні та неприписні до Слобідських полків українці (до 1777 р.), або взагалі наводяться відомості про колишніх іноземців, росіян і українських переселенців, які перебували на військовій службі. Одночасно з цим автором відмічаються ускладнення щодо співставлення території в зазначений період. Тому відомості про кількісний склад населення не можна вважати остаточними. Так, в історіографічному обзорі В.Кабузан погоджується з наведеною А.Скальковським в «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» чисельністю всього населення Запоріжжя за станом на середину 1775 р. – 100 тис., як ймовірною. Але пізніше в роботі піддає цю цифру сумніву, визначає 72 тис. чол. Разом з тим, В Кабузан визнає, що за татарського набігу, тобто на початок 1769 р. на запорозьких землях чисельність населення дійсно наближається до 100 тис. чол. [185].

Таким чином, наявні відомості про чисельність населення Новоросії дещо занижені і потребують певних уточнень. Проте, незважаючи на ці недоліки,

праця В.Кабузана фактично єдине дослідження в радянській історіографії, де комплексно і в динаміці проаналізовано хід заселення, національний та соціальний склад населення регіону протягом XVIII ст.

Процесам проникнення романської мовної групи на південь Росії присвячена робота В.Шишмарьова, яка була опублікована в 1975 р. стараннями учнів ленінградського професора [186]. Книга була написана напередодні війни, у свій час авторові були доступні матеріали Дніпропетровського, Одеського, Керченського архівів, частина яких на сьогодні не збереглася. Тим самим «Романские поселения» набувають у багатьох випадках значення першоджерела. Особливо цінними є іменний і географічний показники, тому що назви є одним з критеріїв в оцінці руху населення. Враховуючи, що в документах різних епох невідворотно при написанні імен та назв існують розбіжності, у показниках зосереджені основні відомості про іноземних поселенців, військових, а також включені всі виявлені варіанти назв місцевостей. Автор зосередив увагу саме на сільській, а не місцевій романській імміграції. При цьому багато цікавого матеріалу присвячено переселенню молдован та вихідців з Балканського півострова до Південної України. Процес простежено з початку XVI ст., більш детально розглянуто заселення у XVII-XVIII ст. Виявлено причини іноземної колонізації, проаналізовано спільні і відмінні риси в заселенні іноземних та слобідських поселень [187]. Однак дослідником недостатньо подаються відомості про чисельність сербів, волохів під час переселення в регіон. Наприклад, потребують уточнень підрахунки чисельності романського елемента в полках української ландміліції, Новосербських, Слов'яносербських полках. Автором відмічається, що також важко встановити і національний склад для того, щоб виявити роль волохів у поповненні військових частин [188]. Крім військової, дослідник звернув увагу і на цивільну колонізацію краю. Для більшого порядку у 1763 р. був створений спеціальний орган «Опекунство иностранных поселенцев», який відав справами цивільних колоністів [189].

Серед публікацій першої половини 80-х рр. XX ст. можна виділити низку статей В.Кабузана та С.Брука, які розглянули роль українського етносу на

території Новоросії у XVIII ст. у контексті загальноросійського міграційного процесу [190]. Як окрема проблема протягом зазначеного часу розглядалося питання ролі іноземців щодо висвітлення історії України, у тому числі заселення і чисельність її південної частини [191].

Дослідженню регіональних особливостей зародження міст і освоєння території Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст. присвячена робота В.Тимофієнка (1984 р.) [192]. Автор широко використав архівний матеріал. При тому, що плани південних міст кінця XVIII ст. представлені у невеликій кількості у порівнянні з виконаними в першій половині XIX ст., дослідник, крім тих, що збереглися в російських архівах, уперше ввів до наукового обігу ілюстровані картографічні матеріали, зібрані в Херсонському, Кримському, Миколаївському обласних державних архівах. Географічні кордони роботи охоплюють південь України від Дону до Дністра. В монографії досліджено історію виникнення і перші етапи будівництва та розвитку міст Північного Причорномор'я. Подаються плани як нових міст, що будувалися на цій території, так і тих, що були збудовані тут до другої половини XVIII ст. оскільки більшість з них зазнала на той час докорінної перебудови. Цінними є відомості про будівництво фортець та укріплених ліній, які відіграли вкрай важливу роль в заселенні краю.

В.Тимофієнко аналізує не тільки чисельність і соціальну структуру міського населення, а і його національний склад. При цьому він наголошує на заселенні краю в переважній більшості саме українським населенням [193]. Фактично, це перша спроба в радянській історіографії комплексного вивчення кола питань, пов'язаних з містами Північного Причорномор'я другої половини XVIII ст.

Стихійне масове переселення селян і частково козаків Лівобережжя на південь від Української лінії в другій половині XVIII ст. розглядає О.Путро (1988 р.) [194]. Автор не тільки подає відомості про кількість зафіксованих втікачів, виділивши чотири етапи переселення, а й аналізує відповідні причини. За підрахунками вченого у другій половині XVIII ст. з території Лівобережжя на Південну та Правобережну Україну втекло понад 60 тис. чол., тобто більш ніж

3% всього населення краю. Окремі відомості про масштаби міграції на південь, на жаль, відсутні.

Значний вклад у дослідження питань залюднення і загосподарювання Північного Приазов'я та в цілому території в межах Азовської губернії в XVI-XVIII ст. зробив професор Донецького національного університету В.Пірко [195]. Дослідник зібрав чималий фактичний матеріал з історії регіону в архівах Москви, Ленінграду, Воронежського і Ростовського обласних архівів Росії, Центрального історичного архіву України в м. Києві, Харківському, Дніпропетровському, Одеському і Миколаївському обласних архівах. Більшість використаних автором архівних матеріалів введено до наукового обігу вперше.

У 1986 р. у зв'язку із 250-річчям з часу спорудження Української лінії В.Пірком опублікована замітка, у якій він зосередив увагу щодо часу побудови лінії, її заселення ландміліцькими полками, протяжності та кількості фортець на ній [196]. Незважаючи на те, що ці питання вже знайшли певне висвітлення в науковій літературі, означені проблеми залишалися дискусійними і потребували уточнень. Так будівництво лінії розпочалося із закладення 23 червня 1731 р. фортеці Св. Іоанна на р. Берестовій. Сюди було направлено із Лівобережної та Слобідської України 32 тис. чол., які насипали земляний вал довжиною 120 верст і заклали 10 фортець [197]. Автором відбито об'єм основних робіт протягом 1731-1733 рр. Варті на увагу доводи дослідника, що саме 1734 р. можна вважати роком розселення на північ від лінії (шириною 40 верст) ландміліцьких полків. Підкреслено, що у зв'язку із заселенням території на південь від лінії, не дивлячись на те, що укріплення функціонувало до 70-х рр. XVIII ст., виникло питання про будівництво нових оборонних рубежів.

Цього ж року автором фактично уперше в науковій літературі схарактеризовано процес зведення влітку 1684 р. укріплення між Сіверським Дінцем, Голою Долиною та Торцем, тобто Торської лінії [198], яка не лише посилила систему охорони південних рубежів держави, а й сприяла подальшому заселенню Подонців'я. Водночас розглянуто заселення містечка Тор, населених пунктів Маяки, Козачої Пристані (з початку XVIII ст. – Райгородок) [199].

Дослідник звертає увагу на те, що зазначену лінію виявлено на картах початку XVIII ст.

Вивчено і роль Дніпровської лінії в заселенні краю [200]. Автором розглядається спорудження вздовж Самари різноманітних укріплень, у яких було розміщено підрозділи українських козачих полків, які охороняли південні кордони під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Будівництво лінії почалося у 1770 р. зі зведення Олександрівської та Петровської фортець. Подано чисельність населення цих міст станом на 1782 р. [201]. Всього, за архівними даними, для будівництва у 1774 р. командування запросило «14 725 мастеровых и работных людей, 1 519 погонщиков с волами» [202]. На підставі аналізу їх кількісного розподілу по фортецям В.Пірко дійшов висновку, що фактично звели три фортеці – Олександрівську, Петровську та Кирилівську. Недобудовані (Микитинська, Григоріївська, Олексіївська та Захаріївська) фортеці планувалося перетворити на укріплені поселення, розмістивши у кожному по 200 дворів однодвірців, переведених із Бахмутської провінції. Ці перетворення стали можливими лише після того, як було укладено Кючук-Кайнарджийську угоду [203]. Зазначені розвідки стосовно Української, Торської, Дніпровської оборонних укріплених ліній дозволяють скласти цілісне уявлення про хід їх спорудження, їх роль в організації оборони, заселенні і освоєнні краю.

Використавши значний архівний та систематизувавши маловідомий фактичний матеріал, В.Пірко звернув головну увагу на процес заселення і освоєння Північного Приазов'я в XVI-XVIII ст. у своєму посібнику, який опубліковано 1988 р. [204]. Це перша реальна спроба дослідити найменш вивчений процес комплексно, що надало змогу цілісного уявлення про основні етапи заселення краю. Так, автор, вивчивши роль приграничної служби в заселенні регіону, звертає увагу, що саме козаки та служилі люди порубіжних міст, зокрема Путивля та Рильська, у другій половині XVI ст. заселяли територію Північного Приазов'я [205].

Суттєву роль у заселенні меж Північного Приазов'я, за доводами історика, у другій половині XVI ст. зіграло поповнення біглими Запорожжя і Дону. Цікаво,

що для спільних морських походів до Криму, або до берегів Туреччини запорожці і донці використовували шлях по Самарі і Вовчій, до лівої притоки останньої – Осикової, а з неї свої чайки несли на плечах або волоком перетаскували у Береснегову або Широку – праві притоки Кальміусу, потім по останньому виходили в Азовське море. Траплялось, інколи використовували цей шлях при поверненні на Січ [206]. Автор згадує вздовж зазначеного шляху запорозькі пости і пікети, які пізніше трансформувались у зимівники. Наприкінці XVI ст., із освоєнням рибних багатств Азовського моря, запорожці в гирлі Кальміусу на місці колишнього генуезько-венеціанського поселення Адомиха звели укріплений пост Домаху, який згодом став центром Кальміуської паланки. Так, за доведеннями В.Пірка, м. Маріуполь має всі підстави вести свою початкову історію від заснування Домахи. З кінця XVI ст. більш всього зимівників історик вказує на лівому березі Дніпра, від Самари і Орелі до Великого луку і по Сіверському Дінцю [207].

Зазначено, що з 20-х рр. XVII ст. помітно зростає питома вага українських і руських переселенців у регіоні. Безперечно цінність складають документальні свідчення про заселеність у 1620 р. «Святих гір» (Святогірського монастиря), приходи жителів південних міст Росії та України на Тор (нині Казенний Торець) для видобутку солі, полювання, збору меду та рибної ловлі [208]. Автором зауважено, що монастир був єдиним на той час місцем, де прийшло населення могло знайти притулок.

У контексті народних міграцій та державної політики в заселенні краю у другій половині XVII – початку XVIII ст. дослідник надає пріоритет першій. Докладно розглянувши заснування населених пунктів регіону, зведення укріплених ліній, визначивши кількість жителів на початковому етапі заселення, подавши зміни у чисельності і складі населення Північного Приазов'я протягом XVIII ст., автор дійшов наступних висновків: до початку 1740-х рр. не спостерігається істотних змін чисельності, більш того, характерною ознакою заселення краю до 1750-х рр. був ріст населення переважно за рахунок стихійного переселення з прилеглих районів України. Незважаючи на усунення

будь-яких обмежень з боку уряду для переходу жителів Лівобережної та Слобідської України до Новоросії і помітного збільшення її населення, масове залюднення території в основному припадає на останню чверть XVIII ст. [209].

Отже, аналіз сукупності історичних праць щодо процесу заселення південноукраїнських земель протягом XVI-XVIII ст. свідчить, що проблема активно вивчалася в радянській історіографії 1920-80-х рр. У контексті захисту прав Запорозьких Вольностей М.Слабченко намагався вирішити питання першопочатків їх заселення. Загальноприйнятий список із восьми паланок історик доповнив ще десятьма, порівнявши щільність їх населення. Вивчила історію колонізації Південної України 30-80-х рр. XVIII ст. Н.Полонська-Василенко. На широкому архівному та опублікованому матеріалі авторка визначила основні етапи заселення території, відповідно подала чисельність населення, його соціальний та етнічний склад, вивчила причини переходу військових поселенців у Запорозькі Вольності.

Висвітлив роль українського козацтва в заселенні та освоєнні нижнього Подніпров'я В.Голобуцький. Проте, не можна погодитися з істориком, що уходи були постійним місцем проживання козаків, як і з тим, що основною їх діяльністю було землеробство. Спираючись в основному на матеріали архіву Коша, В.Голобуцький намагався уточнити загальну чисельність населення Запорожжя (100 тис.), що в цілому збігалось з даними попередників. Поступове входження території Південної України в останній чверті XVIII ст. до складу Росії вивчила О.Дружиніна, використавши значну кількість архівного і опублікованого матеріалу, вперше залучивши до наукового обігу картографічні матеріали кінця XVIII ст.

Комплексно і в динаміці проаналізував хід заселення, національний та соціальний склад населення регіону протягом XVIII ст. В.Кабузан, спираючись на матеріали I-IX ревізій, фондів Сенату, «Ревизских сказок». Він продемонстрував принципово нову методологію статистичного мислення, традиції якої заклав А.Скальковський. Між тим, наявні відомості про чисельність населення Новоросії дослідником дещо занижені і потребують уточнень.

Основні етапи (з початку і до середини 70-х рр. XVIII ст.) селянсько-козацької колонізації Задністоровських і Придунайських степів охарактеризував А.Бачинський. Більш ранній період (XVI-XVII ст.) висвітлено В.Загоровським. Ним розглянуто поселення козаків по Сіверському Дінцю та проаналізовано хід спорудження Ізюмської засічної лінії. Уперше ввів до наукового обігу ілюстровані картографічні матеріали обласних державних архівів і вивчив особливості зародження міст Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст., їх чисельність, соціальну структуру та національний склад В.Тимофієнко. Уперше дослідив питання залюднення та загосподарювання Північного Приазов'я та в цілому території в межах Азовської губернії в XVI-XVIII ст. В.Пірко. Більшість використаних дослідником матеріалів введено до наукового обігу вперше. Автор простежив рух українських та російських переселенців, вказав на невідповідності в часі заснування міст Маріуполя, Бахмута (Артемівська), Тора (Слов'янська), Святогірського монастиря. Фактично вперше в науковій літературі ним вивчено процес зведення Торської укріпленої лінії.

Протягом 20-30-х рр. XX ст. відбувається інституалізація проблеми в науці. Репресії кінця 30-х рр. XX ст. проти науковців та краєзнавців справили негативний вплив на вивчення заселення регіону. З кінця 1950-х – 1980-ті рр. посилюється інтерес до соціально-економічних аспектів історії України, в тому числі й до проблеми заселення Степової України. Третє покоління дослідників на широкому архівному та опублікованому матеріалі визначило основні етапи урядової та народної колонізації регіону, відповідну чисельність населення, його соціальний та етнічний склад. Між тим, дані щодо чисельності населення регіону занижені.

РОЗДІЛ 5

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ЗАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Умови та хід заселення Степової України в XVI-XVIII ст. стали об'єктом пильної уваги новітньої вітчизняної і російської історіографії. У світлі сучасної геополітичної ситуації та з метою запобігання упереджених висновків щодо відтворення основних етапів заселення, доцільною видається необхідність роздільного історіографічного аналізу доробку із зазначених питань вітчизняних і російських дослідників.

5.1. Українська історіографія 90-х рр. XX – початку XXI ст. заселення Степової України в XVI-XVIII ст.

Провідну роль у вивченні проблеми відіграють історики Київського національного університету (В.Смолій, В.Щербак, О.Гуржій), науково-дослідних центрів регіону: Запорізького університету (А.Бойко, В.Козирев, І.Лиман, В.Мільчев, Н.Сурева, Р.Шиян), Донецького (В.Пірко, А.Гедьо, Н.Никифоренко, І.Бондаренко, М.Панфьорова, В.Сусликов), Дніпропетровського (Г.Швидько, Ю.Мицик, Д.Каюк, О.Посунько), Одеського (О.Бачинська) та ін. Оглядом їхнього доробку з проблеми присвячений даний підрозділ.

На перших порах новітнього часу важливе значення у вивченні проблеми мало повернення зі спецхранів класичних праць з української історії та спеціальних досліджень, в яких розглядалося заселення Степової України. Багато з них перевидавалися масовими тиражами [1]. Зокрема у 1990 р. «Вища школа» оприлюднила видання «Історії України-Русі» М.Аркаса (1908 р.). Побачила світ книга О.Єфименко «Історія українського народу» (1990 р.). Вийшов три томник Д.Яворницького «Історія запорозьких козаків» (1990-1991 рр.) та ін.

Серед документальних видань чільне місце посідає збірник «Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775» (Т. 1, 1998 р.; Т. 2, 2000 р.; Т. 3, 2003 р.) [2]. Це унікальне серійне видання містить документи, що зберігаються в ЦДІА України, м. Київ, у фонді 229. Великий інтерес ставлять матеріали щодо стосунків запорожців з Кримом, Польщею, Військом Донським, Гетьманською Україною, турецькою адміністрацією та взаємних прикордонних претензій. Важливим є аспект питання, який стосується постійних поземельних суперечок Коша з представниками Нової Сербії і Новоросійської губернії. Листування з приводу розшуку на Запорожжі російських селян-втікачів та дезертирів також збагачує проблему залюднення території певними фактами. Окремо подано документи щодо церковної справи в регіоні, які через відомості чисельності своїх приходів та їх соціального стану допомагають вивченню питання. У цілому видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» значною мірою заповнило існуючу прогалину дефіциту документального матеріалу з проблеми. Більше того, у ґрунтовній передмові до першого тому П.Сохань і В.Смолій, виклавши історію появи наприкінці XV ст. у південних степах вільного населення і проаналізувавши процес залюднення протягом XVI-XVIII ст., дійшли висновку, що у переважній більшості саме українські козаки освоювали і заселяли степи Південної та Південно-Східної України [3].

Протягом 90-х рр. XX – на початку XXI ст. до проблеми долучилася низка археографічних та джерелознавчих видань, серед яких передусім слід виокремити серійну публікацію «Джерел з історії Південної України», яку здійснюють Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького, Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, науковці Запорізького державного університету (головний редактор А.Бойко). Перший том, автор-упорядник В.Козирєв (1999 р.), розкриває історію адміністративного устрою регіону другої половини XVIII – першої половини XIX ст. [4]. До збірника увійшли переважно документи державних архівів Росії та України. Документальні матеріали відбивають специфіку південного краю, зумовлену присутністю у регіоні після скасування

Січі великої кількості запорозького населення, опозиційно налаштованого по відношенню до держави. Саме через це, зауважує В.Козирєв, до регіону направлялися чисельні переселенці, переважну більшість яких становили колишні кріпаки та поміщицькі селяни. Крім того, збірка значуща й тим, що в додатках опублікована малодоступна робота М.Слабченка «Паланкова організація Запорозьких Вольностей». У 2005 р. перший том було доповнено і перероблено. Другий том видання (2002 р.) продовжує публікацію документів з проблеми [5]. Цінними є ті, що відбивають особливості проектів щодо надання чисельних пільг при заселенні регіону толерантним до уряду населенням та їх реалізація. Деякі факти, які характеризують кількість мешканців маєтків катеринославських дворян, можна почерпнути з публікації епістолярної спадщини Нечаєвих, що репрезентована у третьому томі «Джерел» (2003 р.) [6].

Значну роль у залученні істориків до надбань національної археографії та джерелознавства з проблеми відіграє збірник «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст.», започаткований у 1996 р. Передусім необхідно виділити низку публікацій документів архівосховищ РДВІА, зокрема фонду 52 – «Г.О.Потьомкін-Таврійський» (спр. 37), з історії Запорозької Січі, що їх постійно здійснює Г.Швидько. У актових джерелах можна знайти належну інформацію щодо запорозько-кримських пограничних справ, кількості населення та оподаткування поселенців на пограниччі із Запорозькими Вольностями [7]. Запропонований корпус документів дозволяє скласти цілісне уявлення про наступ російської адміністрації на територію Вольностей [8]. Нижче ми повернемося до матеріалів публікацій у рамках цього видання при обговоренні окремих питань проблеми.

Винятково важливе місце в процесі залюднення Степової України XVI-XVIII ст. обіймає українське козацтво. У 1990 р. в рамках «круглого столу», присвяченому 500-річчю виникнення козацтва, Ю.Мицик підкреслив, що матеріали навіть одного фонду 229 ЦДІА в Києві дають можливість значною мірою відтворити роль запорозького козацтва в освоєнні земель Південної

України, містять важливу інформацію про заснування козаками численних населених пунктів на степових просторах від Донбасу до Одещини. Протягом 90-х рр. минулого та на початку ХХІ ст. ці питання стали предметом обговорення під час численних наукових конференцій [9].

Одним із дискусійних питань проблеми залишається український Степовий кордон протягом ХVІ-ХVІІІ ст. Цю прогалину фактично вперше заповнив Я.Дашкевич, який охарактеризував таке явище прикордонного життя, як козацтво, що зародилося у степу і почало реалізовуватися на північному боці Великого кордону [10]. Щодо ХVІІІ ст., то воно, на думку С.Каюк, стало епохальним в історії Великого кордону, коли зона його впливу спочатку просувається на південь, а потім майже ліквідується політико-адміністративними кордонами Російської імперії, яка в кінці зазначеного століття починає всеохоплюючу колонізацію регіону. Автор зауважила, що запорозьке козацтво, яке весь час трималось зони Великого степового кордону, також мусило просуватися на південь, ніби намагаючись випередити нові державні кордони Росії [11].

У 1997 р. у рамках серії «Старожитності Південної України» О.Мальченко опублікував доповідну записку барського старости Бернарда Претвича, подану королю Сигізмунду Августу в 1550 р. у вигляді спогадів. Дана пам'ятка почасти висвітлює ситуацію залюднення українського степового кордону в середині ХVІ ст. Принагідно відзначимо, що спогадам передують розгорнута передмова, у якій О.Мальченко схарактеризував присутність населення степів нижче Тясмину до чорноморського узбережжя [12].

Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва у ХVІ ст. розглядає С.Леп'явко (2001 р.) [13]. Оскільки автор акцентував увагу на порівняльному і військово-політичному аспекті розв'язання проблеми, ним розглянуто організацію Росією потужної системи оборони, яка вимагала великої кількості людей. Коротко подано заселення московським урядом прикордонної смуги міським і служилим населенням, яке станом на 1616 р. склало у гарнізонах прикордонних міст 24 350 чол. [14].

Етносоціальні процеси регіону знайшли відображення у 1992 р. на сторінках Українського історичного журналу у статті Я.Бойка та Н.Данилової [15]. Так у 1782 р. українці склали 71,5% від усього населення Південної України, росіяни і молдовани приблизно по 9% кожен. О.Гуржій, проаналізувавши кількісний та етнічний склад населення Слобідської України другої половини XVII ст., констатував, що за даними опису 1683 р. частка українського етносу у населених пунктах значно переважає. Наприклад, у м. Солянному – 75,5% (підрахунки – Н.С.) [16]. До числа тих, хто вважає український етнос домінуючим у процесі заселення належить краєзнавець П.Лаврів [17]. У 2000 р. В.Романцов, а в 2004 – В.Сергійчук у своїх монографіях торкнулися цих же питань, правда Сергійчук докладніше зупинився на заселенні Криму [18]. Зміна кордонів, розвиток і відповідна чисельність українського етносу на півдні України у XVI-XVIII ст. є постійним предметом обговорення в сучасній історіографії [19].

В.Мільчев уперше в повному обсязі ввів до наукового обігу документи з кошового архіву Старої (Чортомлицької) Січі та інші документи, які стосуються роботи російсько-турецької комісії по встановленню кордону між Росією та Туреччиною у 1705 р. [20]. Він також висвітлив ставлення до цього питання Війська Запорозького Низового. У передмові до археографічної розвідки ним розглянуто щільність заселення відносно спірних територій.

Упродовж 90-х рр. XX ст. активно вивчається питання формування козацького стану в Україні. В.Смолій, В.Щербак, обстоюючи ухоронючу теорію походження козацтва, на основі документальних матеріалів простежують динаміку зростання чисельності козацтва, починаючи від перших козацьких громад на південному прикордонні. В.Щербак у своєму дисертаційному дослідженні «Формування козацького стану в Україні (друга половина XV-XVII ст.)» висловив тезу, що представники українського етносу в запорозькій громаді в другій половині XVI ст. склали близько 80-90% [21].

Конкретизовано етнічний склад та чисельність козацтва напередодні Національно-визвольної війни В.Щербаком у монографії «Українське козацтво:

формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.» [22]. Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі він відзначає, насамперед, внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. Перші свідчення про чисельність запорожців на Томаківській Січі у «декілька тисяч» за 1575 р. польського шляхтича Мартіна Бельського він вважає цілком слушними [23]. За двадцять років їх чисельність визначає у 15 тис. Починаючи з 1637 р. автором показано перехід запорожців у межі Московської держави, на Слобожанщину та Дон, у 1638 р. на Дону нараховувалось 10 тис. запорожців. Безперечно цінність складають відомості у питанні співвідношення етносів у структурі Війська Запорозького. За даними реєстру Війська від 1649 р. загалом налічуються представники 23 етносів [24].

Участі українських козаків у боротьбі проти турецько-татарської експансії (веденню дозорної, сторожової та прикордонної служби, створенню системи оборонних споруд і укріплень, утриманню їх у боєздатності) присвячена стаття В.Сергійчука [25]. Зміни території та кордонів запорозьких земель (1667-1775 рр.) розглянула Т.Балабушевич [26]. Авторкою простежується заселеність згаданої території, її адміністративний поділ. Доведено, що ця територія значною мірою була освоєна запорожцями задовго до її включення до складу Російської імперії.

Територію розселення і характер відносин ногайських орд Північного Причорномор'я із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. вивчив у змістовній статті В.Грибовський [27]. Автором визначено чіткі територіальні володіння на степовому просторі. Всі територіальні зміни протягом зазначеного часу відбито на картах.

Склад і чисельність зимової та літньої прикордонно-сторожової служби Запорозького війська у ході російсько-турецької війни 1768-1774 р. розглянув Г.Шпитальов [28]. Пізніше у монографії автор розширив нижні хронологічні рамки дослідження до 1735-1739 рр., додавши цифри щодо чисельності російського гарнізону на Січі (у межах 400 чол.), власно Запорозького війська

впродовж 1735-1775 рр. [29]. Військо Запорозьке Низове несло прикордонно-сторожову, розвідувальну, перевізну і поштову службу, втім, зауважує дослідник, російській стороні була потрібна лише територія його земель для створення військових баз, комунікаційних ліній військ, більш того, невизначеність чисельності Низової козацької громади викликало недовіру російського уряду до запорозького козацтва. Не можна оминати увагою детально прописані і якісно виконані картосхеми, які дослідник склав за матеріалами фонду 229 ЦДІА України у м. Києві: «Паланковий устрій Запорозьких Вольностей за часів Нової Січі», на основі рукописних карт фондів 460, 464, ВУА РДВІА: «Українська і Дніпровська лінії укріплень», які допомагають у вивченні питання [Див. додатки А, Б].

О.Олійник, аналізуючи, насамперед, економічні та політичні причини ліквідації Січі, детально розглянув артикули маніфесту і вивів основну тезу цього документу: Запорозька Січ своїми більш прогресивними формами господарювання приваблювала до себе тих переселенців, які вербувалися царським урядом не тільки в центральних районах Росії та України, а й за кордоном [30].

Процес заселення території після ліквідації Січі простежив В.Пірко, використавши матеріали ЦНБ НАН України, РДАДА, довів, що протягом 1776-1782 рр. на колишніх запорозьких землях було засновано 488 поселень, серед яких 84% належало приватним власникам, решта – військові і державні поселення [31]. Заслуговує на увагу його стаття «Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.)», в якій автор простежує зміни територіального устрою краю на основі описів 1775, 1776, 1778 та 1779 рр. Необхідно також відзначити «Опис Харківського намісництва кінця XVIII ст.» [32]. Описово-статистичні джерела дозволяють відтворити стан заселення і господарського освоєння краю на кінець 70 – середину 90-х рр. XVIII ст. Зазначений опис уміщує відомості щодо переходу жителів Харківського намісництва у Катеринославське, а також на Дон. Зробила спробу провести джерелознавчий аналіз всього комплексу топографічних описів і матеріалів, пов'язаних з ним у другій половині XVIII –

на початку XIX ст. І.Бондаренко [33]. Між тим, територіальні межі дослідження охоплюють лише територію ліквідованої у 1783 р. Азовської губернії, і, відповідно, розглянуто лише «Опис міст Азовської губернії 1782-1783 рр.».

Проблема ролі запорозького козацтва в заселенні території в останній чверті XVIII ст. знайшла широке відображення у розвідці А.Бойка про запорозький зимівник [34]. Цим виданням автор уперше ввів до наукового обігу картосхему козацьких земель із позначенням на ній зимівників, млинів та рибальських гардів, а також документи, пов'язані з функціонуванням запорозького зимівника в цей же період, що дозволяє значною мірою вирішити питання кількості та локалізації зимівників. Зроблена спроба уточнити загальну кількість зимівників та їх розподіл по паланках напередодні ліквідації Січі. На підставі даних Феодосія Макар'євського, матеріалів РДА ВМФ (Російський Державний архів військово-морського флоту), РДА у додатках складений перелік 142 селищ Катеринославської губернії, що виникли із запорозьких займищ та зимівників, до кожного наведено довідку про час заснування.

Висвітлив інформативні можливості джерельної бази для реконструкції процесів колонізації і заселення Степової України, роздачі земель і виникнення нових поселень в останній чверті XVIII ст. у ґрунтовній монографії А.Бойко [35]. І хоча вона присвячена лише останній чверті XVIII ст., у ній автор докладно оцінив повноту існуючих документів щодо державної колонізації краю після 1775 р., розкрив інформативний потенціал атласів Катеринославського намісництва і описів до них, визначив їх основні недоречності і недоліки [36]. Необхідно відзначити і більш ранню його монографію (1997 р.), у якій крізь призму аграрних відносин аналізується переселенський рух у регіоні, переважно державницький [37].

Розглядаючи населення як один із факторів запорозької спадщини Степової України, А.Бойко, на підставі описів, особливо за 1770-80-ті рр., заперечує існуючій традиції, що після 1775 р. величезна кількість козаків розбіглась, залишилися лише посполиті, а з початком колонізації почалося переселення місцевого населення. Він стверджує, що «100 тис. населення на території

Запорозьких вольностей як було, так і після 1775 р. залишилось» [38]. Погоджуючись із тим фактом, що людність дійсно розбіглась по зимівникам, попри масове їх знищення до 1793 р., ним зауважено, що зимівник фігурує як об'єкт обкладання державним податком і по всіх відомостях 1794-95 рр., адже існує окрема стаття прибутків губерній і намісництва – «Из запорожских зимовников». Отже, кількісний і соціальний склад населення зимівників вимагає перегляду.

Цю ж проблему вивчив О.Олійник, видавши низку праць з історії запорозького зимівника (1997, 2005 рр.) [39]. Враховуючи розпорошеність джерельної бази, монографія 2005 р. є першою системною спробою здійснити повномасштабне дослідження, у якому зимівнича форма господарювання розглянута як така, що обумовлювалася глибокими колонізаційними процесами на степових теренах Південної України. У такий спосіб автор дійшов висновку, що колонізація краю українським етносом зумовила необхідність у базових осередках для ватаг промисловиків. Ці опорні бази-коші власне і були першими зимівниками [40]. У дослідженні перш за все визначається кількість і щільність розташування зимівників як в окремих паланках, так і по всій території Вольностей. Розглянуто також соціальний склад їх мешканців та демографічні процеси. Хронологічні межі твору охоплюють період з 1734 по 1775 рр., між тим, цінними є відомості про початковий період зимівників. Так, автор доводить існування останніх у другій половині XV ст., у крайньому разі на рубежі XV-XVI ст. [41], що номінально свідчить про існування населення на досліджуваній території.

Склала картосхеми шляхів та картосхеми розташування зимівників на татарській території К.Лащенко. Варта уваги висунута нею гіпотеза щодо дифузійного принципу розселення в зоні Великого Кордону, «коли кордон проходив не стільки по встановленій міжнародними угодами межі, скільки по розділу праці між запорожцями і татарами» [42]. Процес наступу поміщиків на землі запорозьких зимівників у останній чверті XVIII ст. розглянуто у дослідженні В.Козирєва [43].

Отже, завдяки великій кількості наукових та науково-популярних праць у сучасній історіографії вирішується питання ролі козаків у заселенні Степової України у XVI-XVIII ст. Виникла необхідність скласти загальну картину розселення козаків і після скасування Запорозької Січі. У світлі існуючої проблеми науково-популярна праця А.Бачинського і О.Бачинської «Козацтво на півдні України. 1775-1869» (1995 р.) доволі вдала спроба на основі документальних джерел, насамперед архівних, зробити внесок у вивчення питання щодо січового козацтва [44]. Так, за схемою авторів, козаки та селяни виявляли бажання служити переважно у тогочасних козацьких формуваннях. У такий спосіб вони приходили до війська, або залишали його за несприятливих умов, оселялися на кордонах імперії, при цьому завжди могли перетнути кордон і втекти, що примушувало російську, турецьку, австрійську адміністрацію неодноразово анулювати або реформувати козацькі відділи [45]. Певним мінусом збірки, попри використання певної джерельної бази, причому, деякі з документів було введено до наукового обігу вперше, можна назвати відсутність посилань на джерела інформації.

Зазначені питання збагатили джерельним підґрунтям автори-упорядники книги «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст.» О.Бачинська, Л.Маленко, О.Прігарін, Р.Шиян, котрі у своїй збірці висвітлили етнонаціональні процеси в Степовій Україні за матеріалами тогочасних козацьких формувань [46].

Серед новітніх розвідок з проблеми ролі козаків у заселенні Степової України у XVI-XVIII ст. можна відзначити дисертаційне дослідження І.Синяка «Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі. 1734-1775» (2006 р.), у якому вперше в історіографії предметом спеціальних студій став комплекс джерелознавчих проблем, пов'язаних з історією діловодства Нової Січі [47]. Докладно з'ясовано функції та компетенції Військової, Похідної Військової, паланкових канцелярій. У такий спосіб автором доведено, що канцелярії Запорожжя були поліфункціональними установами, виконуючи, поруч із діловодними, низку функцій адміністративного характеру, у тому числі

розглядали й питання заселення, розташування кордонів, суперечок щодо останніх.

Безперечно знаним і довгоочікуваним здобутком новітньої історичної науки стала публікація першого тому нарисів «Історії українського козацтва» (2006 р.) [48]. До першого тому увійшли десять тематичних блоків, де у комплексі козакознавчої проблематики питання виникнення запорозького козацтва і залюднення ним території Степової України протягом XVI-XVIII ст. посідають належне місце. Так, авторами А.Гурбицом та В.Щербаком на основі новознайдених документів і матеріалів вивчено генезу та шлях розвитку запорозького козацтва [49]. Вони вказують на полярність поглядів щодо часу заснування Січі, у сучасній історіографії розбіжності охоплюють 50 років (від 30-х до 70-х рр. XVI ст.) [50]. Перші зафіксовані у документах козаки-провідники та козаки-уходники, переважно вихідці з міст і волостей України, названі істориками прообразом пізніших запорозьких козаків. Вони спочатку на сезон, а згодом і на довше оселялись за порогами Дніпра. Авторами систематизовано відомості щодо поступового зведення укріплених поселень, городків, невеликих Січей, з 20-х рр. XVI ст. такі поселення зафіксовано поблизу татарських кочовищ, у 40-х – у пониззі Дніпра на Орелі й Тясмині, а на початку 50-х рр. XVI ст. у районі порогів та островів згадується понад 30 уходів та станів [51]. Звернуто увагу, що термін «стан» передбачав, на відміну від уходу, не сезонне, а постійне перебування козаків у цьому регіоні.

Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є й питання зростання чисельності населення Запорозької Січі. Характер документальних свідчень дає підстави А.Гурбику стверджувати, що навіть у другій половині 70-х рр. XVI ст. на Запорожжі не було великої Січі, козаки («кілька сот») переважно розселялися по уходах, городцях, невеличких протосічах [52]. Між тим, зазначає автор, чисельність їх стрімко зростає, що й спонукало до створення єдиної військово-політичної організації на рубежі 70-80-х рр. XVI ст. У 1577 р. названо близько 1 тис. низовиків, на рубежі 70-80-х рр. XVI ст. «кілька тисяч», у 1584 р. – 14-15 тис., хоча, що до останньої цифри, то тут враховано не

лише запорожців, а й козаків на волості та у шляхетських маєтках. Важливим джерелом поповнення козацтва історик називає селянство, саме на другу половину 60-х та 70-ті рр. XVI ст. припадає початок систематичних згадок про масові втечі посполитих. Кількісному зростанню козацтва сприяла і поява на Запорозжжі значної кількості бояр-слуг [53].

Значною за розміром була територія, що її контролювала Січ. Зокрема, А.Гурбицом на початок 80-х рр. XVI ст. окреслюється простір від перших порогів і Таволжанського урочища на півночі до Чортомлика й урочища Карайтебен на порубіжжі з татарськими кочів'ями на півдні, де Січ мала свої сторожі й застави. Загалом, у першій половині 80-х рр. XVI ст. запорожці контролювали терен від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків – Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися по цій місцевості [54].

Щодо національної належності козаків загалом та січовиків зокрема, А.Гурбик теж висловив деякі міркування. Стосовно реєстру, він погоджується, доля українців становила понад 45%, білорусів – близько 40%, росіян – менш 10%, поляків – 5%, і припускає, що така етнічна строкатість була притаманна і для національного складу козаків на Томаківській Січі. Утім з кінця 80-х – на початку 90-х рр. XVI ст. відсоток вихідців з України зростає [55].

Нариси «Історії українського козацтва» місять відомості стосовно зведення і чисельності козаків у Базавлуцькій та Микитинській Січі [56]. Відносно Запорозької Січі у другій половині XVII – на початку XVIII ст., увага більше зосереджена на політико-правовому статусі Запорозжжя, утім подано відомості про чисельність козаків у військових походах [57].

Доцільно ще раз звернути увагу на трансформацію кордонів Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі, підвалини цих змін викладено у В.Мільчева [58]. Не оминув автор увагою і паланковий устрій запорожців, розглянувши його еволюцію від центрального поселення до створення низки менших адміністративних одиниць, на які поділялися землі Вольностей. Упродовж 1734-1775 рр. істориком названо від 5 до 11 паланок, при чому 7 з них «стаціонарних», а Прогноїнська та Єланицька схарактеризовано як

«промислові», сезонні, що формально не входили до Запорожжя [59]. Щодо перших, названо кількість зимівників та найбільші населені пункти – слободи. У цілому в названому нарисі сучасні історики на основі нового джерельного матеріалу та досягнень новітньої історичної науки певною мірою відтворили загальну картину заселення території Січі. Основну увагу зосереджено на чисельності козацтва, проте недостатньо відомостей щодо інших соціальних верств населення, однак це і не входило у завдання авторів.

Разом із активною позицією козацтва в питанні заселення регіону енергійно просувалася на південь Росія, що втілювалося у найактивнішому наступі російського царату на землі Запорозьких вольностей. Як зазначено вище, внаслідок спорудження у 1730-х рр. Української лінії [60] була загарбана північна частина Запорозьких Вольностей. У 1750-х рр. весь північний край запорозьких земель на Правобережжі відійшов до так званої «Нової Сербії», території, яка почала колонізуватися сербами з південних провінцій Австро-Угорщини. У 1754 р. на південному кордоні Нової Сербії був сформований Слобідський полк із українських козаків з Лівобережжя, Слобожанщини, частково Правобережжя. У 1764 р. була заснована Новоросійська губернія, до складу якої ввійшли Нова Сербія разом із Новослобідським полком та фортецею Святої Єлизавети. Процес залюднення зазначеної території розглянуто у археографічній розвідці С.Абросимової та О.Чумак [61].

У 1998 р. вийшла робота О.Посунько, присвячена проблемам виникнення в другій половині XVIII ст. у регіоні південнослов'янських військово-землеробських колоній, яка стала викладом основних положень її дисертації [62]. На основі численних матеріалів, більшість з яких вперше введено до наукового обігу, проаналізовано національний склад колоній, процес асиміляції поселенців, подані досить точні відомості відносно розміщення рот. У такий спосіб історію Нової Сербії та Слов'яносербії дослідниця розглянула у контексті колонізації Південної України, складання національної структури населення ряду сучасних областей даного регіону.

Оглядом викладено процес заселення території усєї Степової України у XVI-XVIII ст. Причиною виникнення військово-землеробських сербських адміністративно-територіальних одиниць названо недостатність вказаних заходів для освоєння такої великої території, адже підданими Росії на середину XVIII ст. в основному були запорожці, розкольники, селяни-втікачі. Такий склад населення не надавав упевненості уряду в міцності своєї влади в регіоні [63].

Процес поселення переселенців являв собою доволі складну картину. Автор уточнила кількість місцевих жителів, які проживали на території Нової Сербії: «сходці» з Гетьманщини, Слобідських полків та Запорожжя – 3 710 дворів, старожиливі – 642 двори, українців з території Польщі і Молдавії – 195 дворів [64], отже, загальна чисельність – 4 547 (підрахунки – Н.С.). Якщо врахувати, що старожили, а також ремісники і майстри залишились, зауважує автор, то виселили менше 4 тис. дворів. Щодо руху та національного складу населення на території Нової Сербії, дослідниця скористалася даними В.Кабузана. Між тим, національне відношення у Слов'яносербії проаналізовано уперше, за її підсумками, здійсненими на основі рапортів І.Шевича, у 1756 р. у його полку серби становили близько 38%, волохи – 23%, угорці – 9%, македонці – 8%, інші – 22% [65]. Достатньо точно О.Посунько змальовано розташування рот Новосербського корпусу, схарактеризовано їх населення за станом належності, більш обмежені аналогічні відомості про Слов'яносербію.

Того ж року луганський краєзнавець В.Подов, використавши документи Державних архівів Москви, Києва, нарративні джерела, а саме – записки очевидця подій вихідця із Сербії генерала С.Пішчевича, в окремому дослідженні описав процес утворення адміністративно-територіальної одиниці Слов'яносербії (1751-1764 рр.) [66]. Ним уперше опубліковані поіменні списки особистого складу полків І.Шевича і Р.Прерадовича станом на перше вересня 1757 р. Вони містять інформацію щодо національності, сімейного стану, складу сім'ї, віку, до якої роти належав військовий та з якого часу почав службу [67]. Чималу наукову цінність становлять і «Изъяснения» Бахмутського і Донецького повітів, у яких можна знайти відомості про міста, села, хутори із зазначенням їх

власників, пустоши названих повітів, а також чисельності чоловічого і жіночого їх населення та розміри землеволодіння.

У якості цінного доповнення до тексту дослідник навів плани і схеми розташування рот, складені автором на підставі «Ландкарти Слов'яносербії» (1755-1756 рр.) та «Плану Бахмутського городского повіту» (6 грудня 1767 р.). Використавши спогади сучасників подій, дослідник відтворив початкову історію багатьох населених пунктів регіону, розглянув і суперечки між запорожцями і донцями щодо зазначеної території [68].

У цьому тому серії «Джерел з історії Південної України» (2005 р.) опубліковано залишки фонду «Канцелярія Новосербського корпусу» та повний опис справ цього фонду, який не зберігся до нашого часу [69]. Названий документальний комплекс є цінним джерелом з соціальної, етнічної історії Степової України середини XVIII ст., він охоплює період від 1754 до 1764 рр. та висвітлює широке коло проблем, пов'язаних зі створенням та існуванням сербських військово-землеробських поселень на півдні України, у тому числі й питання заселення і освоєння території, відносини поселенців з місцевим населенням. Видання, крім того, містить докладні розвідки її упорядників. В.Мільчев вивчив перший етап сербської імміграції до України, який хронологічно припадає на першу половину XVIII ст. [70]. Саме у цей період російською дипломатією, вказує автор, було визначено місце і роль православних південнослов'янських народів у зовнішній політиці уряду. Незважаючи на нечисленність зазначеного переселенського руху представників сербського народу, історик детально його дослідив і виокремив у самостійний хронологічний період.

Подальшу сербську колонізацію 1751-1764 рр. як складову частину руху іноземних поселенців у зазначеному тому «Джерел...» розглянула О.Посунько [71], звернувши увагу на те, що серби як національний елемент досить швидко втратили свої особливості, асимілювавшись з українським населенням.

Щодо руху іноземних поселенців, в кінці 90-х рр. XX – на початку XXI ст. виходить ряд ґрунтовних досліджень В.Мільчева з історії болгарського

населення Південної України XVIII ст. [72]. Вчений уперше в історіографії за нижню дату початку поселень, спричинених політикою царського уряду, взяв 1724 р. (час прибуття та оселення в Україні першої групи болгар у складі військової команди майора І.Албанеза), на чверть століття раніше тієї, яка вказувалася традиційно. Верхня межа, 1800 р., зумовлена згортанням політики російського уряду щодо переселенців з Балканського півострова, згідно з якою болгарська колонізація відбувалася у контексті створення військових поселень та початком якісно нового етапу болгарської еміграції – цивільного. Автор дійшов висновку, що, по-перше, болгарське населення розпорошувалося на степах України через недосконалу систему управління, по-друге, переселення не призвели до утворення чисельної діаспори і на кінець досліджуваного періоду склали всього близько 5 тис. чол.

На цей же період припадає і поява робіт з малодослідженої теми італійської еміграції в Україну наприкінці XVIII-першій третині XIX ст. К.Бацака, який розглянув проблему крізь призму всесвітньої історії [73]. Зокрема, автором ретельно висвітлено причини, етапи поселення італійців на території тодішньої України, насамперед їх ролі в економічному освоєнні Північного Причорномор'я та Приазов'я, розбудові міст. Також проаналізовано тенденції і наслідки еміграції за державними проектами.

Актуальне питання ролі православної церкви в заселенні Степової України у XVIII ст. репрезентував І.Лиман [74]. У 1996 р. І.Лиманом уперше здійснено комплексне вивчення питання. Автор ввів до наукового обігу новий фактичний матеріал, що дозволило стверджувати, що церковне будівництво на землях Запорозьких Вольностей було тісно пов'язано з демографічною, зовнішньою і внутрішньополітичною ситуацією в регіоні. Географія розташування релігійних споруд в цей період майже завжди залежала від щільності населення. Дослідник прослідкував залежність кількості церковних споруд від кількості населення паланок. Зростання чисельності населення Запорожжя внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду, прагнення російської влади завдяки церковному будівництву посилити свій вплив і змінити вороже

ставлення козаків до переселенців на їхні землі, розпорошене розміщення значної кількості населення по зимівниках стали умовами для зведення тут великої кількості церков, каплиць і скитів. У 2004 р. опубліковано монографію автора, які є спробою висвітлити історію православної церкви в південноукраїнському краї після ліквідації Січі (1775-1861 рр.). Остання чверть XVIII ст. стала надзвичайно важливим етапом, під час якого відбулись і закріпились знакові трансформації в чисельності населення. З огляду на це, надзвичайно важливим є проведений автором аналіз і реконструкції таких проблем церковного життя, як зміни церковно-адміністративного устрою краю, колонізаційні процеси, переселення до регіону кримських греків, оскільки з цим прямо пов'язано облаштування окремої єпархії. З метою виявлення матеріалів, які стосуються зазначеної проблеми, автором проведено евристичну роботу в 29 архівних і музейних установах і тим самим спростовано стале уявлення про нібито повну відсутність документів з цього питання.

В рамках історії Херсонської єпархії (1775-1918 рр.) О.Тригубом висвітлені питання козацького заселення краю, колонізаторської політики російського уряду, зростання кількості населення і чисельності церков краю [75]. Досліджено організацію та діяльність Херсонської єпархії у 1775-1918 рр. Розглянуто соціально-економічні та політичні передумови її створення, зміни у чисельності православного населення на півдні України в останній третині XVIII ст., що призвели до заснування 9 вересня 1775 р. Слов'янської та Херсонської єпархій, простежено розвиток останньої з кінця XVIII до початку XX ст. Автор у контексті політичних та соціальних передумов створення єпархії розглянув проблему заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. і в цілому визначив загальну чисельність населення регіону. На середину 60-х рр. XVIII ст. вона наближалась до 175 тис. чол., з яких чоловіки склали 110 тис., що на 31 214 чол. більше, ніж у В.Кабузана [76]. Вся територія Новоросії за адміністративним поділом 1775 р. напередодні заснування Херсонської єпархії включала за підрахунками історика близько 300 тис. чол. православного

населення [77]. Необхідно відзначити також якісно виконану картосхему території Херсонської єпархії в 1775-1803 рр.

Разом із загальним визнанням краєзнавства на початку 90-х рр. ХХ ст. в публікаціях намітились розбіжності у вивченні проблеми заселення і освоєння краю після розорення його військом Батія [78]. На цей час припадає поява змістовних статей В.Пірка, які присвячено основним етапам заселення Донбасу і Степової України в XVI-XVIII ст. [79].

Сучасні дослідники проявляють сталий інтерес до питань заселення і витоків освоєння природних ресурсів Донецького регіону. Викликають інтерес дискусії, які точаться навколо розбіжності у поглядах на перевагу українського чи російського етносу на початковому етапі заселення краю. Відсутня також усталена думка щодо часу заснування міст і сіл території, оскільки автори більшості краєзнавчих нарисів, іноді й наукових праць, не завжди користуються вивіреною інформацією. В окремих матеріалах простежується тенденція до сенсаційності, що обумовлено як неуважним співставленням суперечливих фактів, так і політичною заангажованістю авторів [80]. Огляд найбільш важливих досліджень і публікацій джерел з проблеми дає можливість запобігти подібним фальсифікаціям історії Донеччини в майбутньому.

Новітня українська історіографія представлена рядом археографічних та джерелознавчих досліджень, які дозволяють більш об'єктивно оцінити процес заселення Донецького регіону в зазначений період. Переглянув попередні концепції з проблеми на початку 90-х рр. ХХ ст. В.Пірко [81]. У ґрунтовній статті «Заселение в XVI-XVIII вв.» на підставі джерел автор розглянув шляхи залюднення території і виділив періоди цього процесу. За матеріалами проведеного у 1779 р. загального перепису поселень Азовської губернії дослідник визначив час заснування міст Маріуполя, Бахмута, Тора, Маяків. У збірнику «Новые страницы в истории Донбасса» (1995 р.) В.Пірко опублікував документи, які переконливо свідчать, що тільки 1701 р. можна вважати роком заснування м. Артемівська. Цього ж року автори-упорядники збірки матеріалів для вчителів історії, зважаючи на малодоступність архівних матеріалів для

широкого користування, публікують документи XVII – початку XX ст. з проблем заселення Донеччини. Також документи з історії заселення краю вміщено у посібнику «История родного края» [82].

Друга половина 90-х рр. XX ст. відзначилася появою узагальнюючих праць з проблеми. Необхідно відзначити ґрунтовну роботу 1998 р. з проблем соціально-економічного розвитку Донбасу в XVIII ст. луганського краєзнавця В.Подова, яка узагальнила його розвідки початку 90-х рр. [83]. На основі багатого фактичного матеріалу ним простежено історію заселення краю в XVII-XVIII ст., введено до наукового обігу «Экспликации» Торського повіту і Бахмутської провінції (із зазначенням назв поселень та їх власників, кількості чоловічого і жіночого населення, розміру землеволодінь), також широко представлений картографічний матеріал.

Комплексний і систематизований аналіз основних архівних зібрань та публікацій джерел з історії грецької громади Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст. подала А.Гедьо [84]. Робота автора в московських архівах мала позитивний вплив на вивчення історії приазовських греків професором С.Калоєровим, появу його історичних нарисів.

З огляду на проблему визначення дати заснування населених пунктів, зокрема міст, В.Пірко у 2001 р. укладено «Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст.» [85]. До збірки включені документи, що розкривають процес заселення Донеччини в XVI-XVIII ст., описи тогочасних сіл і міст, кількість дворів і населення в кожному населеному пункті за останню чверть XVIII ст. На шпальтах «Донецького вісника Наукового товариства ім. Т.Шевченка», «Історичних і політологічних досліджень» ним розглядаються матеріали архіву Коша Нової Запорозької Січі, мандрівні записки Гільденштедта як джерела до вивчення стану залюднення Донеччини і Степової України в цілому [86].

Уважне вивчення В.Пірком матеріалів архіву Коша Нової Запорозької Січі дозволило йому встановити, що на початку XVIII ст. запорожці активно освоювали північне узбережжя Азовського моря і на початку 30-х рр. заснували

не лише Кальміуську, а й Єланецьку паланки. Остання простяглася від р. Кальміус до р. Кубані. У статтях, присвячених цим паланкам, уперше подаються найбільш повні відомості про їх адміністрацію, також чітко виписано кордони і зміни підпорядкованих територій зазначених округів [87]. Крім того дослідником встановлено, що згадувана Д.Яворницьким Барвінківська Стінка не що інше як повноцінна запорозька паланка, котра була заснована учасником Російсько-турецької війни 1768-1774 рр. полковником Гараджею з метою захисту північно-східних окраїн Нової Січі від захоплення їх дворянством Слобідсько-Української губернії [88]. Кордоном між цими територіями слугувала Торська укріплена лінія, зведена слобідськими козаками в 1648 р.

Своєрідний підсумок результатів студіювання над проблемою Донецької школи авторів за останні 25 років у концентрованому вигляді викладено в дослідженні В.Пірка «Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст.» [89]. Зібраний і систематизований автором матеріал з історії заселення регіону дозволяє виділити в цьому процесі наступні періоди: XVI – перша половина XVII ст.; друга половина XVII – початок XVIII ст.; середина XVIII ст.; остання чверть XVIII ст. Учений використав матеріали державних архівів та рукописних відділів наукових бібліотек України та Росії, найважливіші з них вмістив у додатках.

Початковий етап солеваріння в краї також тісно пов'язаний з проблемою заселення. Заповнили цю лакуну автори історико-економічного нарису «Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст.» на основі матеріалів архівів Санкт-Петербурзького відділення РАН та Військово-Морського Флоту, РДАДА, ЦДІА України в Києві. [90]. Цінними є викладені факти щодо точної появи в цих місцях постійного населення. Нарис супроводжується вміщеними в додатках документами з коментарем до них.

На початку 90-х рр. активізується краєзнавчий рух Донеччини, що стимулює публікацію матеріалів з історії краю як в узагальнюючих працях, так і у тематичних дослідженнях, краєзнавчих нарисах, на сторінках обласних періодичних видань. Спробу неупередженого погляду на роль українського

населення в освоєнні донецьких степів виявили краєзнавці П.Лаврів, Л.Ляшенко [91].

З середини 90-х рр. дослідниками опрацьований значний фактичний матеріал, що стосується заселення краю запорожцями, питань російської урядової колонізації [92], розглянуті питання іноземної колонізації краю [93].

За останні роки появилось чимало робіт з історії міст Донеччини. Особливий інтерес викликають найстаріші міста Святогірськ, Бахмут (Артемівськ), Маріуполь, Тор (Слов'янськ), Донецьк, Макіївка та інші, не говорячи про значну кількість сільських поселень регіону [94]. Однак їх автори по-різному трактують час їх заснування. Це пояснюється як відсутністю необхідної уваги до існуючих джерел, так і проімперськими підходами при їх вивченні. На жаль, вказані помилки зустрічаються і в науково-довідкових виданнях з історії України [95].

Професор В.Пірко запропонував визначити єдині підходи до встановлення часу заснування поселень як Степової України, так і інших регіонів нашої держави, «...врахувавши не тільки регіональні особливості, але й досвід як вітчизняних, так і зарубіжних спеціалістів, зокрема, найбільш поширену практику встановлення віку населеного пункту з перших достовірних даних про постійне проживання населення на цій території, не приймаючи до уваги змін в його назві та статусі» [96]. Для визначення єдиних підходів до встановлення часу заснування поселень історик згрупував населені пункти краю як за часом їх виникнення, так і за функціональним призначенням і виділив дві групи, які стосуються проблеми: 1) поселення, що вирости на базі козацьких зимівників, слобід та оборонних споруд; 2) населені пункти, які сформувалися на базі військових споруд, що зводилися за вказівками московського уряду в процесі колонізації краю у XVII-XVIII ст.

Виникнення й розвиток міст Донеччини тісно пов'язано з її заселенням [97]. За свідченнями джерел, постійне місцеве населення регіону формується з початку XVI ст. і основна роль на першому етапі (XVI – перша половина XVII ст.) належала українському та донському козацтву. З українських козаків у

XVI ст. здебільшого формувалася сторожова і станична служба Московської держави. [98].

Таким чином, найбільш раннім проявом осілости В.Пірко, В.Дєдов вважають Святогірський печерний монастир. Його появу вони відносять до XVI ст. В.Пірко вперше навів документ 1620 р., який підтвердив, що у 1619-1620 рр. монастир не тільки існував, але й являв уже величину, з якою рахувався московський уряд, що повністю спростовує думку Е.Кравченка про виникнення монастиря у 1624 р.

В.Пірко своїми дослідженнями підтвердив висновок Д.Грушевського, що на початку XVII ст. на потайному водному шляху (Дніпро-Самара-Вовча-Кальміус) на місці венеціансько-генуезького форпосту Адомаха, запорожці збудували свій укріплений пост Домахи, у той час як Р.Саєнко висловила сумнів щодо реального існування Домахи як центру Кальміуської паланки. Однак документи підтверджують наявність укріпленого центру паланки. Таким чином запорожці поширили свій вплив на територію не лише Подонців'я, а й Північного Приазов'я. В.Пірко вважає, що час заснування м. Маріуполя слід віднести до часу появи козацької Домахи, у крайньому випадку, до 1735 р. – часу заснування Кальміуської паланки.

У 40-х рр. XVII ст. соляні промисли на Торі починають привертати увагу царського уряду. У 1645 р. при Торській переправі козаками Чугуївського полку збудований острожок, однак події національно-визвольної війни не дозволили побудувати у 1648 р. на Торі містечко і поселити в ньому українців.

Другий етап (друга половина XVII – початок XVIII ст.) В.Пірко характеризує поєднанням стихійної народної колонізації із заходами Росії по зміцненню свого впливу в регіоні. Уже в 1656 р. вихідцями з Правобережної України було відновлено зруйнований татарами на початку XVII ст. Цареборисів (зведений у 1599 р.). Влітку 1663 р. споруджено Маяцький острог, у 1676 р. збудовано містечко Соляне (Тор – з 1784 р. Слов'янськ) й поселено у ньому «черкас». У 1684 р. розпочинається будівництво цілої системи укріплень від Сіверського Дінця – так званої Торської лінії, яка стала своєрідним

продовженням Ізюмської (1679-1681 рр.). У 1697 р. татари зруйнували соляні варниці і частково острог на Торі, через що місцеві солевари переселилися на р. Бахмут, де ропа виявилася більш якісною. В.Пірко, В.Подов стверджують, що у 1701 р. тут вже згадується слобода, і, таким чином, цей рік можна вважати роком заснування міста Бахмута. Проте, більшість краєзнавців до сьогодні вважає м. Артемівськ (до 1924 р. – Бахмут) найстарішим містом Донеччини, пов'язуючи його з Бахмутівською сторожею (1571 р.) і не враховують доведень В.Пірка, що сторожа не складала укріплення, більш того, була розташована на лівому березі Сіверського Дінця, тобто знаходилася приблизно на відстані 35 км від сучасного Артемівська. Незважаючи на те, що ці докази дослідником було опубліковано ще у 1995 р., місцева адміністрація безпідставно приписує йому 130 років.

З середини XVIII ст. (третьій етап) царський уряд зводить нові оборонні лінії, укріплює старі міста, що посилює притік до регіону росіян. Однак на початок 1779 р. українці склали понад 61,3% від загальної чисельності населення краю, а росіяни – 20,5.

Отже, опрацьований новий архівний, археографічний матеріал дозволяє внести ряд суттєвих уточнень до процесу заселення Донецького регіону протягом XVI-XVIII ст., і таким чином усунути наявні в краєзнавчій, часто і науковій літературі розбіжності у визначенні етапів його залюднення та більш точно встановити час заснування міських і сільських поселень.

1998 р. опублікована монографія В.Пірка «Заселення Степової України в XVI-XVIII ст.» [99]. Оскільки автори спеціальних досліджень здебільшого торкалися лише періоду XVIII ст., або окремих регіонів Степової України, то історик вперше простежив хід заселення краю та його результати на всій території, починаючи з початку XVI – до кінця XVIII ст., коли край з «Дикого поля», а в російській документації «Поле», перетворився в обжитий регіон [100]. Для вирішення поставлених завдань автор скористався не лише працями своїх попередників і численними публікаціями джерел, а й матеріалами російських державних архівів: давніх актів, військово-історичного, військово-морського

флоту; Центральним державним історичним архівом України та рукописними відділами наукових бібліотек НАН України, Інституту історії Російської АН. Цінною видається авторська картосхема, яка ілюструє етапи заселення протягом XVIII ст. в рамках адміністративно-територіального поділу регіону.

За результатами досліджень В.Пірко уточнює етапи заселення Степової України протягом зазначеного періоду: XVI – перша половина XVII ст.; друга половина XVII – початок XVIII ст.; 30-ті – середина 70-х рр. XVIII ст.; остання чверть XVIII ст.

На першому етапі до української людності, що знаходилася на межі степу і лісостепу, з 20-х рр. XVI ст. долучаються нові вихідці з Волині, Поділля, північних районів Правобережжя та Лівобережжя, котрі були змушені просуватися на окраїни за соціальними та національними мотивами утиску. Це сприяло збільшенню місцевого населення та формуванню козацьких загонів. Необхідно звернути увагу на наведені істориком перші писемні згадки про осідання козаків у пониззях Дніпра (1540 р.) та Середнього Подонців'я (1593 р.) [101]. Запорозька Січ, за твердженням автора, з кінця XVI ст. постає не лише центром низового козацтва, а й форпостом народної колонізації Степової України.

На другому етапі, у зв'язку з приєднанням Лівобережної України до Росії, поверненням польських магнатів на Правобережну Україну та тривалою боротьбою козацької старшини за владу, значна частина української людності переходить з Правобережжя на південний схід. Автор відзначає, що завдяки цьому активно освоювалося межиріччя Дніпра і Дону, що дозволило царському урядові приступити до реалізації висунутих ще у в 40-х рр. XVII ст. планів побудови в цьому районі укріплених поселень – форпостів російської урядової колонізації: Маяків, Соляного (Тору), Городку (Райгороду) – у Подонців'ї, Богородицька та Сергієвська – у Подніпров'ї [102].

Оцінюючи заселення Степової України у другій половині XVII – на початку XVIII ст., В.Пірко констатує, що крім постійних поселень – укріплених міст, острогів, збудованих у північній частині регіону – за цей час на його території

з'явилося чимало хуторів (запорозьких зимівників), слобід, розпорошених по всій території Війська Запорозького. Проте, через розгром повстання Булавіна та знищення Січі, більшість з них було зруйновано, що поруч із зовнішніми факторами (перенесення кордонів Росії з узбережжя Азовського моря в межиріччя Орелі й Самари) не тільки на тривалий час загальмувало заселення краю, але й спричинило скорочення чисельності населення в регіоні [103].

Схарактеризувавши попередні два етапи переважно як стихійні, XVIII ст. історик відзначає як таке, що поєднало стихійні міграції із цілеспрямованою політикою царського уряду з метою зміцнення своїх позицій у Північному Причорномор'ї. Третьому етапові дослідник приділив найбільше уваги, оскільки останній з названих періодів детально розглянутий у згаданих вище монографіях О.Дружиніної та В.Кабузана.

Так, з кінця 20-х – початку 30-х рр. XVIII ст. детально викладено подальше заселення півдня, обумовлене переходом на цю територію козаків і посполитих Полтавського та Миргородського полків, вихідців із Польщі, переходом запорожців на старі місця, а також поселенням під прикриттям Української лінії ландміліцьких полків. Проте ці заходи уряду, зазначає В.Пірко, виявилися недостатніми, і лише після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. і перенесенням кордону на узбережжя Азовського моря процес стає безповоротним [104].

З метою прискорення та зміцнення своїх позицій у регіоні, російський уряд вдався в 50-х рр. XVIII ст. до поселення в Степовій Україні іноземців (сербів, хорватів та ін.), котрі погодилися перейти на військову службу до Росії, а також росіян-розкольників, які жили на території Речі Посполитої та Туреччини. Автор вивчив причини відсутності необхідної кількості іноземців для укомплектування чотирьох полків Нової Сербії та Слов'яносербії та шляхи їх поповнення і у такий спосіб схарактеризував поліетнічний склад зазначених формувань [105].

Протягом 1760-1770-х рр. дослідником докладно розглянуто процес заселення, проте масова роздача земель розгорнулася лише після ліквідації Запорозької Січі. Так, за відомостями В.Пірка, з 1776 по 1782 рр. в межах

Азовської та Новоросійської губерній, створених на землях Війська Запорозького, було засновано 569 поселень, у тому числі 488 на землях, що належали Кошу. Серед них 478 – складала приватновласницькі. На початок 1784 р. у Катеринославському намісництві, до якого увійшли основна частина Азовської та Новоросійська губернії, нараховувалось 2 209 поселень (з них – 45 міських), в яких проживало 708 190 чол. [106]. Серед них українці складала 73,77%, росіяни – 12,23, молдавани і румуни – 6,22, греки – 3,47, на решту представників (більше 30 етнічних груп) припадало 3,31%. Отже, історик дійшов висновків, що провідна роль в освоєнні регіону належала українцям. До кінця XVIII ст. чисельність населення Степової України досягла майже 1 млн. чол. Притому збільшувалось воно за рахунок механічного і природного приросту. Засновані поселення в переважній більшості під такими ж назвами збереглися й до сьогодні [107]. В цілому, це перша в історіографії спроба комплексно висвітлити умови і хід заселення, чисельність, етнічний та соціальний склад населення Степової України в досліджуваний період.

Продовженням плідної роботи науковця стала його книга «Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст.» (2004 р.), в якій на базі здебільшого нового фактичного матеріалу він простежив процес заселення та основні види занять місцевого населення [108].

Вивчила місце Південно-Східної України в адміністративній та соціально-економічній структурі Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. М.Панфьорова [109]. У монографії показані наслідки адміністративно-територіального поділу українських земель у складі Росії, співвідношення стихійних міграцій і державної колонізації після ліквідації Запорозької Січі, зміни кількісних, соціальних, етнічних показників у складі населення. Обрахунки зведені в зручні для користування таблиці.

Історія заселення Придунайських земель XVIII ст. в сучасній історіографії репрезентована передусім працями О.Бачинської [110]. У 2002 р. дослідниця опублікувала монографію «Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння)», яка стала викладом

основних положень її докторської дисертації. Враховуючи обмежену джерельну базу з проблеми періоду XVIII ст., історик провела евристичну роботу в архівосховищах Росії, Молдови, України. Одночасно з архівними й опублікованими матеріалами цікаву і, у деяких випадках, уточнюючу інформацію про українські поселення взято із картографічних матеріалів XVIII-XIX ст., які вміщено в роботі.

Автор вивчила роль і значення різних соціальних груп українського населення під час процесу заселення і освоєння Придунайських земель, визначила райони виходу переселенців, місця їх осідання, виявила характер соціально-економічних відносин. Окреме місце в роботі відведено питанням, що пов'язані з особливостями формування та існування українського козацтва. При чому одним із перших значних контингентів українського населення, яке осіло у пониззі Дністра та Придунайських степах на початку XVIII ст., О.Бачинська відмічає запорозьких козаків [111]. У 1775 р. їх нараховує від семи до десяти тис. [112]. Заслужують на увагу і відомості щодо проникнення українського населення із Правобережної і Західної України в пониззя Дністра [113]. Цінну інформацію про походження і склад українського населення регіону в комплексі та за окремими населеними пунктами подано за «Описами» міст 1808 р. Склад населення, наведених у названих документах, відбиває час, темпи та шляхи заселення не лише окремих міст Акермана, Кілії, Ізмаїла, але й усього регіону [114].

Враховуючи, що у зазначеній поліетнічній контактній зоні постійно відбувалися зміни національного і соціального складу населення, дослідницею схарактеризовано внесок в цей процес також інших національних груп – молдаван, болгар, росіян, греків. Отже, автором уперше комплексно досліджено роль українського населення в процесі народної колонізації Придунав'я, показана роль, яку відіграло українське козацтво в цьому процесі.

Відділом історії козацтва на Півдні України при історичному факультеті Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова (створеному у 2000 р.) опубліковано збірку документів «Історія Хаджибею (Одеси). 1415-1795 рр. в

документах», а також монографію, присвячену окремим аспектам історії міста, у тому числі й питанням заселення [115]. За наявними джерелами прослідкував відвід землі у м. Одеса наприкінці XVIII ст. О.Черемісін.

Процесу заселення і освоєння Придунайських земель та Степового Побужжя присвячена низка дисертацій молодих дослідників. Так, уперше зробила спробу комплексно дослідити східнослов'янську колонізацію Південної Бессарабії Л.Мельникова [116]. Автором обґрунтовано провідну роль східнослов'янського населення в освоєнні краю, окреслено особливості, специфіку основних етапів колонізації, розкрито діяльність українського козацтва у її здійсненні. У процесі дослідження були широко використані археологічні розвідки, матеріали архівів і фондів краєзнавчих музеїв, значна частина яких введена до наукового обігу вперше.

Питання заселення і колонізації півдня як бачення чорноморської проблеми окремими представниками козацької еліти в контексті державотворення середини XVII – початку XVIII ст. вивчила Т.Подкупко [117]. Реконструювала колонізаційні процеси на землях Степового Побужжя та розкрила їх вплив на формування специфіки населення району наприкінці XVIII ст. О.Марченко [118]. Дослідницею також простежено особливості соціально-економічного розвитку окремих груп населення регіону, визначено роль міжетнічних зв'язків в адаптаційних процесах. Вивчено також вплив урядової російської колонізації на національний та соціальний склад населення побузьких земель.

Надзвичайно важливою проблемою в новітній історіографії постає вивчення початкової історії міст і сіл Степової України, що допомагає відтворити процес заселення регіону. Окрім згаданих вище розвідок слід звернути увагу на статтю В.Цибєрта, який на джерелознавчих засадах вивчив інформативні можливості атласів Новоросійської губернії та описів до них для розв'язання питань соціально-економічної історії міст Південної України кінця XVIII ст. [119]. Одним із головних питань є проблема кількості міст останньої чверті XVIII ст.. Так, за підрахунками автора статті на 1799 р. існувало 36 міст, у той час як Н.Полонська-Василенко у 1787 р. нарахує лише 18 міст, а В.Пірко –

45 (див. вище). Справа в тім, що міста виникали у регіоні, в першу чергу, як адміністративні центри, отже, кількість їх була незначною [120]. Між тим, відомості автора дещо занижені через невизначеність критеріїв щодо кількості населення міст. Також автором проаналізовано співвідношення загальної кількості населення губернії та мешканців міст, визначені тенденції зростання останніх за період 1787-1799 рр. (у 1,9 разів).

Першим в історіографії комплексним дослідженням міського населення Південної України у дореформений період стала дисертаційна праця Н.Діанової [121]. Щодо зазначеної проблеми, розвідка висвітлює питання лише наприкінці XVIII ст., проте важливими видаються динаміка чисельності міських жителів, особливості станової структури та етнічний склад міського населення.

Сутності процесу виникнення й розвитку м. Катеринослава на Дніпрі в контексті урбанізації Південної України до середини XIX ст. присвячені роботи М.Кавуна [122]. Початковою датою утворення м. Катеринослава автор називає 1787 р. Також ним визначена історична специфіка та роль міста у другій половині XVIII ст., співвідношення впливу суб'єктивних й об'єктивних чинників на розвиток міста. Історію м. Кременчука від часу заснування до 1764 р. розглянув Д.Вирський. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці запропонували дніпропетровські історики В.Векленко, І.Ковальова та В.Шалобудов [123].

Комплексному аналізу джерел з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII ст. до 1853 р. присвячено дисертацію В.Константинової [124]. Дослідницею розкриті інформативні можливості актуалізованої джерельної бази для вивчення соціальної структури населення південноукраїнських міст та визначення динаміки змін кількості міського населення.

На сучасному етапі спостерігається стійкий інтерес до питань формування та функціонування соціальних еліт. Дворянство Південної України стало предметом спеціального наукового дослідження в роботі Д.Каюка [125]. На основі нових документальних джерел автор вперше представив динаміку змін

чисельності дворянства регіону та вніс уточнення в існуючі в історіографії уявлення щодо цього. Витоки поміщицьких господарств в регіоні автором простежено з 50-х рр. XVIII ст. Між тим широкомасштабний процес став можливим після переможного закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і ліквідації Запорозької Січі. Ним встановлено, на початок 80-х рр. XVIII ст. з усіх розданих земель на користь поміщиків припадало майже 58 %, а на початок 90-х рр. (за рахунок приєднання Буго-Дністровського межиріччя) тут було передано в приватну власність 75 % землі, в той час як на казенні потреби залишалось всього 25 %. У першому десятиріччі XIX ст., вважає Д.Каюк, в основному завершилося формування приватного земельного фонду Південної України. На цей момент, за підрахунками автора, у власності приватних осіб знаходилося майже 63% землі, в той час казенне землеволодіння становило 37 %.

Окресливши соціальні та етнічні джерела поповнення дворянства, автор визначив, що за своєю етнічною приналежністю більшість дворян становили росіяни та балканські іммігранти (серби, македонці, чорногорці, болгары, молдавани, греки тощо). Значну частку дворянської верстви регіону також становили українці. Почасти, вказує історик, вони були представлені старшиною Лівобережної України. Визначити точну чисельність українців наразі складно, однак він, погоджуючись із доводами Н.Полонської-Василенко, припускає, що вони становили більше 10,5% дворянства краю. У дисертаційному дослідженні також уточнено твердження В.Голобуцького про те, що значна частка запорозької верхівки після ліквідації Січі перетворилася на казенних поселенців. Проте більшість старшин, стверджує автор, спромоглися зберегти свої маєтності і навіть розширити їх, набути офіцерські чини і, відповідно, увійти до складу дворянсько-поміщицького загалу [126]. Таким чином, констатує Д.Каюк, внаслідок широкомасштабних роздач землі, на півдні України в другій половині XVIII ст. утворилося потужне поміщицьке землеволодіння.

Інформативні можливості комплексу джерел з історії дворянства останньої чверті XVIII ст. для дослідження напрямків поміщицької колонізації Південної України розкрила Н.Сурева [127].

Помітний внесок у вивчення проблеми належить Н.Никифоренко, яка на основі мандрівних записок Й.Гільденштедта з'ясувала достовірність наданих мандрівником відомостей відносно адміністративної приналежності обстежуваних ним територій у 1760-1770 рр. і їхню обумовленість процесами заселення, міграціями та централізаторською політикою метрополії [128]. На базі даних Гільденштедта у контексті адміністративних змін, що їх зазнала територія Новоросії, авторкою вивчено поземельні суперечки між Єлизаветградською провінцією та запорожцями. Встановлено, що попри проурядову інтерпретацію перебігу подій, а Гільденштедт намагався обґрунтувати доцільність і легітимність відчуження у запорожців їх земель, можна з'ясувати достеменний зміст і підґрунтя конфлікту, про який йдеться.

Доцільною видається інформація етнічного та соціального характеру, що її розглянула дослідниця. Особисті спостереження Й.Гільденштедта, висловлені ним зауваження, висунуті проекти дозволили Н.Никифоренко з'ясувати функціональну обумовленість демографічних процесів на південноукраїнських землях, ступінь адаптації іммігрантів у місцевому середовищі, їхню здатність протистояти асиміляції, і, у такий спосіб, дослідити механізм заселення Південної України та роль державної політики в урегулюванні етноконфесійних питань.

Зрештою необхідно визначити суттєву роль записок іноземців у вивченні проблеми. На сучасному етапі дослідницьких студій не вщухає інтерес до цього виду джерел. 2002 р. у змістовній статті В.Пірко [129] на базі мандрівних записок Й.Гільденштедта вивчив стан 92 населених пунктів Подонців'я і довів, що 57,61% з них склали державні та військові поселення, 36,96% – приватні, 5,43% – монастирські. Оскільки повідомлення мандрівника щодо етнічного складу населення не викликають сумнівів, то на їх підставі В.Пірко встановив, що у 67,4% поселень мешкали переважно українці, у 16,3% – населення було

змішаним (здебільшого це були роти Слов'яносербії, у яких також переважали українці) і лише в 16,3% поселень жили росіяни, так звані однодвірці та старообрядці [130].

Для більш рельєфного визначення дослідного поля важливими є опубліковані твори чужинців про Південну Україну XVII-XVIII ст. [131].

Оцінку ступеня повноти та репрезентативності Повного Зібрання Законів Російської імперії в контексті історії півдня України 1700-1775 рр. зробив у дисертаційному дослідженні В.Сусликов [132]. Дисертантом виявлено і запроваджено до наукового обігу сукупність раніше неопублікованих законодавчих актів відносно колонізації Південної України XVIII ст. Проаналізувавши законодавчі акти, дослідник охарактеризував процес державної колонізації території в XVIII ст. як неефективну протидію природному освоєнню території краю місцевим населенням. Задекларовані у відповідних указах адміністративні та оборонні схеми, які російська влада намагалася впроваджувати в Причорномор'ї, виявилися малоприсадибними, оскільки спиралися на традиційні шляхи освоєння прикордонних територій, напрацьовані ще у XVII ст. (такі, як розбудова укріплених ліній з переселенням до них державних селян тощо). Автором доведено, що, фактично, до 1764 р. система управління новими колоніями була вкрай недосконалою, а що стосується їх успішного розвитку, то про нього можна говорити лише після реального приєднання конкретних територій до Російської держави.

Панування феодално-кріпосницьких відносин та їх подальше посилення в другій половині XVIII ст. в Росії та Україні позбавляло селян права вільного переходу, чим гальмувало міграційні процеси. Тому царський уряд всіляко стимулював переселення на південь вихідців з інших країн. Дослідження цього аспекту теми представлено дуже широко і по-різному оцінюється в сучасній історіографії, хоча й досі бракує узагальнюючої роботи з питань іноземної колонізації півдня України в XVI-XVIII ст. 1995 р. М.Араджионі розглянула питання формування маріупольських греків в поліетнічній палітрі Приазов'я з 80-х рр. XVIII ст. до 90-х рр. XX ст. [133]. Перша узагальнююча робота, як

ззначалося вище, в якій комплексно досліджено зазначену проблему належить А.Гедьо. В своєму дисертаційному дослідженні «Греки Північного Приазов'я (1778-1875 рр.)» на базі досягнень вітчизняної історіографії і різних видів джерел, багато з яких вперше введені до наукового обігу, автор намагався об'єктивно підійти до оцінки політики Російської держави наприкінці XVIII ст. В додатках вміщено порівняльні таблиці кількості жителів і земляних угідь в населених пунктах Маріупольського грецького округу з 1781 по 1859 рр. У 2001 р. А.Гедьо опублікувала книгу «Джерела з історії греків Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.», в якій проаналізовано історіографію питання, подається комплексний і систематизований аналіз основних архівних зібрань та публікацій джерел з проблеми [134]. Протягом наступних років авторкою проведена суцільна евристична робота у 72 фондах 14 архівосховищ України та Росії, що втілювалося в публікацію у 2005-2006 рр. монографій, присвячених грецьким (ніжинській та маріупольській) колонізаційним хвилям [135].

Процес переселення балканських слов'ян на південь України (XVI – до кінця XVIII ст.) розглянуто в дисертаційній роботі О.Поцулко в 1997 р. [136]. Дослідницею відзначено, що перші представники балканських слов'ян зустрічаються в складі козаків Запорозької Січі, з другої половини XVII ст. починається масове переселення південнослов'янських народів: сербів, хорватів, чорногорців і болгар на південь України. В сучасній історіографії знайшли відображення і питання заселення південних районів України німецькими колоністами в 60-ті рр. XVIII-XIX ст. [137]. Зібрав і систематизував матеріал, пов'язаний із виникненням у 1780 р. єврейської общини у м. Олександрівську (сучасному Запоріжжю) за документами фонду Державного архіву Запорізької області С.Орлянський [138].

Важливим здобутком Інституту історії НАН України стало створення «Історії України: Нове бачення» (У 2-х т., 1995-1996 рр.), що вийшла під загальною редакцією В.Смоля. Висвітлюється спірне питання встановлення кордонів і залюднення Південної України XVI-XVIII ст. [139]. Двотомник став

своєрідним орієнтиром нового осмислення української історії і послужив основою для підготовки фундаментального п'ятнадцятитомника «Україна крізь віки» [140]. Видання побудоване за хронологічно-проблемним принципом. У 6 томі містяться відомості заселення території в описах іноземних мандрівників. Особливості залюднення, соціальний та національний склад населення південних областей України аналізуються в 8 томі.

Проблема заселення півдня України в XVI-XVIII ст. знайшла відображення в узагальнюючому дослідженні Н.Яковенко (1997 р.), яке ґрунтується на широкому залученні історичних джерел [141]. Варті уваги викладені авторкою дискусійні питання щодо витоків козацтва, різної генетичної природи тюркського і українського козакування, які «об'єднані лише наявністю спільного полігону – Поля» [142]. Цінною видається інформація щодо спірного питання козацького землеволодіння. Так, дослідницею зазначається наявність козацьких «розлогих маєтків на межі з Диким полем» вже на зламі XVI-XVII ст. [143]. Описано «хутори та пасіки на шляхах татарських» південніше рік Тясмин, Інгулець [144].

Доволі неординарний авторський підхід простежується у творі до питання наступу Російської імперії впродовж XVIII ст. на мусульманський південь. Н.Яковенко вважає, що Кримський ханат та його степові сателіти-ногайці на ті часи вже «не складала жодної загрози імперії», більш того, мешканці степу в Східному (від р. Берди до Дніпра) і Західному (від Бугу до Дністра) Ногаях та в Буджаку (між Дністром і Дунаєм) вели у другій половині XVIII ст. напівосілий спосіб життя у своїх «зимовищах», а їх прикордонні зіткнення зі слов'янським населенням не носили характеру набігів і перетворилися на «звичайні сусідські конфлікти» [145]. Росія ж, у свою чергу, на думку авторки, переслідувала не лише прагматичні цілі виходу до Чорного і Азовського морів, «її рух на Південь мав ще й ідейне обґрунтування месіанського походу до Святої Землі заради опіки над усіма християнськими народами Грецького обряду» [146]. Щодо чисельності населення Запорозької Вольниці, дослідниця нараховує впродовж XVIII ст. 20 тис. запорожців, котрі знаходилися на Коші; за часів Нової Січі

(1734-1775 pp.) на її теренах проживало 200 тис. чол.; за даними 1766 р. лише зимівників нараховувалося до 4 тис. [147]. У 2005 р. Н.Яковенко на підставі здебільше нового фактичного матеріалу суттєво доповнила зазначену монографію [148].

Серед збірок загального характеру не можна оминати увагою історико-краєзнавчий довідник «Слобідська Україна» (1994 р.) колективу авторів (Б.Зайцев, С.Куделко, В.Міхеєв, С.Посохов) [149]. Хронологічно довідник охоплює період XVII-XVIII ст. – час формування й розквіту Слобожанщини, територію якої заселило і освоїло здебільшого українське населення, починаючи вже з другої половини XVI ст. Незважаючи на те, що нас цікавить лише інформація щодо північної частини сучасної Донецької області, власне до річки Бахмут, у публікації відбито особливості заселення зазначеної території.

Для чіткішого окреслення дослідницького поля важливими є картографічні матеріали. Новітня історіографія представлена низкою розвідок такого характеру, серед інших необхідно назвати наукове видання М.Вавричин, Я.Дашкевича, У.Кришталович «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.» (2004 р.), яке стало продовженням традиції перевидання факсимільних картографічних творів, що мають історичне та наукове значення (фактично цю серію започаткував В.Кордт у 1899 р.) [150]. Альбом включає репродукції західноєвропейських середньовічних карт із зображенням території України, що зберігаються у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І.Франка. 83 карти подані у хронологічному порядку. Факсиміле стародавніх карт доповнені ґрунтовними описами. Простежується на них і досліджувана нами територія.

Загалом спостерігається сталий інтерес до матеріалів картографії як джерела з історії Степової України XVIII ст. [151].

Таким чином, у вітчизняних сучасних дослідженнях історія заселення Степової України висвітлюється у контексті міграційних потоків в основному протягом XVIII ст. і переважною більшістю в Запоріжжі та Південно-Східному

регіоні. На сьогоднішній день узагальнюючі праці з означеної проблеми належать В.Пірку. Спостерігається помітне поживлення археографічної роботи. На сучасному етапі дослідницьких студій з проблеми чільне місце належить працям А.Бойка, Г.Швидько, О.Бачинської, І.Лимана, В.Мицика, А.Гедьо, В.Мільчева, Д.Каюка та інших.

5.2. Російська історіографія 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. проблеми

Період 90-х рр. ХХ – початок ХХІ ст. – це доба трансформації українського суспільства, в тому числі української історіографії, від умов авторитарного режиму до демократизації і досягнення національних та загальнолюдських цінностей [152]. Аналогічні процеси відбуваються в російському суспільстві. Вихід на історичну арену України і Росії у якості суверенних держав породив комплекс проблем, пов'язаних традиціями міжетнічного взаємовпливу в рамках колишньої єдиної держави. Однією із найболючіших: роль українського та російського етносів у освоєнні території та порубіжні відносини держав і населення прикордонних регіонів. У такий спосіб, у світлі довготривалих пріоритетів зовнішньої політики та конкретних шляхів і засобів міждержавного взаємовпливу України і Росії, необхідним видається вивчення зазначених проблем сучасними російськими істориками.

Передусім необхідно виділити факсимільні і рідкісні видання, препринти, які деталізують питання заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст., що їх перевидано за період з 1991 р. Це загальні праці російських державних істориків, найперше, В.Ключевського [153], енциклопедичні видання [154], які сьогодні не втратили своєї актуальності. Певне значення для розуміння проблеми мають видання мемуарів іноземців XVI – першої половини XVII ст., вони великою мірою доповнюють тогочасні літописи і хроніки [155].

Необхідно виокремити видання, у якому вперше зібрано практично всі твори російських та українських вчених та дослідників з історії Запорозької Січі кінця XIX ст. – Г.Міллера, В.Чернявського, С.Мишецького, А.Апостолова, М.Коржа, Д.Яворницького, А.Стороженка, Г.Надхіна [156]. У збірці

опубліковано і описи про запорожців дипломата XVI ст. Е.Лясоти і офіцера-інженера Г.Боплана, у працях яких також міститься інформація з проблеми.

Своєрідним показником виразного інтересу до історії України XVI-XVIII ст., у тому числі й проблеми заселення її Степової частини, можна вважати помітну кількість міжнародних, всеросійських та регіональних конференцій, найбільше їх відбулося в Санкт-Петербурзі, Москві та Воронежі. Предметом обговорення зазначених зібрань постали питання заселення Слобожанщини (1997 р.) [157], населення і територія Півдня та Заходу Росії у контексті історичної демографії та історичної географії (наукова конференція була присвячена 75-річчю професора В.Загоровського) (2000 р.) [158], проблеми історії козацтва та його еволюція взаємовідносин з Російською державою в XV-XVIII ст. [159].

Значний історіографічний інтерес становлять матеріали міжнародного форуму «Геополітичні та геоекономічні проблеми російсько-українських відносин» [160]. Заслуговує на увагу стаття Є.Сінкевич та І.Сінкевич, яка присвячена системі фортифікаційних споруд Півдня Російської імперії та їх ролі в освоєнні Північного Причорномор'я у XVI-XVIII ст. Також авторами схарактеризовано методи і масштаби народної та урядової колонізації регіону.

Не можна оминати увагою і матеріали міжнародної конференції «Україна та сусідні держави у XVII ст.» (2004 р.) [161]. Серед її організаторів виступив історичний факультет Санкт-Петербурзького державного університету. Т.Яковлева (Санкт-Петербурзький державний університет, Росія) розглянула питання залюднення Запорожжя [162], А.Каппелер (Віденський університет, Австрія) – роль козаків у заселенні території в записках іноземців до 1648 р. [163]. Цінними дослідженню є також матеріали круглого столу, які опосередковано торкнулися проблеми [164]. Отже, сучасні російські дослідники закликають до полеміки та застосовують нові наукові підходи у вивченні зазначеного питання.

У 1996 р. вперше опубліковано фундаментальну монографію М.Любавського «Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и

до ХХ века», завершену ним на початку 1930-х рр. [165]. На сьогодні це єдине узагальнююче дослідження з історії заселення і освоєння руським, українським та білоруським народами теренів Євразії, чільне місце у якому відведено і проблемі залюднення Степової України протягом XVI-XVIII ст. Необхідно наголосити, що Любавський був відомий знавець слов'ян, археограф, спеціаліст з історичної географії, картографії Росії кінця XIX – початку ХХ ст., він являв собою найвиразнішого представника тогочасної наукової школи, проте, через знищення останньої за радянських часів, його основний твір побачив світ лише наприкінці 90-х рр. ХХ ст.

М.Любавський уважав розселення (колонізацію) уніфікованою формою буття людських спільнот. Він узявся проаналізувати весь неподільний континуум впливів на процес колонізації – від природно-географічних умов до релігійного феномену на кшталт старообрядників [166]. Отже, твір носить узагальнюючий характер, адже автор зробив спробу підсумувати весь загаль досягнень своїх попередників з проблеми.

Російських істориків-«державників», до яких належав і Матвій Кузьмич, історична географія приваблювала перш за все тим, що за допомогою історико-географічних досліджень, спираючись на позитивістську методологічну базу, із двох частин «формули держави» – «влада плюс територія» – на перший план висувається саме остання [167]. Під час роботи над дослідженням істориком залучався величезний масив джерел зі всіх по сутності російських та зарубіжних видань XIX ст., широко використані картографічні джерела XV-XIX ст.

Безперечно кроком вперед є відхід дослідника від великодержавницьких позицій Соловйова та Ключевського, адже «Обзор...» включає проблему розселення українського етносу. Глава XIV «Боротьба Московської держави з кримськими татарами і заселення чорноморських степів» висвітлює причини виникнення станичної служби на окраїнах Руської держави, зведення засічних ліній протягом XVI-XVII ст. Охарактеризовано хід утворення та склад населення Слобідської України. Вивчивши процес колонізації Слобожанщини, вчений звертає увагу на співвідношення форм колонізації (козацька, державна,

стихійна) і справедливо стверджує, що, в залежності від обставин, у різні періоди панували і різні форми.

Глави XVI-XVII «Заселення Придніпровської України у другій половині XVI і в XVII ст.», «Заселення Новоросії» розглядають проблему колонізації і розміщення населення у XVI ст. в районі річок Синюхи і Тясмина. Також міститься коротка інформація про Очаківське поле. Чимало уваги приділено історії українського козацтва та його боротьбі з Річчю Посполитою у XVII ст. Пильна увага М.Любавського прикута до історії залюднення і чисельності Війська Запорозького протягом XV-XVIII ст. Не можна погодитись з твердженням автора щодо вкрай низької заселеності запорожцями своїх земель та угідь при переході до осілого способу існування (станом на 1775 р.), хоча він визнає число жителів Запорожжя у 100 тис. за даними Скальковського [168].

Автором розглянуто утворення і заселення Новоросійської губернії після русько-турецьких війн XVIII ст., позиції дворян і переселенців у процесі. Наголошується на ролі іноземних колоністів в освоєнні краю. Звернуто увагу на історію градобудівництва у краї, зокрема – Херсону, Катеринославу, Миколаєва, Одеси. Як і в попередніх главах, Любавський повідомляє цінні відомості про кількість та типи поселень. Між тим, вимагає критичного підходу його підсумок про «пустовавший до последней четверти XVIII в. Новороссийский край» [169]. Заниженою можна вважати й інформацію про загальну чисельність населення Новоросії. Так, на думку дослідника у 1768 р. вона не перебільшувала 100 тис. чол., а у 1797 р. склала понад 850 тис. Попри вказані недоліки, твір багатий на фактичний матеріал й привертає незмінну увагу сучасних дослідників.

У контексті загальноросійських процесів на початку 1990-х рр. продовжив вивчення питання заселення регіону В.Кабузан [170]. На широкому архівному матеріалі розкрито особливості формування багатонаціонального, у тому числі й українського, населення Російської імперії протягом XVIII ст., уточнено чисельний та етнічний склад, показано причини міграцій.

Проблема заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. вивчалася сучасними російськими істориками М.Кромом, Л.Нежинським, А.Ігнатьєвим у

площині міжнародних відносин [171]. Передусім необхідно виділити дослідження О.Саніна (1996 р.) [172], який розглянув відносини Росії з Кримським ханством у першій чверті XVIII ст. Ним встановлено, що лише за 25 років кримськими татарами і ногайцями реалізовано понад 93 напади на російські та українські землі, у результаті яких було страчено понад 3 тис. чол., забрано в неволю більше 90 тис. чол., зруйновано понад 600 сіл і 49 церков [173].

Порубіжні відносини України та Росії наприкінці XVI – першої половини XVII ст. стали предметом дослідження А.Папкова (1998 р.) [174]. При цьому основна увага автора прикута до вивчення суперечностей, що виникали у приграничній смузі у ході колонізації цієї території українцями та росіянами, вплив на них міжнародної ситуації та державної політики Росії. У такий спосіб дисертантом проаналізовано взаємодію української та російської колонізації Поля та досліджено протиріччя, що поставали у ході зіткнення зазначених колонізаційних хвиль.

Використавши архівні матеріали РДАДА, РДВІА, воєнного архіву Воронежської області, вивчив причини руху населення Росії у другій половині XVII – на початку XVIII ст., а саме, на південь від Белгородської оборонної лінії, Д.Василенко (2003 р.) [175]. Більшою мірою прислужилося нашому дослідженню дисертаційна праця О.Пасько (2003 р.), у якій в цілому простежено колонізаційну політику Росії в другій половині XVIII – першій чверті XIX ст. [176]. Авторка суттєво розширила нижні хронологічні рамки, проаналізувавши з 1728 р. укомплектування сербського полку і поселення його в 1729 р. при фортеці в містечку Тор. Також, крізь призму розвитку відповідного російського законодавства, дисертант виявила специфіку процесу переселення греків, вірменів та інших етносів на південь України.

Уперше в російській історіографії дослідила міграційні та імміграційні заходи російського уряду як основну частину внутрішньої політики Росії в урегулюванні процесу освоєння Новоросійського краю болгарами О.Белова (2004 р.) [177]. Авторка розглянула також міграційні процеси різних етносів,

передусім болгар, на південь Росії у другій половині XVIII ст. Проблема колонізації греками Приазов'я певною мірою висвітлена в етнологічному дослідженні В.Баранової (2006 р.) [178].

Новітня російська історіографія системно вивчає питання, пов'язані з історією козацтва. Певну інформацію з проблеми можна здобути в дослідженнях А.Гордєєва, Р.Нелєпіна, М.Нікітіна, М.Мінінкова, Н.Буличової, І.Бенку, присвячених загальній історії козацького стану, донському козацтву [179]. Питання поселення євреїв у Запорозькій Січі за матеріалами січового архіву розглянув С.Боровой [180]. Узагальнюючі дослідження також містять інформацію з проблеми заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. [181].

Таким чином, нинішні російські розвідки репрезентовані певною кількістю досліджень з проблеми. Більшою мірою вони студіюються в площині російсько-українських міжнародних відносин, історії козацтва і переважно протягом XVIII ст. Загалом у російській історіографії спостерігається применшення ролі українського козацтва і української народної колонізації у процесі залюднення регіону. Попри вказані недоліки в цілому наявний інтерес до вивчення питання. Серед інших необхідно виділити дослідження О.Саніна, Т.Яковлевої, А.Гордєєва, А.Папкова, М.Нікітіна, О.Бєлової, О.Пасько.

Отже, сучасні українські дослідники виявляють стійкий інтерес до проблеми залюднення регіону, хоча питання й вивчається стихійно. Передусім необхідно виділити низку археографічних та джерелознавчих праць Г.Швидько, Ю.Мицика, А.Бойка, В.Козирєва, А.Гедьо, О.Мальченка, В.Мільчева, С.Леп'явка. Проблему ролі запорозького козацтва в заселенні території активно вивчають А.Бойко, В.Щербак, О.Олійник, А.Гурбик. Так, О.Олійник уперше довів існування запорозьких зимівників з кінця XV – початку XVI ст. Варті уваги висновки А.Бойка про розселення після 1775 р. населення Запорозьких Вольностей по зимівникам (попри їх масове знищення, вони існували у податкових документах до 1794-1795 рр.). Проблему виникнення в регіоні південнослов'янських військово-землеробських поселень вивчили О.Посунько,

краєзнавець В.Подов, які точно подали розташування рот, чисельність їх населення. І.Лиман, О.Тригуб на підставі введення до наукового обігу нового фактичного матеріалу дослідили динаміку кількості населення південноукраїнської території. Проблему заселення Придунайських земель вивчила О.Бачинська, Донеччини – В.Пірко. Провівши евристичну роботу в архівосховищах Росії та України В.Пірко вперше простежив хід заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. і дійшов висновку, що українці у 1784 р. склали 73,77 % її населення, отже, переважну більшість.

Встановлено, що провідну роль у сучасних наукових студіях при вивченні проблеми відіграють історики Київського національного університету, науково-дослідних центрів Південної України: Запорізького, Донецького, Дніпропетровського, Одеського університетів, які ввели до наукового обігу значний джерельний і фактичний матеріал. В кінці 90-х рр. XX – на початку XXI ст. з'явилися перші узагальнюючі праці з означеної проблеми. Між тим, заселення регіону вивчається неорганізовано. Це викликає розбіжності щодо визначення етнічного та чисельного складу населення Степової України у XVI-XVIII ст., початкової історії населених пунктів.

ВИСНОВКИ

Проблема заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. посіла чільне місце в наукових студіях українських та російських істориків XVIII – початку XXI ст. Починаючи з XVIII ст. і до сьогодні при висвітленні питання формувалися концептуальні основи, провідні наукові напрямки вітчизняної та російської історіографії, її джерельна база.

У результаті історіографічного аналізу праць українських та російських істориків XVIII – початку XXI ст. щодо проблеми заселення Степової України протягом XVI-XVIII ст. дисертант дійшла наступних висновків:

1. У вивченні історіографії залюднення Степової України в XVI-XVIII ст. виділяються наступні етапи: а) російська проурядова та українська історіографія XVIII – першої половини XIX ст.; б) ліберальна і народницька історіографія другої половини XIX та національна концепція української історії початку 90-х рр. XIX ст. – перших десятиліть XX ст.; в) радянська історіографія 1920-1980-х рр. XX ст.; г) новітня українська і російська історіографія (1990-х рр. XX – початку XXI ст.). Проте, не всі висновки дослідників різних епох витримали випробування часом, деякі з них ґрунтувалися на неповній джерельній базі. Між тим усі вони становлять частку єдиного історіографічного процесу. Незважаючи на постійну увагу української і російської історіографії до проблеми, до сьогодні наявні певні диспропорції в дослідженні різних її етапів і аспектів. Окремі періоди заселення розроблені більш глибоко, інші, зокрема період XVI-XVII ст., залишається ще недостатньо дослідженим.

2. Початкове акумулювання знань з проблеми відбувається з XVIII ст., у таких видах фіксації історичних подій, як козацьке літописання, щоденники, записки іноземних мандрівників, мемуаристика. В літописах Самовидця, Г.Грабянки та С.Величка простежуються окремі факти з історії заселення регіону. Слід зазначити, що козацькі літописи традиційно використовувалися авторами як історичні джерела. Проте, вони мають визначені історіографічні концепції і демонструють особливості розвитку історичних знань з проблеми в

Україні на рубежі XVII-XVIII ст. Записки іноземців (Г.Боплана, Е.Челебі, барона Тотта, Й.Гільденштедта, Ж.Шерера та ін.) здебільшого містять відомості про колонізацію Середньої та Нижньої течії Дніпра, Причорномор'я та Приазов'я. Відносно повно у працях іноземців відображене XVIII ст. Ці дані стали першими джерелами для подальших наукових розробок, проте вони потребують критичного ставлення при використанні в наукових дослідженнях.

У цілому в дослідженнях російських та українських авторів XVIII – першої половини XIX ст. наявна тенденція обмеження географічних рамок територією середнього Подніпров'я та Запорожжям. Найбільше висвітлена роль запорозького козацтва в освоєнні території, негативний вплив постійних набігів татар на цей процес та колонізаційна політика Росії в даному регіоні. Побіжно розглянуто процес стихійної колонізації краю, економічні зв'язки місцевого населення з іншими регіонами України та сусідніми країнами. Спеціальні дослідження, у яких найбільше вивчалася проблема заселення Південної України в XVI-XVIII ст., належать А.Скальковському. Він не лише навів статистичні дані щодо росту чисельності населення Новоросії і Запорожжя, а й намагався простежити його динаміку. Для перших досліджень історика типовою рисою є широке застосування законодавчих актів, матеріалів державних архівів та офіційних установ поряд із суб'єктивним ставленням до наведеної в них інформації. Пізніше він методологічно наблизився до позитивізму, тим самим заклавши основу для подальшого наукового вивчення проблеми.

Дворянська історіографія нагромадила фактичний матеріал з історії заселення Степової України, зробила певні теоретичні узагальнення шляхів колонізації і схарактеризувала ситуацію залюднення, що сприятливо позначилось на подальшому вивченні проблеми. Разом з тим, у цей час в історичній літературі були сформовані стереотипи щодо вивчення проблеми, а саме: переоцінка ролі державної російської колонізації в процесі залюднення регіону. В зазначений період найбільшою мірою проблема студіювалася в площині політики Російської імперії на півдні.

3. Ліберальний напрям і народницька історіографія другої половини XIX та національна концепція української історії з початку 90-х рр. XIX ст. до перших десятиліть XX ст. засвідчили процес переростання початкових знань на наукову проблему. Отже, у концентрованому вигляді представники ліберального погляду висвітлили значне коло питань з історії Степової України, передусім це питання заселення і освоєння краю. Дослідниками церковної історії Феодосієм (О.Макар'євським) та Філаретом (Д.Гумілевським) нагромаджений значний фактичний матеріал з історії заселення Катеринославської, Харківської єпархій. Авторами використані унікальні матеріали єпархіальних архівів, які містять конкретні дані щодо початкового етапу колонізації краю.

Представник народницького напрямку В.Антонович початки козащини відносив до XV ст. і визнавав її суто слов'янським елементом. Він виклав своє бачення історії українського козацтва, зокрема показав рух і чисельність населення Степової України. Пізніше у своїх працях він більш виважено підійшов до проблеми появи козацького стану в південноукраїнських землях, однак, щодо чисельності приросту населення, не оминув явних перебільшень. Виникнення козацтва вважала закономірним етапом в освоєнні українським етносом Степової України і початки Запорозької Січі відносила до першої половини XVI ст. О.Єфименко. Значний джерелознавчий та фактичний матеріал з проблеми нагромадив Д.Багалій. Він детально проаналізував російську та українську колонізацію регіону та надав пріоритет останньої.

Оцінив роль запорозьких козаків в освоєнні регіону, висвітлив його походження, чисельність й склад Д.Яворницький. Він уперше вивчив проблему змін державних кордонів Запорозьких Вольностей, вказавши на невідповідності у текстах межових документів. Початок українській історіографії відповідно до стандартів європейської науки поклав М.Грушевський, який підкреслив український характер селянської колонізаційної хвилі Південної України, а також з'ясував роль внутрішніх та зовнішніх факторів виникнення козацтва.

У дослідженнях другої половини XIX – на початку XX ст. історія заселення Степової України як єдиної регіональної системи висвітлюється у контексті

міграційних потоків в основному протягом XVIII ст. і, переважною більшістю, у Запорозжжі та Південно-Східному регіоні. Формування народницького напрямку в українській історіографії поряд із пануванням у тогочасній історичній науці позитивістської методології обумовили загальну переоцінку російської політики щодо колонізації регіону. В.Антонович, Д.Яворницький, М.Грушевський та ін. намагалися визначити роль народної колонізації краю і довести, що основна заслуга в його заселенні на початковому етапі належить запорозькому козацтву. Загалом в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. намічено основні етапи в заселенні території, виявлено чисельний та етнічний склад її населення, показано роль військово-землеробських поселень. Зазначені питання в основному досліджувались на матеріалах другої половини XVIII ст. Втім, як і в попередній період, більшою мірою проблема слугувала ідеологічним обґрунтуванням розширення володінь Російської імперії на південь.

4. Визначились різні підходи до вивчення питання в роботах радянських вчених. Особливість українського історіографічного процесу 20-30-х рр. XX ст. зумовила дуалізм у підходах до розвитку проблеми. З одного боку, такі історики, як Д.Яворницький, М.Слабченко, Є.Загорівський продовжували свої дослідження, збагативши набутки новим фактичним матеріалом. Долучилися до вивчення питання Н.Полонська-Василенко, В.Юркевич, певний плюралізм у науковому житті 1921-1925 рр. дозволив їм привнести нові факти у вивчення проблеми. З іншого боку, в умовах ідеологічного тиску, деякі історики емігрували за кордон, через що праці Д.Дорошенка та ін. стали недоступними для вивчення їх в Україні.

З'явилися спеціальні дослідження, автори яких безпосередньо торкалися вивчення проблеми. Намагався вирішити питання першопочатків освоєння Запорозьких Вольностей М.Слабченко. Загальноприйнятий список із восьми паланок історик доповнив ще десятьма, проаналізувавши щільність їх заселення. На широкому архівному та опублікованому матеріалі Н.Полонська-Василенко вивчила історію колонізації Південної України в 30-80-х рр. XVIII ст. Авторка дослідила основні етапи заселення території, відповідно подала чисельність

населення, його соціальний та етнічний склад, вивчила причини переходу військових поселенців у Запорозькі Вольності. Роль українського козацтва в заселенні та освоєння нижнього Подніпров'я вивчив В.Голобуцький. Проте, не можна погодитись з істориком, що уходи були постійним місцем проживання козаків, як і з тим, що основною їх діяльністю було землеробство. Поступове входження території Південної України в останній чверті XVIII ст. до складу Росії дослідила О.Дружиніна, використавши значну кількість архівного і опублікованого матеріалу, вперше залучивши до наукового обігу картографічні матеріали кінця XVIII ст.

Комплексно і в динаміці проаналізував хід заселення, національний та соціальний склад населення регіону протягом XVIII ст. В.Кабузан, спираючись на матеріали I-IX ревізій, фондів Сенату, «Ревизских сказок». В.Кабузан продемонстрував принципово нову методологію статистичного мислення, традиції якої заклав А.Скальковський. Між тим, наявні відомості про чисельність заселення Новоросії дослідником дещо занижені і потребують уточнень. Уперше дослідив питання залюднення та загосподарювання Північного Приазов'я та в цілому території в межах Азовської губернії в XVI-XVIII ст. В.Пірко.

Протягом 20-30-х рр. XX ст. відбулася інституалізація проблеми в науці. Негативний вплив на вивчення заселення регіону справили репресії кінця 30-х рр. XX ст. проти науковців, краєзнавців. З кінця 50-х – 80-ті рр. XX ст. посилюється інтерес до соціально-економічних аспектів історії України, в тому числі й до проблеми заселення Степової України. Незважаючи на панування марксистської ідеології, дослідниками 1920-80-х рр. схарактеризовано основні етапи заселення, уточнено кордони досліджуваної території. Загалом слід визнати, що у найбільшій повноті відтворена картина заселення краю у XVIII ст. Що стосується більш раннього часу, то відомі факти мають як тематичні, так і хронологічні обмеження.

5. Сучасні дослідники проявляють сталий інтерес до питань заселення і освоєння природних ресурсів регіону. На початку 90-х рр. XXI ст. тенденції у вивченні проблеми кардинально змінюються. Українські дослідники

розглядають процес заселення регіону крізь його полікультурність. Провідну роль у сучасних наукових студіях при вивченні проблеми відіграють історики Київського національного університету (В.Смолій, В.Щербак, О.Гуржій); науково-дослідних центрів Південної України: Запорізького університету (А.Бойко, В.Козирев, І.Лиман, В.Мільчев, Н.Сурева, Р.Шиян), Донецького (В.Пірко, А.Гедьо, Н.Никифоренко, І.Бондаренко, М.Панфьорова, В.Сусликов), Дніпропетровського (Г.Швидько, Ю.Мицик, Д.Каюк, О.Посунько), Одеського (О.Бачинська) та ін. Спостерігається помітне поживлення археографічної роботи. В кінці 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися перші узагальнюючі праці з означеної проблеми. Між тим, заселення регіону вивчається стихійно. Це викликає розбіжності у поглядах вчених на перевагу українського чи російського етносу на початковому етапі заселення краю. Відсутня також усталена думка щодо часу заснування міст і сіл території, оскільки автори більшості краєзнавчих нарисів, іноді й наукових праць, не завжди критично підходять до аналізу документів з проблеми, а в окремих матеріалах простежується тенденція до сенсаційності, що обумовлено як неухважним співставленням суперечливих фактів, так і політичною заангажованістю авторів.

Новітні російські розвідки репрезентовані певною кількістю досліджень з проблеми (О.Санін, Т.Яковлева, А.Гордєєв, А.Папков, М.Нікітін, О.Белова, О.Пасько). Більшою мірою вони студіюються в площині російсько-українських міжнародних відносин, загальної історії козацтва і, переважно, протягом ХVІІІ ст. Загалом у російській історіографії спостерігається применшення ролі українського козацтва і української народної колонізації у процесі залюднення регіону.

6. Аналіз доробку обраної теми вказує, що загальною тенденцією на всіх етапах вивчення проблеми було створення двох біполярних поглядів. Перший сформульовано ще старшиною у козацьких літописах та автором «Історії Русів», сутність його полягала у визнанні пріоритетної ролі народної колонізації в ході залюднення Степової України в ХVІ-ХVІІІ ст. Перевагу українському етносу в цьому процесі надавали В.Антонович, Д.Яворницький, М.Грушевський.

Зазначеної концепції притримувалися Н.Полонська-Василенко, В.Голобуцький, В.Кабузан, документально її підтвердили сучасні українські дослідники: А.Бойко, В.Пірко, Г.Швидько, Ю.Мицик, О.Бачинська та ін.

Фактично одночасно з першим, був сформульований протилежний державницький російський погляд, який пріоритет у заселенні території відводив російському етносу і вирішальною в процесі визнавав політику уряду. Перші конкретні свідчення цього напрямку знаходимо у службовій записці С.Мишецького та праці військового інженера О.Рігельмана. Згодом твердження майже без змін перекочувало до наукових концепцій радянських істориків (К.Гуслистый та ін.) і, навіть, у деяких сучасних дослідженнях посідає стійкі позиції. Почасти це простежується і в новітній російській історіографії. Зазначений погляд можна пояснити, передусім, некритичним ставленням до джерел і державницькою спрямованістю російської, пізніше радянської історіографії.

Дане дослідження є першою спробою комплексного вивчення питання в працях попередників від XVIII ст. до сьогодення. Врахування накопиченого досвіду з даної проблеми сприятиме подоланню спрощеного відображення різноманітних аспектів процесу заселення регіону в зазначений період.

Систематизація існуючого історіографічного доробку з означеної проблеми дозволяє окреслити перспективи подальшого її вивчення. По-перше, необхідно переглянути окремі концепції з проблеми на підставі наукових доктрин істориків. По-друге, наявною є потреба комплексної систематизації джерел та створення загальної бази даних. Актуальним також залишається використання результатів даного дослідження при розробці курсу історіографії України для вищих навчальних закладів.

ПРИМІТКИ

ВСТУП

1. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С. 4-5; Бойко А.В. Запорозька спадщина з історії Степової України: проблеми та напрямки дослідження // Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва: Матеріали науково-практичного семінару (м. Запоріжжя, 1-2 квітня 2005 р.). – Запоріжжя, 2005. – С. 26-27.

РОЗДІЛ 1

1. Болховитинов (Евгений, митрополит). Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России. – М., 1845. – Т. 1-2.
2. Багалій Д.І. Нарис української історіографії. – К., 1923. – Т. 2. – 108 с.; Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. – К., 1926. – 208 с.; Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – 258 с.; Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа. – К., 1996. – 256 с.; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – 296 с.; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – 256 с.; Кондратюк К.К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрямки і концепції. – Львів, 2002. – 242 с.; Лях С.Р. Історіографія історії українського козацтва // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ-Запоріжжя, 2002. – С. 183-188; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – 495 с.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Історики Запоріжжя // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 11-27; вона ж: До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя // Там само. – С. 28-44.
4. Заремба С.З. Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1976. – Вип. 2. – С. 87-95.
5. Там само. – С. 89.

6. Там само. – С. 92.
7. Тодийчук О.В. Україна XVI-XVIII вв. в трудах Московского общества истории и древностей российских. – К., 1989. – 160 с.
8. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії. – Донецьк, 1991. – 32 с.
9. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 3-4; він же: Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С. 4-5.
10. Пірко В.О. До питання про час заснування м. Маріуполя // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва: Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф., (Маріуполь, 27-29 трав. 1999 р.). – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – С. 253-255; він же: Матеріали Російського державного архіву давніх актів як джерело до історії Південно-Східної України XVII-XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 126-129; він же: Історіографія та джерела з історії заселення та господарського освоєння Донбасу у XVI-XVIII ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки. – Вип. 1. – Донецьк, 2004. – С. 88-93.
11. Заяць А. Проблеми історії України XVI-XVIII ст. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 137-153.
12. Кравченко В.В. Д.И.Багалея: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С. 78-86; Журба О.І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В.Ф.) – історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки і перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 308-317; Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1998.– Вип. 6. – 319 с.; Новікова Л.В. Внесок А.О.Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2004. – 19 с.

- 13.Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882. – С. III-VI.
- 14.Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: (Ист. этюд) / Оттиск из «Киевской старины». – К., 1889. – С. 1-5.
- 15.Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 117-158.
- 16.Там само. – С. 142.
- 17.Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К., 1932. – С. VI-XII.
- 18.Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955. – С. 3-22.
- 19.Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 7-47.
- 20.Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734-1775 рр.) / Передм. В.С.Мороза. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 11-63.
- 21.Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 4-76.
- 22.Бачинський А.Д. До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Література і джерела з питань народної колонізації Буджацького степу в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 6; он же: Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджацкой степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX вв. // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 325.
- 23.Бачинский А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1969. – С. 3-10.
- 24.Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1857 гг.) // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 313; він же: Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775-1782 рр. // УІЖ. – 1969. – № 3. – С. 37-38; он же: Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х рр.

- XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 135-137.
25. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М., 1976. – С. 5-24.
26. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С. 5-27.
27. Пирко В.А. Украинская линия. – Донецк, 1985. – С. 3-4. – Деп. в ИНИОН АН СССР от 30.05.85, № 20966; он же: Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 180; він же: 250 річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ. – 1986. – № 8. – С. 139; он же: Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1987. – Вып. 34. – С. 91; он же: Оборонительные сооружения и их роль в освоении Северного Приазовья в XVII-XVIII вв. – Донецк, 1988. – С. 2. – Деп. в ИНИОН АН СССР от 25.10.88, № 35900; Пирко В.О. Оборонні споруди XVII-XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К., 1990. – С. 95.
28. Бойко Я.В. Обзор колонизации Южной Украины с середины XVIII в. до конца 50-х гг. XIX в. // Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкассы, 1993. – С. 246.
29. Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). – Одеса, 2002. – С. 4-5.
30. Пирко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк, 2003. – С. 2-4, 105-111; Пирко В.О. Історіографія та джерела з історії заселення та господарського освоєння Донбасу у XVI-XVIII ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки. – 2004. – Вип. 1. – С. 88-93.
31. Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці. XVIII – в першій половині XIX ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури). – Донецьк, 2004. – С. 8-36.

- 32.Пірко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст. (Історико-економ. нарис і уривки з джерел). – Донецьк, 2005. – С. 3-10.
- 33.Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С. 4-6; Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – Запоріжжя, 2005. – С. 11-25.
- 34.Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 20.
- 35.Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1997. – Ч. 1: Аграрні відносини. – С. 120-126.
- 36.Циберт В.М. Соціально-економічний розвиток міст Південної України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – Київ-Донецьк, 2001. – С. 19; Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 4-7; Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII-1853 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – С. 4-7.
- 37.Мед О.Н. Поселения иностранцев на юге Украины в XVIII в. (историография проблемы) // Матеріали вузівської наукової конференції: Історичні науки, політологія. – Донецьк, 1997. – Кн. 1. – С. 44-47; Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – С. 3-10; Мільчев В.І. Болгарське населення південної України у XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-7; Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2001. – С. 3-18; Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. – К., 2004. – С. 3-11.
- 38.Сусликов В.Є. Законодавчі акти Росії як джерело до історії півдня України XVIII століття (1700-1775 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Донецьк, 2005. – С. 9-25.

- 39.Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / Издание О.М.Бодянского. – М., 1846; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Переклад В.Шевчука. – К., 1992; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848-1864. – Т. 1-4.
- 40.Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1977.
- 41.Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. – СПб., 1798. – Ч. 1.
- 42.Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятца, сочиненная от инженерной команды. – М.,1847.
- 43.Миллер Г.Ф. О начале и происхождении казаков // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – № 4. – С. 291-310; он же: Известия о запорожских казаках // Там же. – № 5. – С. 387-447; он же: Разные материалы, до истории запорожской касающиеся // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1847. – № 6. – С. 41-48.
- 44.Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще... – М., 1847 – Ч. 1-4.
- 45.История Русов или Малой России / Репринтне видання. М., 1846 р. – К., 1991.
- 46.Бантиш-Каменский Д. История Малой России с девятью портретами. – М., 1822. – Ч.1-4; Маркевич Н.А. История Малороссии. – М., 1842-1843. – Ч. 1-5; Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1; Грушевський М.С. Історія України-Руси. У 10 т. – Львів-Київ, 1905-1909. – Т. 5-7; Ефименко А.Я. История украинского народа. – СПб., 1906. – Вып. 1; Аркас М.М. Історія України-Русі. – СПб., 1908.
- 47.Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 29 т. – М., 1851-1879. – Т. 5-15.
- 48.Дорошенко Д.І. Історія України: В 2-х т. – К., 1991; Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990.

49. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997; вона ж: Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005; Україна крізь віки: У 15 т. – К., 1998-1999. – Т. 6, 8.
50. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836-1838. – Ч. 1.-2.
51. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса, 1841; он же: Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1; 1853. – Ч. 2.
52. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1852-1859. – Отд. 1-5; Гавриил (Розанов В.Ф.). Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 197-204; он же: Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – Отд. 2-3. – С. 140-210; он же: Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Тверь, 1857. – Ч. 1-2; Феодосий (Макарьевский А.Г.). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880. – Ч. 1-2.
53. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887; он же: Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К., 1889; він же: Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.
54. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996.
55. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К., 1932.
56. Полонская-Василенко Н.Д. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30-46; она же: Из истории Южной

- Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – М., 1942. – № 13. – С. 130-174; она же: Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). – Мюнхен, 1960. – Ч. 1-2.
57. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959.
58. Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджацкой степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX вв. // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 325-331; он же: Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1969.
59. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М., 1976.
60. Тимофієнко В.І. З історії заснування міст на Півдні України // УІЖ. – 1982. – № 10. – С. 102-105; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – 220 с.
61. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. – К., 1988.
62. Пирко В.А. К вопросу о направлении миграции населения на Украине во второй половине XVII – начале XVIII вв. // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы. – Кишинев, 1991. – С. 39-46; він же: Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998.
63. Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). – Одеса, 2002.
64. Пирко В.А. К вопросу об основных этапах заселения Донбасса в эпоху феодализма // Историческая демография и современность: VII Всесоюзн. конф. по исторической демографии: (Донецк, 14-16 мая 1991 г.). – Донецк:, 1991. – Ч. 2. – С. 110-111; он же: Заселение в XVI-XVIII вв. // Новые страницы в истории Донбасса: – Донецк, 1992. – Кн. 1. – С. 26-42; він же: Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк, 2003; він же: Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004.

- 65.Беляев И. О сторожевой и станичной службе на польской окраине Московского государства. – М., 1848.
- 66.Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию / Предисл. И.Сокальского. – Харьков, 1883; Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 / Предисл. И.Сокальского. – Харьков, 1883; Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. – Харьков, 1964; Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980.
- 67.Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1850. – Т. 11. – Ч. 1, 4.
- 68.Шмідт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч. 1-2.
- 69.Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1858-1865. – Ч. 1-3.
- 70.Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. – СПб., 1852; Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864; Сухоруков В.Д. Историческое описание Земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1869-1872. – Т. 1-2; Абаза К.К. Казаки. – СПб., 1899; Пудавов В.М. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1898. – Ч. 2; Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904; Савельев Е.П. История Дона и донского казачества. – Новочеркасск, 1915. – Ч. 1-4; он же: Древняя история казачества. – М., 2002.
- 71.Происхождение запорожского козачества // КС. – 1884. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 580-608; Т. 10. – Кн. 9. – С. 27-52; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914.
- 72.Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990-1992. – Т. 1-3; він же: Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002; Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – К., 2004.

73. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 159-252; Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957; він же: Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734-1775 pp.). – Дніпропетровськ, 2004; він же: Запорозьке козацтво. – К., 1994.
74. Смолій В.А. Про нові походи до вивчення історії українського козацтва // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 1990. – № 12 – С. 12-15; Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990; Мицик Ю.А. Актуальні питання дослідження українського козацтва // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 1990. – № 12 – С. 24-26; Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995; Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – Запоріжжя, 2005; Мільчев В.І. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 587-603; він же: Запорожці поза межами Запорозьких Вольностей // Там само. – С. 618-630; Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001.
75. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. – СПб., 1829; Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1861-1865. – Т. 2, 5.
76. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989; Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). – Николаев, 1890; Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг. – СПб., 1891; Новицкий Я.П. История г. Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг. – Екатеринослав, 1905.

77. Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003; Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 2003; Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004.
78. Пірко В.О. Про час заснування м. Бахмута // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 147-148; він же: Міста Донеччини в XVII-XVIII ст. // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. – Донецьк, 1998. – Кн. 6. – С. 5-20; він же: До питання про методіку визначення часу заснування поселень Степової України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Київ-Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 108-113; він же: Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. – 2004. – Верес. (Спец. вип.). – С. 19-22.
79. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1; Ястребов В. Греки в Елисаветграде (отрывок из истории колонизации 1754-1774 гг.) // КС. – 1884. – Т. 8. – Кн. 4. – С. 673-683; Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // КС. – 1887. – Т. 19. – Кн. 12. – С. 591-627; Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М., 1909; Загоревский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. – Одесса, 1913.
80. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. – Ленинград, 1975.
81. Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. – К., 2004; Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2001; вона ж: Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк, 2006; Мільчев В.І. Матеріали до історії болгарського населення України. XVIII ст. –

- Запоріжжя, 1999; він же: Сербі в Україні у першій половині XVIII ст. // Канцелярія Новосербського корпусу. Джерела з історії України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 7. – С. 19-42; Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998; вона ж: Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення на півдні України (1751-1764 рр.) // Канцелярія Новосербського корпусу. Джерела з історії України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 7. – С. 43-96.
82. Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в). – Днепропетровск, 1981; Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка // Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992; Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. – Львів-Мюнхен, 1995; Макарчук С.А. Матеріали з джерел іноземного походження про Україну XV-XVIII ст. // Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – С. 147-164; Никифоренко Н.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Донецьк, 2000; Пірко В.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело до вивчення стану залюднення Донеччини в середині 70-х рр. XVIII ст. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2002. – № 10. – С. 15-24.
83. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). – Запоріжжя, 1998; він же: Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) – Запоріжжя, 2004; він же: Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004; Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Миколаїв, 2000.
84. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.-Л., 1948; Санин О.Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством впервой четверти XVIII века. Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1996.

85. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002;
- Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004.
86. Книга Большому Чертежу, или карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу в 1627 г. / Изд. Д.И.Языковым. – СПб., 1838.
87. Описание городов и уездов Азовской губернии / Публ. Н.Мурзакевича // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 289-305.
88. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – К., 1991.
89. Яворницький Д.І. До історії Степової України. – Дніпропетровськ, 2004; История Донецкого края в документах и материалах. XVII – начало XX века. – Донецк, 1995; Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. / Укладач В.О.Пірко. – Донецьк, 2001.
90. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М., 1973; Февр Л. Бои за историю. – М., 1991; Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000; Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. – М., 1987; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 2003; Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М., 1998; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 3-22.
91. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 12-13.
92. Тош Дж. – Вказ. праця. – С. 36.
93. Колесник І.І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.). – Ч.2. Історія XX ст. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 27-32.

94. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987. – С. 30-48.

РОЗДІЛ 2

1. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / Издание О.М.Бодянского. – М., 1846; Летопись Самовидца. О войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена до 1734 г. / Издание О.М.Бодянского // Страна казаков. – К., 2004. – С. 75-191.
2. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» / Предисл. и вступ. статья О.Левицкого. – К., 1878. – С. 4.
3. Там же. – С. 6-7.
4. Літопис Самовидця / Передмова Я.І. Дзири. – К., 1971. – С. 132.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Переклад В.Шевчука. – К., 1992. – 185 с.
6. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848-1864. – Т. 1-4; Величко С.В. Літопис. У 2-х т. / За ред. В.Шевчука. – К., 1991. – 642 с.
7. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 141.
8. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1864. – Т. 4. – С. 140-141.
9. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк, 2003. – С. 11.
10. Беляев И. О сторожевой и станичной службе на польской окраине Московского государства. – М., 1848. – 86 с.
11. Там же. – С. 17-18.

12. Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1977. – С. 24.
13. Там же. – С. 201.
14. Там же. – С. 201-202.
15. Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. – СПб., 1798. – Ч. 1. – 98 с.
16. Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию / Предисл. И.Сокальского. – Харьков, 1883. – 8; 24 с. (на титульному аркуші вихідні дані 1-го видання: 1839 р.); Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 / Предисл. И.Сокальского. – Харьков, 1883. – 26 с.
17. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятца, сочиненная от инженерной команды. – М., 1847. – 43 с.
18. Миллер Г.Ф. О начале и происхождении казаков // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – № 4. – С. 291-310; он же: Известия о запорожских казаках // Там же. – № 5. – С. 387-447; он же: Разные материалы, до истории запорожской касающиеся // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1847. – № 6. – С. 41-48.
19. Миллер Г.Ф. О начале и происхождении казаков... – С. 291, 293, 295, 308-310.
20. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (др. пол. XVIII – сер. XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 63-67.
21. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских... – С. III-IV.
22. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще... – М., 1847 – Ч. 1-4; Ригельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – 768 с.
23. Ригельман О.І. Літописна оповідь ... – С. 51-52.
24. Там само. – С. 52-53.

25. Там само. – С. 54.
26. Там само. – С. 55.
27. Там само. – С. 56.
28. Там само. – С. 57.
29. Довідник з історії України (А-Я). – К., 2001. – С. 1054.
30. Рігельман О.І. Літописна оповідь ... – С. 71.
31. Там само. – С. 80-81.
32. Там само. – С. 83.
33. Там само. – С. 139.
34. Сас П.М., Щербак В.О. Вступна стаття // Рігельман О.І. Вказ. праця. – С. 19.
35. История Русов или Малой России / Репринтне видання. – М., 1846 року. – К., 1991. – 308 с.
36. Там же. – С. 18-19.
37. Там же. – С. 13.
38. Там же. – С. 14.
39. Там же. – С. 15.
40. Там же. – С. 50.
41. Довідник з історії України (А-Я). – К., 2001. – С. 320.
42. История Русов... – С. 69-70.
43. Там же. – С. 236.
44. Там же. – С. 252-253.
45. Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1-4.
46. Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – 656 с.
47. Там же. – С. 64-65.
48. Там же. – С. 65-66.
49. Там же. – С. 61, 502.
50. Там же. – С. 245, 537-538.
51. Арцыбышев Н.С. Повествование о России. – М., 1838-1843. – Т. 1-4.
52. Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1989. – Кн. 3.

53. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 164.
54. Маркевич М.А. История Малороссии. – М., 1842-1843. – Ч. 1-5; він же: Історія Малоросії. – К., 2003. – XVI; 664 с.
55. Маркевич М. Історія Малоросії... – С. 21.
56. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 319 с.; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 260-286.
57. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1793-1823. – Одесса, 1837. – 296 с.
58. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – 289 с.; 1838. – Ч. 2. – 350 с.
59. Там же. – Ч. 1. – С. 1.
60. Там же. – Ч. 1. – С. 1-3.
61. Там же. – Ч. 1. – С. 48-49.
62. Там же. – Ч. 1. – С. 7.
63. Там же. – Ч. 1. – С. 43-44, 118-120.
64. Там же. – Ч. 1. – С. 76-77.
65. Там же. – Ч. 1. – С. 90-91.
66. Там же. – Ч. 1. – С. 94-95.
67. Там же. – Ч. 1. – С. 148-149.
68. Там же. – Ч. 1. – С. 194-195.
69. Там же. – Ч. 1. – С. 250-251.
70. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае // ЖМНП. – 1838. – Ч. 18. – Кн. 6. – С. 487-513; 1839. – Кн. 2. – С. 171-202; Гавриил (В.Ф.Розанов). Устное повествование бывшего запорожца, а ныне жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95 с.

71. Скальковский А. Очерки Запорожья // ЖМНП. – 1840. – Ч. 25. – Кн. 3. – Отд. II. – С. 191-226; Ч. 26. – Кн. 4. – Отд. II. – С. 27-42.
72. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса, 1841. – 437 с.; он же: История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. – Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. – Одесса:, 1846. – Ч. 1-3; он же: История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. – Изд. 3-е. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – 302 с.; Ч. 2. – 358 с.; 1886. – Ч. 3. – 330 с.; він же: Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько; пер. з рос. Т.С.Завгородньої. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
73. Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 г. // ЖМВД. – 1841. – Ч. 30. – № 4. – Отд. 2. – С. 1-44; он же: Памятная книжка Таврической губернии. – 1867. – Вып. 1. – С. 1-39; он же: Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае // ЖМВД. – 1848. – Ч. 21. – № 1. – С. 57-101; № 2. – С. 206-245; № 3. – С. 321-370; он же: Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – С. 62-104; С. 192-218.
74. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – 366 с.; 1853. – Ч. 2. – 552 с.
75. Там же. – Ч. 1. – С. 9-34.
76. Там же. – Ч. 1. – С.205-320.
77. Там же. – Ч. 1. – С. 210.
78. Там же. – Ч. 1. – С. 220-221.
79. Там же. – Ч. 1. – С. 210.
80. Там же. – Ч. 1. – С. 348.
81. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії: Тексти лекцій. – Донецьк, 1991. – С. 9.
82. Скальковский А. Опыт статистического описания... – Ч. 2. – С. 452.

83. Скальковский А. К истории колонизации Новороссийского края // КС. – 1885. – Т. 11. – Кн. 3. – С. 531-538; он же: Секретная переписка Коша Запорожского // КС. – 1886. – Т. 14. – Кн. 2. – С. 237-239; он же: Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея: 1764-1797. – Одесса, 1889. – 38 с.
84. Гавриил (В.Ф.Розанов). Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 197-204; он же: Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 140-210; он же: Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 79-130; он же: Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Тверь, 1857. – Ч. 1. – 88 с.; Ч. 2. – 111 с.
85. Гавриил (В.Ф.Розанов). Опись коллекции документов // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 7. – С. 305-320.
86. Щекатов А.М. Географический словарь Российского государства. – М., 1801-1809. – Ч. 1-5; Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи для всех состояний. Ч. 1-6. – СПб., 1810. – Ч. 5. – С. 298-326; Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. – СПб., 1829. – 95 с.; Книга Большому Чертежу, или карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу в 1627 г. / Изд. Д.И.Языковым. – СПб., 1838; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849-1852. – Т. 11-12.
87. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 147-164.
88. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. – Львів-Мюнхен, 1995. – 139 с.
89. Герберштейн С. Записки о Московитских делах. – СПб., 1908. – 383 с.; Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. А.И.Малеина и А.В.Назаренко. Вступ. ст. А.Л.Хорошкевич. – М., 1988. – 430 с.
90. Герберштейн С. Записки о Московии... – С. 185.
91. Там же. – С. 137-138.

92. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 58-106.
93. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 49-50.
94. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 22.
95. Січинський В. Вказ. праця. – С. 54.
96. Там само. – С. 55.
97. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97-110; Січинський В. Вказ. праця. – С. 60.
98. Мемуари до історії південної Русі. Випуск 1 (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л.Горецький, Е.Лясота. За редакцією В.Антоновича. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 199-200.
99. Січинський В. Вказ. праця. – С. 64.
- 100.Боплан Г. Л. Описание Украины // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 289-388; Боплан Гійом Левассер де. Опис України. – Львів, 1990. – 301 с.
- 101.Боплан Гійом Левассер де. Опис України... – С. 20.
- 102.Там само. – С. 18.
- 103.Там само. – С. 24.
- 104.Там само. – С. 24, 28.
- 105.Там само. – С. 34.
- 106.Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ-Запоріжжя, 2002. – С. 45.
- 107.Січинський В. Вказ. праця. – С. 79.
- 108.Там само. – С. 117-118.
- 109.Челеби Эвлия. Книга путешествия. – Симферополь, 1996. – 240 с.
- 110.Крман Даниел. Подорожній щоденник (1708-1709). – К., 1999. – 160 с.
- 111.Там само. – С. 36-37, 111-112.
- 112.Січинський В. Вказ. праця. – С. 153.
- 113.Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию / Предисловие и послесловие С.Е. // КС. – 1883. – Т. 7.– Кн. 9-10. – С. 135-198.
- 114.Там же. – С. 135-134.

115. Там же. – С. 164.
116. Там же. – С. 167, 169, 170.
117. Там же. – С. 168.
118. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С. 180-228; Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии / Перевод и предисловие М.Н.Салтыковой, примечания Д.И.Багалея. – Харьков, 1892. – 89 с.
119. Винтоняк О. Вказ. праця. – С. 52-55.
120. Путешествие академика Гильденштедта... – С. 9-10.
121. Пірко В.О. Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. – 2004. – Верес. (Спец. вип.). – С. 19-22.
122. Винтоняк О. Вказ. праця. – С. 76.
123. Там само. – С. 76-77.
124. Там само. – С. 78, 84.
125. Там само. – С. 89.
126. Там само. – С. 61.
127. Там само. – С. 70.
128. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців... – К., 1994. – 311 с.
129. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Предисл. и вступ. статья О.Левицкого. – К., 1878. – С. XVII-XVIII.
130. Там само. – С. 20.
131. Там само. – С. 31-37.

РОЗДІЛ 3

1. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 29 т. – М., 1851-1879. – Т. 5-15; он же: История России с древнейших времен. – М., 1962-1966. – Кн. 5-15; он же: Об истории Древней России. – М., 1992. – С. 424-429; он же: Общедоступные чтения о русской истории. – М., 1992. – С. 246-247, 269-273, 321; Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 726.

2. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова / Предисловие Н.Мурзакевича. – Одесса, 1850. – 284 с.
3. Статейный список... – С. 21-22, 160-165.
4. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Вып. 1. – 15 с., XXXII карты; 1910. – Вып. 2. – 31 с., XLV карт; він же: Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1. – 32 с., 41 карта.
5. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Вып. 1. – С. 6, карты XI-XVI.
6. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1910. – Вып. 2. – С. 19, карты I-IX, XXXII, XXXVIII-XL.
7. Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1. – С. 13-15, карта XIX.
8. Там само. – карти XXIII, XXV.
9. Описание городов и уездов Азовской губернии / Публ. Н.Мурзакевича // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 289-305; Описание Маяцкому городку, 1666 года // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – Отд. 2. – С. 310-316.
10. Описание границ и городов Азовской губернии Я.Новицкого // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 62-93.
11. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775-1783). Архивные источники. – Александровск, 1910. – 38 с.
12. Там же. – С. 21.
13. Пірко В.О. Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. – 2004. – № 4. – С. 20.
14. Новицкий Я.П. Описание границ... – С. 28-30.
15. Житецкий И. Смена народностей в южной России // КС. – 1884. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 561-579; Т. 10. – Кн. 9. – С. 1-26; Т. 10. – Кн. 10. – С. 371-418.
16. Там же. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 562.
17. Там же. – Т. 10. – Кн. 9. – С. 5-8.
18. Там же. – Т. 10. – Кн. 9. – С. 8-12.
19. Там же. – Т. 10. – Кн. 10. – С. 371-418.

20. Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. – СПб., 1852. – 164 с.
21. Там же. – С. 2-3.
22. Там же. – С. 11-13.
23. Там же. – С. 17.
24. Там же. – С. 49-52.
25. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – Ч. 3. – 1016 с.
26. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії: Тексти лекцій. – Донецьк, 1991. – С. 9-10.
27. Ласковский Ф.Ф. Указ. соч. – С. 78-79.
28. Там же. – С. 73-74.
29. Там же. – С. 77.
30. Баиов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906. – 556 с.
31. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864. – 247 с.
32. Сухоруков В.Д. Историческое описание Земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1869-1872. – Т. 1-2; Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные А.А. Лишиным. – Новочеркасск, 1891. – Т. 1-3; Абаза К.К. Казаки. – СПб., 1899. – Изд. 2-е, исправл. и дополн. – 368 с.; Пудавов В.М. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1898. – Ч. 2; Савельев Е.П. История Дона и донского казачества. – Новочеркасск, 1915. – Ч. 1-4; он же: Древняя история казачества. – М., 2002. – С. 214-215.
33. Филарет (Д.Гумилевский). Святогорская общежительная Успенская пустынь // Филарет (Д.Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1859. – Отд. 1. – С. 143-190; он же: Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд. 5. Изюмский уезд. – Стб. 1-188; Феодосий (А.Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Ч. 1-2; он же: Исторический обзор православной

- християнської церкви в межах нинішньої Катеринославської єпархії до часу формального відкриття її // Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Вступ. ст., коментар Г.К.Швидько / Репринт. – Катеринослав, 1880 г. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 29-118.
34. Феодосій (А.Макарьевский). Материалы для историко-статистического... – Ч. 1. – С. 8.
35. Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Вступ. ст., коментар Г.К.Швидько / Репринт. – Катеринослав, 1880 г. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 683-684; Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. ... – С. 11.
36. Филарет (Д.Гумилевский). Святогорская общежительная Успенская пустынь // Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1859. – Т. 1. – Стб. 145-146.
37. Там же. – Стб. 145-146.
38. Там же. – Стб. 180-190.
39. Филарет (Д.Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд. 5. – Стб. 3-10.
40. Там же. – Стб. 115-118.
41. Там же. – Стб. 145-146.
42. Там же. – Стб. 171-174.
43. Пірко В.О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С. 85-88.
44. Никифоров В.П. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – Отд. 2. – С. 49-69; 1906. – Т. 26. – С. 1-40; 1907. – Т. 27. – С. 1-56.
45. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893. – 31 с.

46. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потёмкин. – Харьков, 1895. – 48 с.
47. Маркевич А.И. Указ. соч. – С. 30-31.
48. Там же. – С. 5-7.
49. Там же. – С. 31.
50. Миллер Д.П. Указ. соч. – С. 25, 28.
51. Там же. – С. 47.
52. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – 327 с.
53. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 251-252.
54. Стороженко А.В. Указ. соч. – С. 8-15.
55. Там же. – С. 18.
56. Там же. – С. 24-25.
57. Там же. – С. 18-20.
58. Там же. – С. 20-21.
59. Там же. – С. 26-27.
60. Там же. – С. 13, 30, 72, 80.
61. Там же. – С. 31, 111, 119.
62. Там же. – С. 121-158.
63. Там же. – С. 267-275.
64. Очерк из истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. – К., 1898. – 104 с.
65. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг. – СПб., 1891. – 218 с.
66. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). – Николаев, 1890. – 122 с.
67. Новицкий Я.П. История г. Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг. – Екатеринослав, 1905. – 176 с.
68. Николайчик Ф.Д. Указ. соч. – С. 9-29.
69. Там же. – С. 101-108.

70. Гавриил (В.Ф.Розанов). Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 140-210.
71. Николайчик Ф.Д. Указ. соч. – С. 17-18.
72. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882. – 356 с.
73. Пірко В.О. Освоєння півдня України ... – С. 12.
74. Филарет (Д.Гумилевский). Историко-статистическое описание... – Отд. 5. – С. 146.
75. Щелков К.П. Указ. соч. – С. 12.
76. Там же. – С. 13.
77. Филарет (Д.Гумилевский). Историко-статистическое описание... – Отд. 5. – С. 116-117.
78. Пірко В.О. Освоєння півдня України ... – С. 12.
79. Щелков К.П. Указ. соч. – С. 28.
80. Филарет (Д.Гумилевский). Историко-статистическое описание... – Отд. 5. – С. 4.
81. Там же. – С. 96.
82. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1. – 569 с.; Ястребов В. Греки в Елисаветграде (отрывок из истории колонизации 1754-1774 гг.) // КС. – 1884. – Т. 8. – Кн. 4. – С. 673-683; Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // КС. – 1887. – Т. 19. – Кн. 12. – С. 591-627.
83. Краткий обзор Мариупольского уезда / Сост. Александровичем. – Мариуполь, 1884. – С. 40-67.
84. Мариуполь и его окрестности. – Репринт изд. 1892 г. / Изд. Д.А.Хараджаева. – Мариуполь, 1892. – С. 5-43.
85. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М., 1909. – 340 с.

86. Загоровский Е.А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-89; он же: Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1912. – 44 с.; он же: Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. – Одесса, 1913. – 13 с.; он же: Военная колонизация Новороссии при Потёмкине. – Одесса, 1913. – 34 с.
87. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – СПб., 1863. – Ч. 1-3; Городские поселения в Российской империи / Под ред. А.И.Артемьева. – СПб., 1861-1865. – Т. 2, 5; Семёнов Д. Отечествоведение. Россия по рассказам путешественников. – СПб., 1871. – Т. 2. – 298 с.; Живописная Россия / Под общ. ред. П.П.Семёнова. – СПб.-М., 1898. – Т. 5. – Ч. 2. – 298с.; Реклю Э. Земля и люди: Всеобщая география. – СПб., 1898. – Т. 5. – Кн. 3. – С. 793-857; По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 2-3; Россия: Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1903. – Т. 7. – 518 с.; 1913. – Т. 14. – 983 с.; Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. Современная версия. – М., 2005. – С. 202, 229, 296, 537.
88. Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 г. – К., 1863. – СХХ с.
89. Там же. – С. XXII.
90. Там же. – С. XXIII-XXIV.
91. Там же. – С. XXVI- XXVIII.
92. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння... – С. 20-21.
93. Там же. – С. LXXIII.
94. Там же. – С. LXXIII-LXXV.
95. Исторические письма о казаках Приднепровских (К М.В.Юзефовичу) // Максимович М.А. Києвъ явился градомъ великимъ... – К., 1994. – С. 192-220 (уперше надруковано: два перші листи – у газеті «День», 1863. № 44, 46; три наступні – у газеті «Киевлянин», 1865. № 23-25).
96. Антонович В. Указ. соч. – С. 41-43.

97. Там же. – С. 43.
98. Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. – К., 1870. – 94 с.
99. Там же. – С. 7-8.
100. Там же. – С. 15-17.
101. Антонович В.Б. Останні часи Козаччини на Правобережжі // Руська історична бібліотека. – Львів, 1895. – Т. 17. – С. 129-274; він же: Останні часи Козаччини на Правобережжі // Антонович В.Б. Коротка історія козаччини / Передм. І.І.Глизя. – К., 2004. – С. 141-301.
102. Антонович В.Б. Останні часи Козаччини на Правобережжі // Антонович В.Б. Коротка історія козаччини... – С. 154-156.
103. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – К., 2004. – 304 с.
104. Там само. – С. 28-32, 38.
105. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3-х т. – СПб., 1874. – Т. 1. – 363 с.; Т. 2. – 457 с.
106. Кулиш П.А. История воссоединения Руси... – Т. 1. – С. 40-50.
107. Там же. – С. 45.
108. Там же. – С. 58-62.
109. Там же. – С. 48-49, 63.
110. Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – 323 с.
111. Происхождение запорожского козачества // КС. – 1884. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 580-608; Т. 10. – Кн. 9. – С. 27-52.
112. Там же. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 584.
113. Там же. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 590.
114. Там же. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 605.
115. Там же. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 607-608; Т. 10. – Кн. 9. – С. 41.
116. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – Полтава, 1914. – 237 с.

117. Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // КС. – 1883. – Т. 7. – Кн. 12. – С. 609-636.
118. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 // ЗООИД. – Т. 14. – Одесса, 1886. – С. 283-715; он же: Материалы для истории южнорусского края. – Одесса, 1886. – С. 50-77; он же: Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – К., 1894. – 23 с.
119. Новицкий Я.П. Материалы для истории Запорожских казаков (Из запорожского сечевого архива) // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. I-VI; 1-98; Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – С. 112.
120. Біднов В.А. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1913. – Вып. 9. – С. 168-215; он же: Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – Екатеринослав, 1914. – 48 с.
121. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. – К., 1895. – 174 с.
122. Там же. – С. 28-78.
123. Там же. – С. 37-38.
124. Ефименко А.Я. История украинского народа. – СПб., 1906. – Вып. 1. – 391 с.
125. Там же. – Вып. 1. – С. 1.
126. Ефименко О.Я. Історія українського народу / Під ред. Д.І.Багалія. – Харків, 1922. – Вип. 1. – 168 с.; Вип. 2. – 207; XV с.
127. Ефименко А.Я. История украинского народа. – СПб., 1906. – Вып. 1. – С. 183-184.
128. Новицкий И. Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV-XVIII веке. – К., 1876. – С. 40-44.
129. Багалей Д.И. Генеральная опись Малороссии // КС. – 1883. – Т. 7. – Кн. 11. – С. 430-431.

130. Багале́й Д.И. Наследники запорожских земель // КС. – 1885. – Т. 11. – Кн. 4. – С. 783-790.
131. Багале́й Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 614 с.
132. Там же. – С. 1, 35-36.
133. Там же. – С. 91-109, 220.
134. Там же. – С. 92-93.
135. Там же. – С. 96-97, 108.
136. Там же. – С. 131, 135.
137. Там же. – С. 135-196.
138. Там же. – С. 245-246, 264-266, 436, 456, 487, 510-515.
139. Там же. – С. 299-302.
140. Швидько Г. Українська лінія // Довідник з історії України (А-Я). – К., 2001. – С. 923.
141. Багале́й Д.И. Очерки из истории колонизации... – С. 304.
142. Там же. – С. 325-333.
143. Багале́й Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К., 1889. – 117 с.
144. Там же. – С. 23, 29.
145. Там же. – С. 28.
146. Там же. – С. 31, 59.
147. Там же. – С. 34-56.
148. Там же. – С. 77-98.
149. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей и топографический очерк Запорожья. – К., 1884. – 20; 76 с.; он же: Архивные материалы для истории Запорожья // КС. – 1886. – Т. 7. – С. 520-536; он же: И.М.Синельников, первый Екатеринославский губернатор (1704-1788) // Исторический вестник. – 1887. – Т. 6. – С. 630-638; он же: Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб., 1889. – 195 с.; он же: Карты Украины и Запорожья // Труды XIII Археологического съезда в

- г. Екатеринославе. – М., 1907. – Т. 1. – С. 51-60; он же: История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – 197 с.
150. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – СПб., 1888. – 284 с.
151. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир-Губернский, 1903. – Т. 1-3. – 2231 с.
152. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. – СПб., 1890. – 386 с.; 1898. – 2-е изд. – 405 с.
153. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – СПб., 1892-1897. – Т. 1-3; он же: История запорожских козаков. – 2-е изд., исправл. и доп. – М., 1900. – Т. 1. – 688 с.
154. Сварник І.І. Від перекладача // Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 9.
155. Там само. – С. 13.
156. Там само. – С. 14.
157. Там само. – С. 15-25.
158. Там само. – С. 25.
159. Там само. – С. 123-125.
160. Грушевський М. Історія України-Руси. У 10-ти т. – Львів-Київ, 1907. – Т. 6. – Х, 670 с.; 1909. – Т. 7. – Х, 628 с.
161. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 6. – С. 290-291.
162. Там само. – Т. 7. – С. 51-55.
163. Там само. – Т. 7. – С. 114-127, 135-138.
164. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия; Примеч. В.М.Рычки, А.И.Гуржия. – К., 1990. – 400 с.
165. Панькова С. «Історія України-Руси» // Довідник з історії України (А-Я). – К., 2001. – С. 275.

166. Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея. – Факс. вид. СПб., 1908 г. – К., 1990. – 456 с.; Андрианов П. Славное низовое запорожское войско: Исторический очерк. – Одесса, 1910. – 30 с.

РОЗДІЛ 4

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1918. – 308 с.
2. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 614 с.; він же: Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 36-39, 42-47.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 236.
4. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 111 с.
5. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: (Ист. этюд). – К., 1889. – 117 с.
6. Багалій Д.І. Заселення Південної України... – С. 120.
7. Там само. – С. 63, 69.
8. Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С. 85.
9. Багалій Д.І. Колонізація України (Схематичний нарис) // НЗХНДК. – Харків, 1930. – Т. 9: Праці етногр. - етнолог. секції. – Вип. 2. – С. 126-131.
10. Загоровский Е.А. Очерки истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – 99 с.
11. Там же. – С. 85.
12. Там же. – С. 85-86.
13. Загоровский Е.А. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774-1791). – Отд. оттиск «Журналу науково-дослідчих катедр м. Одеси». – 1926. – Т. 2. – № 2. – 13 с.; он же: Деятельность П.А.Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 492-506.

14. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. В 5 ч. – Одесса, 1922-1925.
15. Там само. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 1-2.
16. Там само. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 62-64.
17. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Т. 6; він же: Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 411-491.
18. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирєв В.К. Вказ. праця. – С. 411-412.
19. Там само. – С. 412-413.
20. Там само. – С. 414.
21. Там само. – С. 415.
22. Там само. – С. 419.
23. Там само. – С. 424.
24. Там само. – С. 426.
25. Там само. – С. 454.
26. Там само. – С. 431.
27. Там само. – С. 452.
28. Там само. – С. 458.
29. Там само. – С. 457.
30. Там само. – С. 467-468.
31. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя // Записки Історично-філологічного Відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 9. – С. 278-331; вона ж: З історії останніх часів Запоріжжя // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 45-106.

32. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття... – Т. 1. – С.46.
33. Там само. – С. 49-51.
34. Там само. – С. 54.
35. Там само. – С. 55-71.
36. Полонська-Василенко Н.Д. До історії повстання на Запоріжжі 1768 р. // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття... – Т. 1. – С. 113.
37. Полонська-Василенко Н.Д. Зруйнування Запорізької Січі // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття... – Т. 1. – С. 132.
38. Полонська-Василенко Н.Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 181-203.
39. Полонська-Василенко Н.Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття... – Т. 1. – С. 146.
40. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна 1787 р. (з історії колонізації) // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 89-156.
41. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна 1787 р. (з історії колонізації) // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття... – Т. 2. – С. 139, 163-164, табл. 15.
42. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – М., 1928. – С. 7-8, 15-16; Полонська-Василенко Н.Д. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні // Праці Єврейської Археографічної Комісії ВУАН. – К., 1930. – Т. 2. – С. 56-88.
43. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – 397 с.; 1967. – Т. 2. – 248 с.
44. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). – Мюнхен, 1960. – Ч. 1. – IV, 222 с.; Ч.2. – 187 с.; она же: Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30-46; она же: Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение

Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – 1942. – № 13. – С. 130-174.

45. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). – Мюнхен, 1960. – Ч. 1. – С. I-II.
46. Там само. – Ч. 1. – С. 13.
47. Там само. – Ч. 1. – С. 25-26.
48. Там само. – Ч. 1. – С. 30-45.
49. Там само. – Ч. 1. – С. 49-50.
50. Там само. – Ч. 1. – С. 55.
51. Там само. – Ч. 1. – С. 139.
52. Там само. – Ч. 1. – С. 142.
53. Там само. – Ч. 1. – С. 217-218.
54. Там само. – Ч. 2. – С. 2-6.
55. Там само. – Ч. 2. – С. 11-12.
56. Там само. – Ч. 2. – С. 27-28, 30.
57. Там само. – Ч. 2. – С. 42.
58. Там само. – Ч. 2. – С. 43.
59. Там само. – Ч. 2. – С. 44-45.
60. Там само. – Ч. 2. – С. 70-100.
61. Там само. – Ч. 2. – С. 113.
62. Там само. – Ч. 2. – С. 115.
63. Яворницький Д.І. Як жило славне запорожське низове військо. – 3-е вид. – Катеринослав, 1918. – 36 с.
64. Яворницький Д.І. До історії степової України. – Дніпропетровськ, 2004. – 444 с. (Перекладено за виданням: Акад. Д.І. Яворницький До історії степової України. – Дніпропетровське, 1929. – 444 с.)
65. Там само. – С. 7-8.
66. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К., 1932. – XX; 191 с.
67. Там само. – С. 5.

68. Там само. – С. 27.
69. Там само. – С. 74, 164.
70. Там само. – С. 164.
71. Там само. – С. 73, 164-165.
72. Там само. – С. XIV.
73. Дорошенко Д.І. Історія України: В 2-х т. / Репринтне видання. – Мюнхен, 1966. – К., 1991. – Т. 1. – 232 с.; Т. 2. – 350 с.
74. Там само. – Т. 1. – С. 153.
75. Там само. – Т. 1. – С. 155-160.
76. Там само. – Т. 2. – С. 231.
77. Там само. – Т. 2. – С. 233-234.
78. Там само. – Т. 2. – С. 238-239.
79. Географія українських і сумежних земель / За ред. В.Кубійовича. – Львів, 1938. – Т. 1. Загальна географія. – 520 с.; Географія українських і сумежних земель / За ред. В.Кубійовича. – Факс. перевид. 1938 р. – К., 2005. – Т. 1. – 528 с.
80. Там само. – С. 267-268.
81. Там само. – С. 271.
82. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – 256 с.
83. Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. // Историк-марксист. – 1940. – № 11. – С. 109-111.
84. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії. – Донецьк, 1991. – С. 19.
85. Черкасская Е. Стачка рабочих... – С. 109.
86. Гуслистий К.Г. Коліївщина (історичний нарис). – К., 1947. – 48 с.
87. Стецюк К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К., 1947. – 117 с.
88. Там само. – С. 48, 197-198.
89. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. – К., 1976. – С. 306.

90. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954. – 88 с.
91. Пірко В.О. Освоєння півдня України... – С. 19.
92. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.-Л., 1948. – С. 159-166, 293-307, 402-415.
93. Лященко П.И. Крепостное сельское хозяйство России в XVIII веке // Исторические записки. – № 15. – М., 1945. – С. 97-127.
94. Там само. – С. 110.
95. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М., 1959. – Т. 1. – С. 313-315, 342-345, 532-537, 540.
96. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – 461 с.
97. Голобуцкий В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 541 с.
98. Там само. – С. 92-93.
99. Там само. – С. 102-103.
100. Пірко В.О. Освоєння півдня України... – С. 20.
101. Голобуцкий В.О. Запорозьке козацтво... – С. 114-115.
102. Там само. – С. 124.
103. Там само. – С. 209, 277, 279, 285, 361.
104. Голобуцкий В.А. Запорожская Сечь в последние времена своего существования. 1734-1775. – К., 1961. – 408 с.; він же: Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734-1775). – Дніпропетровськ, 2004. – 423 с.
105. Там само. – С. 165.
106. Апанович О. Запорізьке військо як складова частина російської армії у другій половині XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1953. – Т. 5. – С. 112-113.
107. Голобуцкий В.О. Запорізька Січ ... – С. 165-166.
108. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648-1654. – К., 1962. – 360 с.
109. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955. – 360 с.

110. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – 279 с.
111. Дружинина Е.И. Ключук-Кайнарджийский мир... – С. 33-35.
112. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... – С. 4-5.
113. Там же. – С. 9, 15, 58-62.
114. Там же. – С. 50.
115. Там же. – С. 54.
116. Там же. – С. 69.
117. Там же. – С. 150.
118. Там же. – С. 53.
119. Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789-1793). – К., 1950. – 144 с.
120. Там само. – С. 42-43.
121. Там само. – С. 121.
122. Слюсарський А.Г. Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі // Зб. наук. робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. – Харків, 1954. – С. 71-94.
123. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. – Харків, 1954. – С. 130-131, 170-173.
124. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 164-165, 312-328.
125. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 92-96.
126. Там само. – С. 482-486.
127. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 359.
128. Компан О.С. До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. – 1960. – № 1. – С. 65-77.
129. Там само. – С. 67.
130. Там само. – С. 77.
131. Коцієвський О.С. Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XX ст.) // УІЖ. – 1961. – № 2. – С. 75-81.

132. Там само. – С. 75-76.
133. Там само. – С. 76.
134. Коциевский А.С. Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII – первой четверти XIX в.) // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1962. – С. 224-257.
135. Там же. – С. 226.
136. Там же. – С. 227.
137. Пронштейн А.П. Развитие сельского хозяйства на Дону // ЕАИВЕ. 1960 г. – К., 1962. – С. 248-261; Секиринский С.А. Из истории крестьянской колонизации Таврической губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // ЕАИВЕ. 1961 г. – Рига, 1963. – С. 356-362; он же: Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. // ЕАИВЕ. 1968 г. – Ленинград, 1972. – С. 403-417; Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1969. – № 12. – С. 85-90; Боровой С.Я., Коциевский А.С. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // ЕАИВЕ. 1969 г. – К., 1979. – С. 63-71.; вони ж: З історії сільськогосподарського освоєння Степової України (кінець XVIII-XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1977. – Вип. 11. – С. 54-60.
138. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1857 гг.) // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 313-324.
139. Там же. – С. 323.
140. Там же. – С. 314-315.
141. Там же. – С. 323.
142. Там же. – С. 315.
143. Там же. – С. 315-316.
144. Там же. – С. 320.

145. Кабузан В.М. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775-1782 рр. // УІЖ. – 1969. – № 3. – С. 39.
146. Перковський А.А. Українське населення в 60-70- рр. XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 107-111.
147. Там само. – С. 108-109.
148. Боровой С.Я., Анцупов И.А., Коциевский А.С., Пронштейн А.П., Чекменев С.А. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в Южных колонизируемых окраинах европейской России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) // ЕАИВЕ. 1968 г. – Ленинград, 1972. – С. 7-19.
149. Там же. – С. 8.
150. Там же. – С. 14.
151. Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджацкой степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX вв. // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 325-331; он же: Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1969. – 27 с.
152. Бачинский А.Д. Основные этапы... – С. 372; он же: Народная колонизация Придунайских степей... – С. 15.
153. Загоровский В.П. Некоторые вопросы ранней народной колонизации полевой окраины России // ЕАИВЕ. 1968 г. – Ленинград, 1972. – С. 37-40.
154. Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – 304 с.
155. Там же. – С. 158.
156. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – 238 с.
157. Там же. – С. 52.
158. Там же. – С. 35, 52, 59-67, 146, 151, 211-222.
159. Там же. – С. 219-222.
160. Пирко В.А. Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 180-181.

161. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – 139 с.
162. Там само. – С. 38.
163. Пронштейн А.П. Развитие сельского хозяйства на Дону // ЕАИВЕ. 1960 г. – К., 1962. – С. 248-261; он же: Земля Донская в XVIII в. – Ростов-на-Дону, 1961. – 375 с.; Пронштейн А.П., Миников Н.А. Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков и донское казачество. – Ростов-на-Дону, 1983. – 419 с.
164. Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина. – М., 1962. – 216 с.
165. Лебедев В.И. Булави́нское восстание 1707-1708. – М., 1967. – 153 с.; Смирнов И.И. и др. Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. – М.-Л., 1966. – 327 с.
166. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961. – С. 35-37; она же: Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е гг. XVIII в. – К., 1971. – С. 156-157.
167. Історія міст і сіл Української РСР: Ворошиловградська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська, Черкаська області. – К., 1969-1976.
168. Пірко В.О. Освоєння півдня України ... – С. 21-22.
169. Лисянский А.С. Конец Дикого поля. – Донецк, 1973. – 131 с.
170. Пірко В.О. Освоєння півдня України ... – С. 24.
171. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К., 1967; История Дона с древнейших времен до падения крепостного права / Отв. ред. А.Пронштейн. – Ростов-на-Дону, 1973. – 298 с.; Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 1-2; История рабочих Донбасса. В 2-х т. – К., 1981. – Т. 1. – 321 с.
172. Пірко В.О. Освоєння півдня України ... – С. 25.
173. Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х рр. XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 135-150.

174. Там само. – С. 138.
175. Там само. – С. 139.
176. Там само. – С. 141.
177. Апанович О.М. Запорізькі форпости (1768-1774 рр.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 102-115.
178. Там само. – С. 114.
179. Дружинина Е.И. Возникновение городов на юге Украины и в США: Общее и особенное // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С. 69-76.
180. Александров В.А. Организация обороны южной границы русского государства во второй половине XVI-XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII в. – М., 1979. – С. 159-173.
181. Лях Р.Д. Как заселялся наш край // Неизвестное об известном: Краевед. очерки / Сост. З.П.Капраленко. – Донецк, 1978. – С. 37-54; Каргалов В.В. Оборона южной границы русского государства в первой половине XVI века // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 146; Каргалов В.В. На степной границе. – М., 1974. – 184 с.
182. Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 138-145.
183. Дашкевич Я.Р. Територія України на картах XIII-XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1981. – Вип. 7. – С. 88-93.
184. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в.(1719-1858 гг.). – М., 1976. – 306 с.
185. Кабузан В.М. Заселение Новороссии... – С. 9, 119-120.
186. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. – Ленинград, 1975. – 246 с.
187. Там само. – С. 38.
188. Там само. – С. 30, 38, 50.
189. Там само. – С. 67.

190. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XIX в. // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15-31; они же: Миграция населения в России в XVIII – начале XIX века (Численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41-59.
191. Мыщук Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (Вторая половина XVI – середина XVII в.) – Днепропетровск., 1981. – Ч. 1. – 76 с.; Зайцев В.М., Слабеев И.С. Україна кінця XVI – першої половини XVIII ст. в описах і мемуарах іноземців // УІЖ. – 1966. – № 8. – С. 124-130; Боплан Г.Л. де. – Опис України... / Пер. з фр. Я.Кравця // Жовтень. – 1981. – № 4. – С. 54-88; Вавричин М. Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень. – 1981. – № 4. – С. 89-94; Заруба В.М. Евлія Челебі про Україну XVII ст. // Наша культура. – Варшава. – 1981. – № 4. – С. 3-12; Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97-110; Сварник Г., Сварник І. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 94-96.
192. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – 220 с.
193. Там само. – С. 33.
194. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. – С. 103-106.
195. Пірко В.О. Краєзнавчі відомості в описах до атласів губерній кінця XVIII ст. // Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (19-21 жовт. 1982 р., м. Вінниця): Тез. доп. – К., 1982. – С. 74-75; він же: Описи намісництв України як джерело з краєзнавства // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (23-25 жовт. 1984 р., м. Чернігів): Тез. доп. – К., 1984. – С. 30; он же: Роль народных миграций в заселении и освоении Северного Приазовья (XVI-XVIII вв.) // Социально-демографические процессы в российской деревне (16-20 вв.): Материалы 20 сессии всесоюзн. симпоз. по изучению проблем аграрной истории. – Таллинн, 1986. – Вып. 1. – С. 91-98; он же: Оборонительные

- сооружения и их роль в освоении Северного Приазовья в XVII-XVIII вв. – Донецк, 1988. – 31 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР от 25.10.88, № 35900.
196. Пирко В.А. Украинская линия. – Донецк, 1985. – 140 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР от 30.05.85, № 20966; Пирко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ. – 1986. – № 8. – С. 139-142.
197. Пирко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії ... – С. 139.
198. Пирко В.А. Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 180-184.
199. Пирко В.О. До питання про заснування міста Слов'янська // УІЖ. – 1976. – № 9. – С. 114-115.
200. Пирко В.А. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып. 34. – С. 91-98.
201. Там само. – С. 96.
202. Там само. – С. 97.
203. Там само.
204. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. – К., 1988. – 134 с.
205. Там само. – С. 8-9.
206. Там само. – С. 13.
207. Там само. – С.13-14.
208. Там само. – С. 10.
209. Там само. – С. 40.

РОЗДІЛ 5

1. Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея. – Факс. вид. СПб., 1908 г. – К., 1990. – 456 с.; Ефименко А.Я. Історія українського народу / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А.Смолий; Примеч. Н.Н.Яковенко. – К., 1990. – 512 с.; Дорошенко Д.І. Історія України: В 2-х т. / Репринтне видання. – Мюнхен, 1966. – К., 1991. – Т. 1. – 232 с.; Т. 2. – 350 с.; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів, 1990-1992. – Т. 1-3; він же: Вольності запорозьких козаків / Пер. з рос.

- Т.С.Завгородньої; Передм. В.С.Мороз. – Дніпропетровськ, 2002. – 359 с.; він же: Твори: У 20 т. – Київ-Запоріжжя, 2004. – Т. 1. – 520 с.; 2005. – Т. 2. – 383 с.; Драгоманов М.П. Вибране... – К., 1991. – 688 с.; Кащенко А.Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове / Вступ. ст. О.Гончар. – К., 1992. – 270 с.; він же: З Дніпра на Дунай: Оповідання для юнацтва з часу скасування Запорозької Січі. – К., 1993. – 64 с.; Кулиш П.А. Записки о Южной Руси: В 2-х т. – К., 1994. – 719 с.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Передм. та коментарі Г.К.Швидько; пер. з рос. Т.С.Завгородньої. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.; Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини – К., 2004. – 302 с.; він же: Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – 816 с.; він же: Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.; він же: Коротка історія Козаччини : З ілюстр. і картою України – К., 1991. – 156 с.; Феодосій (Макаревський О.Г.). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Вступ. ст., коментар Г.К.Швидько / Репринт. – Катеринослав, 1880 г. – Дніпропетровськ, 2000. – 1080 с.; Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3-х т. – Харьков, 2004-2006.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 рр.: У 3-х т. – К., 1998-2003. – Т. 1-3.
  3. Там само. – Т. 1. – С. 6-17.
  4. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (др. пол. XVIII – пер. пол. XIX ст.) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 1999. – Т. 1. – 528 с.
  5. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX ст.) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2002. – Т. 2. – 373 с.
  6. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / Упорядники: С.Абросимова, І.Анцишин, Н.Сурева та ін. // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2003. – Т. 3. – 488 с.

7. Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорозької Січі // ЗЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 9-18.
8. Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9-16; вона ж: Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С.12-18; вона ж: Документи канцелярії Новоросійської губернії до історії Запорозької Січі напередодні її ліквідації // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 30-35.
9. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 1990. – № 12 – С. 12-29; Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – К., 1993. – Вип. 2. – 172 с.; Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 жовт. 1997 р.). – Секція I-II. – Запоріжжя, 1997. – 276 с.; Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва. Матеріали науково-практичного семінару (м. Запоріжжя, 1-2 квітня 2005 р.). – Запоріжжя, 2005. – 103 с. та ін.
10. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 20-22; він же: Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44.
11. Каюк С.М. Задунайська Січ (1775-1828 pp.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 7.
12. Український степовий кордон в середині XVIII століття (спогади барського старости Бернарда Претвича) / Упор. О.Є.Мальченко. – Запоріжжя-Київ, 1997. – 84 с.
13. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. – 64 с.
14. Там само. – С. 32-38.

15. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 54-65; Бойко Я.В. Обзор колонизации Южной Украины с середины XVIII в. до конца 50-х гг. XIX в. // Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкассы, 1993. – С. 246-255.
16. Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // УІЖ. – 1993. – № 3. – С. 43-49.
17. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – Львів, 1992. – С. 40-97; він же: Колонізація українських і суміжних степів. – К., 1994. – 56 с.
18. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 144-195; Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.). – К., 2004. – С. 36-43, 170-175.
19. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі – Львів, 1993. – 176 с.; Етносоціальна та соціально-економічна історія Українського Донбасу (XVII-XX ст.): Формування поліетнічного складу населення: Звіт про НДР. – Донецьк, 1999. – С. 6-7; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б.Берштейн та ін.; за ред. В.І.Наулка. – К., 2002. – 424 с.; Войцехівський Ю.В. Етноси на Півдні України XVIII-XX ст. // Наукові записки. Історичні науки. – К., 2002. – Вип. 46. – С. 30-36; Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К., 2004. – 344 с.; Стороженко І. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 4 (364). – С. 3-18; № 5 (365). – С. 47-66.
20. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упорядник В.Мільчев. – Запоріжжя, 2004. – 80 с.
21. Смолій В.А. Про нові походи до вивчення історії українського козацтва // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи... – С. 12-15; Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1994. – № 2-3. – С. 75-83; він же: Формування козацького стану в Україні (друга половина XV –

- середина XVII ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 31 с.
22. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – 300 с.
23. Там само. – С. 54.
24. Там само. – С. 124, 135.
25. Сергійчук В.І. Українське козацтво на службі Московської держави в другій половині XVI – середині XVII ст. / На пошану 80-річчя професора Т.Мацьківа: Зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 49-63.
26. Балабушевич Т.А. Територія та кордони запорозьких земель (1667-1775 рр.) // Історично-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1994. – С. 73-88.
27. Грибовський В.В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С. 60-76.
28. Шпитальов Г.Г. Зимова прикордонно-форпостна служба Запорозького війська у ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя, 1999. – С. 21-31; він же: Літня форпостна служба Запорозького війська у ході російсько-турецької війни 1768-1774 років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 405-411.
29. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва у російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С. 47.
30. Олійник О.Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // УІЖ. – 1992. – № 2-3. – С. 33-39.
31. Пірко В.О. Заселення запорізьких земель в 1776-1783 рр. // Матеріали доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу. – Донецьк, 1997. – Кн. 1. – С. 53-54; він же: Описи Азовської губернії (кінець

- XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 190-199.
32. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. В.О.Пірко, О.І.Гуржій. – К., 1991. – С. 62-63, 96-97.
33. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентованості джерел): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.
34. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – 55 с.
35. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с.; він же: Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 2001. – 37 с.
36. Бойко А.В. Актові джерела з історії розселення євреїв на півдні України останньої чверті XVIII ст. // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. Тези наукової конференції. – Запоріжжя, 1992. – С. 27-29; він же: Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви та Петербурга: покажчик справ. – Запоріжжя, 1996. – 60 с.; він же: Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст. // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 122-125; він же: Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Нова серія. – Вип. 5-6. – С. 242-262.
37. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1997. – Ч. 1: Аграрні відносини. – 204 с.
38. Бойко А.В. Запорозька спадщина з історії Степової України: проблеми та напрямки дослідження // Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва: Матеріали науково-практичного семінару (м. Запоріжжя, 1-2 квітня 2005 р.). – Запоріжжя, 2005. – С. 27.

39. Олійник О.Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997. – 64 с.; він же: Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – Запоріжжя, 2005. – 256 с.
40. Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775)... – С. 7-9.
41. Там само. – С. 40-42.
42. Лашенко К.Г. Географія, природне середовище Вольностей Війська Запорозького, та природокористування запорозьких козаків (1734-1775): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 2002. – С. 4.
43. Козирєв В.К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
44. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1869). – Одеса, 1995. – 56 с.
45. Шиян Р.І. Рецензія на: А.Д.Бачинський, О.А.Бачинська. Козацтво на півдні України 1775-1869. – Одеса, 1995. – 56 с. // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 182.
46. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. – Одеса, 2000. – С. 5-135.
47. Синяк І.Л. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734-1775): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 2006. – 20 с.
48. Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – 800 с.
49. Гурбик А.О., Щербак В.О. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 532-536.
50. Там само. – С. 533.
51. Там само.
52. Гурбик А.О. Томаківська Січ // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 541.
53. Там само. – С. 542.

54. Там само. – С. 539, 542.
55. Там само. – С. 543-544.
56. Щербак В.О. Базавлуцька та Микитинська Січі // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 548-557.
57. Станіславський В.В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 558-587.
58. Мільчев В.І. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 604-617.
59. Там само. – С. 609-611.
60. Васильєв М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // УІЖ. – 1997. – № 6. – С. 123-131.
61. Абросимова С.В., Чумак О.М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії новосербського корпусу) // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 19-27.
62. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – 80 с.
63. Там само. – С. 10-11.
64. Там само. – С. 21-22.
65. Там само. – С. 23.
66. Подов В.И. Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. Документы. – Луганск, 1998. – 120 с.
67. Там же. – С. 28-29.
68. Там же. – С. 24-25.
69. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядн.: В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 7. – 442 с.
70. Мільчев В. Серби в Україні у першій половині XVIII ст. // Канцелярія Новосербського корпусу... – С. 19-42.

- 71.Посулько О. Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення на півдні України (1751-1764 рр.) // Канцелярія Новосербського корпусу... – С. 43-96.
- 72.Мільчев В.І. Матеріали до історії болгарського населення України. XVIII ст. – Запоріжжя, 1999. – 236 с.; він же Болгарські переселенці на півдні України 1724-1800 рр. – Київ-Запоріжжя, 2001. – 198 с.
- 73.Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті рр. XVIII – перша третина XIX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 1999. – 21 с.; він же: Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. – К., 2004. – 300 с.
- 74.Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.; він же: Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). – Запоріжжя, 1998. – 180 с.; він же: Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004. – 488 с.; він же: Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) – Запоріжжя, 2004. – 400 с.; Православна церква на півдні України (1775-1781) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2004. – Т.4. – 560 с.
- 75.Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Миколаїв, 2000. – 242 с.
- 76.Там само. – С. 37.
- 77.Там само. – С. 41.
- 78.Пирко В.А. Не про пень и брата – об истории края //Донбасс. – 1990. – № 6. – С. 176-182.
- 79.Пірко В.О. Оборонні споруди XVII-XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К., 1990. – С. 95-110; он же: К вопросу об основных этапах

- заселения Донбасса в эпоху феодализма // Историческая демография и современность: VII Всесоюзн. конф. по ист. демографии: (Донецк, 14-16 мая 1991 г.). – Донецк, 1991. – Ч. 2. – С. 110-111; он же: К вопросу о направлении миграции населения на Украине во второй половине XVII – начале XVIII вв. // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы. – Кишинев, 1991. – С. 39-46; он же: Заселение в XVI-XVIII вв. // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1992. – Кн. 1. – С. 26-42; він же: Козацтво на Донеччині // Рідний край. Іст.-краєзн. альманах. – Донецьк, 1995. – Вип. 1. – С. 24-32.
80. Корнилов Д. Про обгорелый пень и среднего брата // Донбасс. – 1990. – № 6. – С. 165-176; Мозговой В.И., Ляшенко В.Г. Там, где было Дикое поле. Очерки. – Донецк, 2001. – С. 68; Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних Степів України в другій половині XVII-XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с.
81. Пирко В.А. Заселение в XVI-XVIII в. // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1992. – Кн. 1. – С. 26-43; он же: Города Донеччины в конце XVIII в. (по материалам описания Азовской губернии) // Летопись Донбасса: Краеведческий сборник. – Донецк, 1994. – Вып. 2. – С. 28-31; він же: Джерела про час заснування м. Артемівська // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. – Донецк, 1995. – Кн. 4. – С. 3-8; він же: Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 190-199.
82. История Донецкого края в документах и материалах XVII – начало XX в. – Донецк, 1995. – 66 с.; История родного края (Часть первая) / В.А.Пирко. – Донецк, 1998. – С. 86-171.
83. Подов В.И. Открытие Донбасса. Исторический очерк. Документы. – Луганск, 1991. – 117 с.; он же: Донбасс. Век XVIII-й. Социально-экономическое развитие. – Луганск, 1998. – 228 с.

- 84.Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2001. – 245 с; вона ж: Значення картографічних матеріалів у вивченні історії Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Київ-Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 113-118.
- 85.Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. / Укладач В.О.Пірко. – Донецьк, 2001. – 103 с.
- 86.Пірко В.О. Матеріали Бахмутської і Торської слідчих комісій як джерело до історії Донбасу середини XVIII ст. // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр.: (м. Донецьк, 18-20 квіт. 2001 р.). – Історичні науки. – Донецьк, 2001. – С. 72-75; він же: Матеріали архіву Коша Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Донецьк, 2001. – Т. 1. – С. 60-61.
- 87.Пірко В.О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С. 85-88.
- 88.Титаренко Д.М. Короткий нарис наукової і громадської діяльності Пірка В.О. // В.О.Пірко. Бібліографічний покажчик. – Донецьк, 2005. – С. 7.
- 89.Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) – Донецьк, 2003. – 182 с.
- 90.Пірко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел). – Донецьк, 2005. – 136 с.; Пірко В.О. Торські та бахмутські соляні промисли у XVII-XVIII ст. // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. – Донецк, 1994. – Кн. 3. – С. 3-23.
- 91.Пірко В.О. Оборонні споруди XVII-XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 95-110; он же: К вопросу об основных этапах заселения Донбасса в эпоху феодализма // Историческая демография и

современность: Тез. докл. и сообщ. VII Всесоюзн. конф.: (Донецк, 14-16 мая 1991 г.). – Донецк, 1991. – Ч. 2. – С. 110-111; Лаврів П.І. Дике поле: правда і міфи: Літопис землі Донецької // Донбас. – 1992. – № 9-10. – С. 176-236; він же: Історія Південно-Східної України. – Львів, 1992. – С. 40-97; Ляшенко Л. В поєсах лучшей доли: Из истории заселения нашего края // Альтернатива. – 1994. – № 34-35; Альтернатива-плюс. – 1994. – № 1-3.

92. Пірко В.О. Південно-Східна Україна: короткі нариси з історії // Схід. – 1995. – № 1. – С. 32-35; № 2. – С. 33-38; він же: Козацтво на Донеччині // Рідний край. Історико-краєзнавчий альманах. – Донецьк, 1995. – № 1. – С. 24-32; Ковальчук Г.П. Освоєння запорожськими казаками степних просторів Донеччини // Летопись Донбасса: Краеведческий сборник. – Донецк, 1995. – Вып. 3. – С. 13-17; Пірко В.О. З історії заселення Донецького краю // Східностепові українські говірки: Наук.-навч. посібник. – Донецьк, 1998. – С. 4-15; він же: Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – 124 с; він же: Кальміуська паланка // Схід. – 1999. – № 6. – С. 48-52; Коцаренко В.Ф. Краматорск: Забытые страницы истории. – Краматорск, 1999. – С. 7-62; Ямкова З.І. Кальміуська паланка українського козацтва: минуле і сучасне // Вісник Східноукраїнського держ. університету. Історичні науки. – 2000. – № 2. – С. 17-21; Пірко В.О. Кальміуська паланка // Наукові записки. – К, 2001. – Т. 6. – С. 70-77; Панфьорова М.А. Заселення східних володінь Війська Запорозького після ліквідації Січі (1775-1795 рр.) // Вісник Східноукраїнського держ. університету. Історичні науки. – 2001. – № 10 (44). – С. 41-55; Пірко В.О. Формування поліетнічного складу населення Донбасу в XVI-XVIII ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки. – 2002. – № 2. – С. 105-116; він же: Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004. – 224 с.; Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: (формування адм. та соц.-екон. структури). – Донецьк, 2004. – 186 с.; Пірко В. Кінець Дикого поля // Нашадки козаків у Донбасі: нариси. – Донецьк, 2005. – С. 12-20.

- 93.Геде А.В. Переселение греков из Крыма в Приазовье (Вымыслы и реальность) // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. – Донецк, 1995. – Кн. 4. – С. 8-17; Кузьминков Л.Н. Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778-1780 гг. – Мариуполь, 1997. – 119 с.; Калоеров С.А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов // Материалы по истории и культуре греков Украины. – Донецк, 1998. – Вып. 1. – С. 5-54; Александрович И.Э. История заселения Мариупольского уезда // Там само. – С. 54-68; Калоеров С.А. Заселение Приазовья греками // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 14-37; Мирошниченко В.В. К истории сербских поселений на территории Украины // Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. – Донецьк, 2002. – Вип. 10. – С. 41-56.
- 94.Горшков В.П., Грищенко А.В. Соль земли Донецкой. – Ч. 1. Солеварни Донбасса. – Донецк, 1992. – С. 11; Рева А.А., Татаринов С.И., Абрамов М.В. История Бахмута-Артемовска. – Артемовск, 1996. – 135 с.; Кузьминков Л.Н. Указ. соч.; Саенко Р. Из истории основания г. Мариуполя. – Мариуполь, 1997. – 15 с.; Рева А. Город моей судьбы. – Донецк, 1998. – С. 13, 17; Маргулов А.Х. Возникновение и развитие крупнейших уездных городов Донбасса // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 45-49; Слов'янськ: хто є хто. – Слов'янськ, 2001. – 239 с.; Шарафан Т.В. Первые казацкие поселения на территории города Макеевки (кон. XVII – нач. XVIII вв.) // Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. – Донецьк, 2001. – Вип. 9. – С. 19-24; Дробышевская Т.В. Города Донецкой области: Справочник. – Донецк, 2003. – 191 с.; Кравченко Э.Е. Святые горы и Святогорский монастырь (к вопросу о времени появления обители и ее первых скитов) // Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. – Донецьк, 2004. – Вип. 12. – С. 42-57; Дедов В.Н. Святые горы. От забвения к возрождению. – Изд. 2-е, дополн. – Славянск, 2004. – 220 с.
- 95.Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины. – К., 1990. – С. 61-85; Янко М.П. Топонімічний словник України. – К., 1998. – 429 с.; Україна:

- Енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 68-85; Енциклопедія Сучасної України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 671; Енциклопедія історії України: В 5 т. – К., 2005. – Т. 1. – С. 128; Т.2. – С. 447.
96. Пірко В.О. До питання про методику вивчення часу заснування поселень Степової України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Київ-Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 108-113.
97. Пірко В.О. Про час заснування міста Артемівська // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: Тез. доп. та повід.: (Кам'янець-Подільський, 28 жовт.-2 лист. 1991 р.). – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 150-151; Подов В.І. Про час заснування Бахмута // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 116-118; Пірко В.О. Про час заснування м. Бахмута // УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 147-148; він же: Міста Донеччини в XVII-XVIII ст. // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. – Донецьк, 1998. – Кн. 6. – С. 5-20; он же: Село Маяки (вторая половина XVII-XVIII вв.) // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С. 209-217; Шкрібітько О.О. Господарча діяльність Святогірського монастиря XVI-XVIII ст. в історичній літературі // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. – Донецьк, 2000. – Кн. 8. – С. 41-54; Стьопкін В.П. Історія Донецька. – Донецьк, 2004. – С. 3-18; Пірко В. Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. – 2004. – Верес. (Спец. вип.). – С. 19-22.
98. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) – Донецьк, 2003. – С. 96-99.
99. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – 124 с.
100. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. // Схід. – Донецьк, 1998. – № 5. – С. 33.
101. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 29, 31.
102. Там само. – С. 34-41.

103. Там само. – С. 49.
104. Там само. – С. 57.
105. Там само. – С. 57-67.
106. Там само. – С. 108.
107. Там само.
108. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004. – 224 с.
109. Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури). – Донецьк, 2004. – С. 1-95.
110. Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). – Одеса, 2002. – С. 3-85.
111. Там само. – С. 18.
112. Там само. – С. 25.
113. Там само. – С. 50-63.
114. Там само. – С. 68-85; Бачинська О.А., Пригарін О.А. Етнокультурна характеристика населення міст Нижнього Подунав'я на початку XIX ст. (за матеріалами «Опису Кілії» 1808 р.) // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 68-85.
115. Історія Хаджибею (Одеси). 1415-1795 рр. в документах. – Одеса, 2002; Одеса – козацька. Наукові нариси / Бачинська О., Гуцалюк С., Гончарук Т., Мисечко А. – Одеса, 2000; Черемісін О.В. Міське землеволодіння і землекористування Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Південний архів: Зб. наук. пр. Історичні науки. – Херсон, 2005. – Вип. 18. – С. 82-90.
116. Мельникова Л.С. Східнослов'янська колонізація Південної Бессарабії (V – перша половина XIX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1999. – 19 с.
117. Покупко Т.Л. Чорноморська проблема в контексті державницьких змагань української козацької старшини (середина XVII – початок XVIII ст.):

- Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – 19 с.
118. Марченко О.М. Сільське населення Степового Побужжя кінця XVIII – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с.
119. Циберт В.М. Атласи Новоросійської губернії як джерела з соціально-економічної історії міст Південної України кінця XVIII століття // Вісник Східноукраїнського університету. Істор. науки. – 2001. – № 10 (44). – С. 31-35.
120. Там само. – С. 34.
121. Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.
122. Кавун М.Е. Два Катеринослава: до проблеми історичного континуїтету в розвитку міських поселень Півдня України XVIII – пер. пол. XIX ст. // Вісник Дніпропетровського національного університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 6. – С. 147-153; він же: Джерела з історії міст півдня України XVIII-XIX ст. в архівосховищах Росії: інформаційні можливості (на прикладі м. Катеринослава) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 101-104; він же: Походження та рання історія міста Катеринослава: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.
123. Вирський Д.С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – 435 с.; Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник: Укр. археогр. зб. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/92. – Т. 11-12. – С. 190-221.
124. Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII-1853 р.: Автореф. дис... канд. іст.

- наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – 21 с.; вона ж: Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С. 134-135.
125. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 11.
126. Там само. – С. 13.
127. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.
128. Никифоренко Н.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Донецьк, 2000. – 256 с.
129. Пірко В.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело до вивчення стану залюднення Донеччини в середині 70-х рр. XVIII ст. // Історичні і політологічні дослідження. – № 10. – Донецьк, 2002. – С. 15-24.
130. Там само. – С. 34.
131. Челеби Эвлия. Книга путешествия. – Симферополь: Таврия, 1996. – 240 с.; Крман Даниел Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – К., 1999. – 160 с.; Південна Україна кінця XVIII ст. в альбомі Жана-Анрі Мюнца / Упорядник Ю.Мицик. – Запоріжжя, 2005. – 60 с.; Гільденштедт Й.-А. (1745-1781). – Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упоряд. та авт. передм. А.В.Пивовар. – К., 2005. – 41 с.
132. Сусликов В.Є. Законодавчі акти Росії як джерело до історії півдня України XVIII століття (1700-1775 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Донецьк, 2005. – 300 с.

133. Араджионі М.А. Історіографія етнічної історії та культури греків Північного Приазов'я (80-і рр. XVIII ст. – 90-і рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук:07.00.06 / Інститут історії України НАН України. – К., 1995. – 21 с.
134. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2001. – 245 с.
135. Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст. – К., 2005. – 423 с.; вона ж: Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк, 2006. – 398 с.
136. Поцулко О.А. Балканські слов'яни на півдні України (XVI – до кінця 70-х рр. XIX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Донецьк, 1997. – 169 с.
137. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 18-30; Ісмаїлов М.А. Виникнення німецьких колоній півдня України (кінець XVIII – 30-і рр. XIX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.03 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.
138. Орлянський С.Ф. Матеріали к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). – Харьков-Запорожье, 1997. – Вып. 1. – 64 с.
139. Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К., 1995. – Т. 1. – С. 219-244.
140. Україна крізь віки: У 15 т. – К., 1998. – Т. 6. – С. 296-312; 1999. – Т. 8. – С. 64-112.
141. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – 312 с.
142. Там само. – С. 111.
143. Там само. – С. 159.
144. Там само.
145. Там само. – С. 291.
146. Там само.
147. Там само. – С. 293-294.

148. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К., 2005. – 584 с.
149. Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник / Б.Зайцев, С.Куделко, В.Міхєєв, С.Посохов. – К., 1994. – 80 с.
150. Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – 208 с.
151. Пірко В.О. Картографічні матеріали півдня Росії XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 400-412; він же: Матеріали картографії як джерело до історії Півдня України XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Нова серія. – Вип. 5-6. – С. 25-35; Гедьо А.В. Значення картографічних матеріалів у вивченні історії Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Київ-Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 113-118; Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII ст. // Український археографічний щорічник: Укр. археогр. зб. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/92. – Т. 11-12. – С. 157-189.
152. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С.454.
153. Ключевский В.О. Русская история. – Ростов-на-Дону, 1996. – Т. 1-3.
154. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Препринт 1914 г. – М., 2005. – 672 с.
155. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 58-106; Гваньини А. Описание Московии. – М., 2001. – 172 с.
156. Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. – Киев-Москва, 2003. – 632 с.
157. Пикалов В.Г., Посохов С.И. А.Г.Слюсарский как историк Слобожанщины // Россия и Украина на пороге XXI века. Пути сочетания национальных интересов и братского взаимодействия: Тез. док. – Воронеж, 1997. – С. 44-46.
158. Население и территория Центрального Черноземья и Запада России в прошлом и настоящем: Материалы VII регион. науч. конф. по ист. демографии и ист. географии, посвящ. 75-летию проф. В.П.Загоровского (Воронеж, 20-21 апр. 2000 г.). – Воронеж, 2000. – 223 с.

159. Казачество. Проблемы истории и историография: Материалы 28-й Всероссийской заоч. науч. конф. – СПб., 2003. – 92 с.
160. Синкевич Е.Г., Синкевич И.Ю. Система фортификационных сооружений Юго-запада Российской империи и ее роль в освоении Северного Причерноморья // Геополитические и геоэкономические проблемы российско-украинских отношений (оценки, прогнозы, сценарии): Материалы международной конференции (22-24 января 2001 г. Санкт-Петербург). – СПб., 2001. – С. 59-63.
161. Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – 240 с.
162. Яковлева Т. Архив Коша Новой Запорожской Сечи и Гетманский архив Ивана Мазепы // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С. 5-12; она же: Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье // Там же. – С. 203-214.
163. Капеллер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 1997. – 343 с.; он же: Казаки в записках иностранцев до 1648 г. // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С. 36-58.
164. Терминология и хронология истории Украины XVII в.: Круглый стол по проблеме // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С. 215-232.
165. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996. – 688 с.
166. Там же. – С. 5-6.
167. Там же. – С. 38.
168. Там же. – С. 378.
169. Там же. – С. 391.

170. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М., 1990. – 256 с.; он же: Народы России в XIX веке. Численность и этнический состав. – М., 1992. – 216 с.
171. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – 291 с.; Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). – М., 1999. – 557 с.
172. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – 269 с.; Санин О.Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века. Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1996. – 454 с.
173. Санин О.Г. Указ. соч. – С. 357.
174. Папков А.И. Российско-украинское порубежье в конце XVI – первой половине XVIII века: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский государственный социальный университет. – М., 1998. – 17 с.
175. Василенко Д.В. Движение населения южной окраины России во второй половине XVII – начале XVIII вв. (На материалах Центрального Черноземья): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Воронеж, 2003. – 191 с.
176. Пасько Е.А. Колонизационная политика России: Вторая половина XVIII – первая половина XIX в.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Ростов-на-Дону, 2003. – 240 с.
177. Белова Е.В. Заселение Новороссийского края во второй половине XVIII века. – Рук. депонирована в ИНИОН РАН, № 58703 от 25.05.2004. – 20 с.; Белова Е.В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751-1871 гг.). – М., 2004. – 229 с.; Белова Е.В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии): 1751-1871 гг.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2004. – 254 с.
178. Баранова В.В. Греки Приазовья: этническое самосознание и язык: Дис... канд. ист. наук: 07.00.07. – СПб., 2006. – 214 с.

179. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. – М., 1990. – 269 с.; Гордеев А.А. История казаков. – М., 1991. – Ч. 1-2; Никитин Н.И. Казачьи сообщества как пример самоорганизации внесословных и внеклассовых социальных слоев XVI-XVIII вв. // Сословия и государственная власть в России XV – середины XIX вв. – М., 1994. – Ч. 2. – С. 3-14; Нелепин Р.А. История казачества. – СПб., 1995. – Т. 1. – 558 с.; Мининков Н.А. Донское казачество в эпоху позднего Средневековья (до 1671 г.) – Ростов-на-Дону, 1998. – 510 с.; Булычева Н.В. Казачество Дона XV – начала XX вв.: (ист.- правовой аспект). – Ростов-на-Дону, 2004. – 61 с.; Бенку И.В. Система казачьего самоуправления с XVIII в. по 1860 год (На примере Донского, Запорожского и Черноморского казачьих войск): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Ставрополь, 2005. – 188 с.
180. Еврейские хроники XVII ст. / Исслед., пер. и коммент. С.Я.Борового. – Москва-Иерусалим, 1997. – 288 с.; В прил.: Евреи в Запорожской Сечи.
181. Этничность. Национальные движения. Социальная практика: Сб. ст. – СПб., 1995. – 336 с.; Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). – М., 1997. – 414 с.; Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М., 1999. – 326 с.; Козлова Н.В. Законодательство о расколе и практика его реализации в городской среде во второй четверти XVIII в. // Россия в средние века и новое время: Сб. ст. к 70-летию чл.-корр. РАН Л.В.Милова. – М., 1999. – С. 240-255; Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): В 2-х т. – СПб., 1999. – Т. 1. – 548 с.; Сорокин Ю.А. Российский абсолютизм в последней трети XVIII в. – Омск, 1999. – 320 с.; История России. Проблемы цивилизационного развития. – Саратов, 1999. – 510 с.; Отечественная история (IX-XVIII вв.): Конспект лекций / Ю.А.Абакумов, А.А.Большаков, О.Г.Санин. – М., 2003. – Ч. 1.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Абросимова С.В., Чумак О.М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії новосербського корпусу) // ЗЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 2. – С. 19-27.
2. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Тип. АН, 1841-1842. – Т. 1-5.
3. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные А.А.Лишиным. – Новочеркасск: Тип. стат. ком., 1891-1894. – Т. 1-3.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической комиссией. – СПб.: Тип. АН, 1863-1892. – Т. 1-15.
5. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 283-715.
6. Андриевский А.А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – К.: Тип. Е.П.Корчак-Новицкого, 1894. – 23 с.
7. Андриевский А.А. Материалы для истории южнорусского края. – Одесса: Тип. А.Шульце, 1886. – III; 433 с.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 рр.: У 3-х т. – К.: Б. в., 1998. – Т. 1. – 696 с.; 2000. – Т. 2. – 748 с.; 2003. – 952 с.
9. Багaley Д.И. Генеральная опись Малороссии // КС. – 1883. – Т. 7. – Кн. 11. – С. 402-432.
10. Багaley Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII ст. – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1886. – Т. 1. – 361 с.
11. Багaley Д.И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1890. – Т. 2. – XV; 437 с.
12. Багaley Д.И. Наследники запорожских земель // КС. – 1885. – Т. 11. – Кн. 4. – С. 783-790.

13. Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1971. – 273 с.
14. Бачинська О.А., Пригарін О.А. Етнокультурна характеристика населення міст Нижнього Подунав'я на початку XIX ст. (за матеріалами «Опису Кілії» 1808 р.) // ЗЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – Вип. 6. – С. 68-85.
15. Біднов В.А. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1914. – 48 с.
16. Боплан Г. Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. В.Косика. – Львів: НВП «Мета», 1998. – 180 с.
17. Боплан Г.Л. Описание Украины // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1896. – Вып. 2. – С. 289-388.
18. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І.Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
19. Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: Картографія, 2004. – 208 с.
20. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К.: Тип. Фёдорова, 1848-1864. – Т. 1-4.
21. Величко С.В. Літопис: У 2-х т. / За ред. В.Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
22. Гавриил (В.Ф.Розанов). Устное повествование бывшего запорожца, а ныне жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса: Гор. типография, 1842. – 95 с.
23. Гваньини А. Описание Московии. – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шигалина, 2001. – 172 с.
24. Гваньїні О. Хроніка про татарську землю. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – 70 с.
25. Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. А.И.Малеина и А.В.Назаренко. Вступ. ст. А.Л.Хорошкевич. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.
26. Герберштейн С. Записки о московитских делах. – СПб.: Тип. А.С.Суворина, 1908. – 383 с.

27. Гильденштедт Й.-А. (1745-1781). Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упоряд. та авт. передм. А.В.Пивовар. – К.: Академперіодика, 2005. – 41 с.
28. Горновский И.А. К истории заселения и устройства Екатеринославской губернии // КС. – 1903. – Т. LXXX. – Кн. 3. – Отд. II. – С. 131-135.
29. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. / Укладач В.О.Пірко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 103 с.
30. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С. 180-228.
31. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / Упорядники: С.Абросимова, І.Анцишин, Н.Сурева та ін. // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Т. 3. – 488 с.
32. Ефименко А.Я. Очерки истории Правобережной Украины / Оттиск из журнала «Киевская старина». – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1895. – 174 с.
33. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию / Предисловие и послесловие С.Е. // КС. – 1883. – Т. 7. – Кн. 9-10. – С.135-198.
34. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 / Предисл. И.Сокальского. – Харьков: Тип. окружного штаба, 1883. – 26 с.
35. Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – Одесса: Гор. тип., 1844. – Т. 1; 1848. – Т. 2; 1853. – Т. 3; 1858. – Т. 4; 1872. – Т. 7; 1879. – Т. 11; 1901. – Т. 23; 1906. – Т. 26; 1907. – Т. 27.
36. Иванов П.А. Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию евреях // ЗООИД. – Одесса, 1894. – Т. 17. – С. 163-188.
37. История Донецкого края в документах и материалах. XVII – начало XX века: Материалы для учителей истории. – Донецк: «Леман», 1995. – 66 с.
38. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядн.: В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії України. – Запоріжжя: ЗНТН, 2005. – Т. 7. – 442 с.
39. Книга Большому Чертежу / Под ред. К.Н.Сербиной. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – 228 с.

40. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. / Автори-упоряд.: О.А.Бачинська та ін., гол. ред. В.А.Смолій. – Одеса: Друк, 2000. – 282 с.
41. Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: Б. в., 2005. – Т. 1. – 528 с.
42. Козирєв В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX століття) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – Т. 2. – 373 с.
43. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упорядник В.Мільчев. – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2004. – 80 с.
44. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1899. – Вып. 1. – 15 с., XXXII карты; 1910. – Вып. 2. – 31 с., XLV карт.
45. Кордт В. Матеріали до історії картографії України. – К.: 6-та друкарня УПП ДВОУ, 1931. – Ч. 1. – 32 с., 41 карта.
46. Крман Данієл. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – К.: Просвіта, 1999. – 160 с.
47. Кулиш П.А. Записки о Южной Руси: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1994. – 719 с.
48. Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси (1578-1630 гг.). – М.: Изд. Тов. «Общественная польза», 1877. – Т. 1. – 323 с.
49. Лассота Э. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Пер. и примеч. Ф.Бруна. – СПб.: Тип. К.Вульфа, 1873. – 95 с.
50. Летопись Екатеринославской Учёной Архивной Комиссии. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1904. – Вып. 1; 1909. – Вып. 5; 1900. – Вып. 7; 1913. – Вып. 9.
51. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и

- «Собрания исторического» / Предисл. и вступ. статья О.Левицкого. – К.: Тип. К.Н.Милевского, 1878. – XVIII; 81; 469 с.
- 52.Летопись Самовидца. О войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена до 1734 г. / Издание О.М.Бодянского // Страна казаков. – К.: Радуга, 2004. – С. 75-191.
- 53.Лиман І.І. Православна церква на півдні України (1775-1781) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – Т. 4. – 560 с.
- 54.Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М.: Изд-во Московского университета, 1994. – 147 с.
- 55.Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Переклад В.Шевчука. – К.: Знання, 1992. – 185 с.
- 56.Літопис Самовидця / Передм. Я.І.Дзири. – К.: Наук. думка, 1971. – 207 с.
- 57.Любавский М.К. Начальная история малорусского казачества // ЖМНП. – 1895. – № 7. – С. 217-244.
- 58.Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97-110.
- 59.Манштейн К.Г. Записки о России. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 448 с.
- 60.Манштейновы современные записки о России в историческом, политическом и военно-действенном отношении. – Дерпт: Тип. университета, 1810. – Ч. 1. – 425 с.; Ч. 2. – 292 с.
- 61.Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства XVI-XVIII вв. – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1886. – Т. 1. – 361 с.; 1890. – Т. 2. – XV; 437 с.
- 62.Мемуари до історії південної Русі. Випуск 1 (XVI ст.). М.Литвин, Б.де Віженер, Л.Горецький, Е.Ляссота. За редакцією В.Антоновича / Пер. з рос. Т.С.Завгородньої; Передмова В.С.Мороза. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – 219 с.
- 63.Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. – Вып. 1 (XVI в.) (М.Литвин, Б.де Виженер, Л.Горецкий, Э.Ляссота) / Под ред. В.Антоновича. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1890. – 191 с.

- 64.Миллер Г.Ф. Разные материалы, до истории запорожской касающиеся // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1847. – № 6. – С. 41-48.
- 65.Никифоренко Н.А. Щоденник подорожі І.А.Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень-липень 1774) // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 15-39.
- 66.Никифоров В.П. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – Отд. 2. – С. 49-69; 1906. – Т. 26. – С. 1-40; 1907. – Т. 27. – С. 1-56.
- 67.Новицкий Я.П. Материалы для истории Запорожских казаков (Из запорожского сечевого архива) // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. I-VI; 3-98.
- 68.Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775-1783). – Александровск: Тип. при училище глухонемых, 1910. – 38 с.
- 69.Описание городов и уездов Азовской губернии / Публ. Н.Мурзакевича // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 289-305.
- 70.Описание границ и городов Азовской губернии Я.Новицкого // ЛЕУАК. – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1904. – Вып. 1. – С.62-93.
- 71.Описание Маяцкому городку, 1666 года // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – Отд. 2. – С. 310-316.
- 72.Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. В.О.Пірко, О.І.Гуржій. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.
- 73.Падалка Л.В. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена козачества // КС. – 1894. – Т. 45. – Кн. 5. – С. 445-447.
- 74.Пишчевич С.С. Известие о жизни и походе Симеона Степановича Пишчевича // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1881. – Кн. 4. – С. 1-320.
- 75.Південна Україна кінця XVIII ст. в альбомі Жана-Анрі Мюнца / Упорядник Ю.Мицик. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 60 с.
- 76.Пірко В.О. Джерела про час заснування м. Артемівська // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1995. – Кн. 4. – С. 3-8.

77. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии / Перевод и предисловие М.Н.Салтыковой, примечания Д.И.Багалея. – Харьков: Тип. губ. правления, 1892. – 89 с.
78. Разрядная книга 1475-1598 гг. – М.: Наука, 1966. – 614 с.
79. Скальковский А.А. Изустные предания о Новороссийском крае // ЖМНП. – 1838. – Ч. 18. – Кн. 6. – С. 487-513; 1839. – Кн. 2. – С. 171-202.
80. Скальковский А.А. Очерки Запорожья // ЖМНП. – 1840. – Ч. 25. – Кн. 3. – Отд. II. – С. 191-226; Ч. 26. – Кн. 4. – Отд. II. – С. 27-42.
81. Скальковский А.А. Секретная переписка Коша Запорожского // КС. – 1886. – Т. 14. – Кн. 2. – С. 237-239.
82. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова / Предисловие Н.Н.Мурзакевича. – Одесса: Гор. типография, 1850. – 284 с.
83. Український степовий кордон в середині XVIII століття (спогади барського старости Бернарда Претвича) / Упор. О.Є.Мальченко. – Запоріжжя-Київ: РА «Тандем-У», 1997. – 84 с.
84. Челеби Эвлия. Книга путешествия. – Симферополь: Таврия, 1996. – 240 с.
85. Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування // ЗЗДУ. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 9-16.
86. Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорозької Січі // ЗЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 9-18.
87. Швидько Г.К. Документи канцелярії Новоросійської губернії до історії Запорозької Січі напередодні її ліквідації // ЗЗДУ. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 30-35.
88. Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С.12-18.
89. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю.Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.
90. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців... / Пер. з фр. В.В.Коптілова – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.

91. Эварницкий Д.И. Архивные материалы для истории Запорожья // КС. – 1886. – Т. 7. – С. 520-536.
92. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир-Губернский: Тип. губернского правления, 1903. – Т. 1-3. – 2231 с.
93. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1888. – 248 с.
94. Яворницький Д.І. До історії Степової України. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 444 с.
95. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 548-593.

ЛІТЕРАТУРА

96. Абаза К.К. Казаки. – СПб.: Изд. В.Березовского, 1899. – Изд. 2-е, исправл. и дополн. – 368 с.
97. Александров В.А. Организация обороны южной границы русского государства во второй половине XVI-XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII в. – М.: Наука, 1979. – С. 159-173.
98. Ананян Ж.А., Бархударян В.Б. Армянские города-колонии в Северном Причерноморье // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 160-164.
99. Андрианов П. Славное низовое запорожское войско: Исторический очерк. – Одесса: Тип. Южно-Русского общ-ва печатного дела, 1910. – 30 с.
100. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII века. – М.: Мысль, 1986. – 237 с.
101. Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. – К.: Тип. университета, 1870. – 94 с.
102. Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 г. – К.: Тип. И. и А.Давиденко, 1863. – 120 с.
103. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини / Передм. І.І.Глизя. – К.: Україна, 2004. – 304 с.

104. Антонович В.Б. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
105. Антонович В.Б. Останні часи Козаччини на Правобережжі // Руська історична бібліотека. – Львів, 1895. – Т. 17. – С. 129-274.
106. Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII-XIX в.: Социально-экономический очерк. – Кишинев: Инесса, 1996. – 252с.
107. Апанович О.М. Запорізьке військо як складова частина російської армії у другій половині XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1953. – Т. 5. – С. 112-134.
108. Апанович О.М. Запорізькі форпости (1768-1774 рр.) // Український історико-географічний збірник. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 102-115.
109. Апанович О.М. Розповіді про українських козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335с.
110. Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея: Факс. вид. СПб., 1908 г. – К.: Вища шк., 1990. – 456 с.
111. Арцыбышев Н.С. Повествование о России. – М.: Тип. университета, 1838-1843. – Т. 1-4.
112. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1905. – Ч. 1. – 144 с.
113. Багалея Д.И. Из прошлого Святогорского монастыря // Харьковские губернские ведомости. – 1894. – № 210. – 15 авг.
114. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: (Ист. этюд) / Оттиск из «Киевской старины». – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1889. – 117 с.
115. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: Тип. университета, 1887. – XVI; 614 с.
116. Багалея Д.И. Очерки из русской истории: В 2-х т. – Харьков: Тип. М.Зильберга, 1913. – Т. 2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – 374 с.

117. Багалей Д.И. Сочинения, материалы, статьи, заметки, относящиеся к истории Харьковской губернии с 1880 по 1885 год // Харьковский календарь на 1886 год: Год четырнадцатый / Под ред. П.С.Ефименко. – Харьков: Тип. Губерн. стат. комитета, 1885. – С. 1-11.
118. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків: Союз, 1920. – 111 с.
119. Багалій Д.І. Історіографічний вступ // Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДВУ, 1928. – Т. 1. – С. 3-124.
120. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передм., коментар В.В.Кравченка. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
121. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Союз, 1918. – 308 с.
122. Багалій Д.І. Колонізація України (Схематичний нарис) // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури. – Харків: Держвидав, 1930. – Т. 9: Праці етногр.-етнолог. секції. – Вип. 2. – С. 126-131.
123. Багалій Д.І. Нарис української історіографії. – К.: Друк. ВУАН, 1923. – Т. 2. – 108 с.
124. Баиов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб.: Электро-Типография Н.Я.Стойковой, 1906. – 556 с.
125. Балабушевич Т.А. Територія та кордони запорозьких земель (1667-1775 рр.) // Історично-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 73-88.
126. Бантиш-Каменский Д. История Малой России с девятью портретами. – М.: Тип. С.Селивановского, 1822. – Ч. 1-4.
127. Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
128. Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – М.: АН СССР, 1950. – № 32. – С. 198-232.
129. Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. – К.: Знання України, 2004. – 300 с.

130. Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджацкой степи и низовий Дуная в XVIII – начале XIX вв. // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1966. – С. 325-331.
131. Бачинська О.А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 243-252.
132. Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). – Одеса: Астропринт, 2002. – 328 с.
133. Бачинський А.Д. Біографічні матеріали – джерело для вивчення історії народної колонізації Придунайських степів у XVIII – на початку XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – 1969. – Вип. 4. – С. 65-71.
134. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1869). – Одеса: Маяк, 1995. – 56 с.
135. Белова Е.В. Заселение Новороссийского края во второй половине XVIII века. – Рук. депонирована в ИНИОН РАН, № 58703 от 25.05.2004. – 20 с.
136. Белова Е.В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751-1871 гг.). – М.: Изд-во РГОТУПС, 2004. – 229 с.
137. Беляев И. О сторожевой и станичной службе на польской окраине Московского государства. – М.: Тип. университета, 1848. – 86 с.
138. Біднов В.О. Запорожський зімовник. – Катеринослав: Б. в., 1916. – 11 с.
139. Біднов В.О. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). 3 викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав: Б. в., 1920. – 47 с.
140. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
141. Бойко А., Грушова Т., Ігнатуша О., Лиман І., Мільчев В., Рощина Л., Шиян Р. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII-XX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 252 с.

142. Бойко А.В. Актові джерела з історії розселення євреїв на півдні України останньої чверті XVIII ст. // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. Тези наукової конференції. – Запоріжжя, 1992. – С. 27-29.
143. Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст. // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 122-125.
144. Бойко А.В. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви та Петербурга: покажчик справ / Запорозька спадщина. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 1. – 60 с.
145. Бойко А.В. Запорозька спадщина з історії Степової України: проблеми та напрямки дослідження // Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва: Матеріали науково-практичного семінару (м. Запоріжжя, 1-2 квітня 2005 р.). – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2005. – С. 25-29.
146. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – 55 с.
147. Бойко А.В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Нова серія. – Вип. 5-6. – С. 242-262.
148. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. – К.: Генеза, 2000. – 308 с.
149. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – Ч. 1: Аграрні відносини. – 204 с.
150. Бойко А.В. Поселення відставних солдатів по Новій Дніпровській лінії // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 216-219.
151. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкассы: Сіяч, 1993. – 256 с.
152. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 54-65.
153. Болховитинов (Евгений, митрополит). Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России. – М.: Тип. университета, 1845. – Т. 1-2.

154. Боплан і Україна: Зб. наук. пр. – Львів: НВП «Мета», 1998. – 297 с.
155. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – М.: Изд-во М. и С.Сабашниковых, 1928. – 200 с.
156. Боровой С.Я., Анцупов И.А., Коциевский А.С., Пронштейн А.П., Чекменев С.А. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в Южных колонизируемых окраинах европейской России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) // ЕАИВЕ. 1968 г. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 7-19.
157. Боровой С.Я., Коциевский А.С. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // ЕАИВЕ. 1969 г. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 63-71.
158. Боровой С.Я., Коцієвський О.С. З історії сільськогосподарського освоєння Степової України (кінець XVIII-XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наук. думка, 1977. – Вип. 11. – С. 54-60.
159. Брехуненко В.А. Из опыта комплексного анализа источников о связях донского и запорожского казачества в первой половине XVII века // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 192-197.
160. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Препринт 1914 г. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 672 с.
161. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история и современность. – М.: Наука, 1987. – 333 с.
162. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XIX века (Численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41-59.
163. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XIX в. // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15-31.
164. Бульчева Н.В. Казачество Дона XV – начала XX вв.: (ист.-правовой аспект). – Ростов-на-Дону: Изд-во Донского юридического института, 2004. – 61 с.

165. Вавричин М.Г. Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень. – 1981. – № 4. – С. 89-94.
166. Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: Картографія, 2004. – 208 с.
167. Важинский В.М. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII веке (по материалам южных уездов России). – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1974. – 237 с.
168. Васильев М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // УІЖ. – 1997. – № 6. – С. 123-131.
169. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський). – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 140 с.
170. Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник: Укр. археогр. зб. – Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2004. – Вип. 8/92. – Т. 11-12. – С. 190-221.
171. Вернадский Г.В. Русская историография. – М.: Аграф, 2000. – 447 с.
172. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В.Степанков, упор. А.Атаманенко. – Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж: Місіонер, 2003. – 677 с.
173. Вирський Д.С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 435 с.
174. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. / Передм. Я.Дашкевича. – Львів-Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1995. – 139 с.
175. Владимиров М.М. Первое столетие города Екатеринослава. 1787 – 9 мая – 1887. – Екатеринослав: Тип. Я.М.Чаусского, 1887. – 275 с.
176. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ-Херсон: Інститут історії України НАН України, 1998. – 172 с.
177. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1850. – Т. 11. – Ч. 1, 4.

178. Войцехівський Ю.В. Етноси на Півдні України XVIII-XX ст. // Наукові записки. Історичні науки. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, 2002. – Вип. 46. – С. 30-36.
179. Володарский Я.С. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX века. – М.: Наука, 1988. – 301 с.
180. Володарский Я.С. Население России в конце XVII – начале XVIII ст. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
181. Гавриил (В.Ф.Розанов). Описание коллекции документов // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 7. – С. 305-320.
182. Гавриил (В.Ф.Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 79-130.
183. Гавриил (В.Ф.Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Тверь: Тип. губернского правления, 1857. – Ч. 1. – 88 с.; Ч. 2. – 111 с.
184. Гавриил (В.Ф.Розанов). Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 197-204.
185. Гавриил (В.Ф.Розанов). Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – Отд. 2-3. – С. 140-210.
186. Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 138-145.
187. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). – Николаев: Б. в., 1890. – 122 с.
188. Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – 423 с.
189. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2001. – 245 с.

190. Гедьо А.В. Значення картографічних матеріалів у вивченні історії Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 18. – С. 113-118.
191. Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – 398 с.
192. Географія українських і сумежних земель / За ред. В.Кубійовича. – Львів: Український видавничий інститут, 1938. – Т. 1. Загальна географія. – 520 с.
193. Географія українських і сумежних земель / За ред. В.Кубійовича. – Факс. перевид. 1938 р. – К.: Обереги, 2005. – Т. 1. – 528 с.
194. Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. – СПб.: Тип. Э.Праца, 1852. – 164 с.
195. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648-1654. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 360 с.
196. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 461 с.
197. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734-1775 рр.) / Передм. В.С.Мороза. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 423 с.
198. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – 541 с.
199. Голобуцький В.О. Російські вчені XVIII ст. про стан ремесел, промислів та промисловості на Україні // УІЖ. – 1977. – № 6. – С. 110-116.
200. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб.: Тип. Н.Тиблина и К°, 1864. – 247 с.
201. Гордеев А.А. История казаков. – М.: Страстной бульвар, 1991. – Ч. 1-2.
202. Горизонтов Л.Е. Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М.: Институт славяноведения, 2005. – 302 с.
203. Городские поселения в Российской империи / Под ред. А.И.Артемьева. – СПб.: Тип. К.Вульфа, 1861-1865. – Т. 2, 5.

204. Греки України: історія і сучасність: Матеріали науково-практичної конференції: (9-19 февр. 1991) – Донецьк, 1991. – Ч. 1. – С. 6-65.
205. Грибовський В.В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 60-76.
206. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биогр. Очерк Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия; Примеч. В.М.Рычки, А.И.Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
207. Грушевський М.С. Історія України-Руси. У 10-ти т. – Львів-Київ: Друк. П.Барського, 1905. – Т. 5. – VII, 687 с.; 1907. – Т. 6. – X, 670 с.; 1909. – Т. 7. – X, 628 с.
208. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Голов. ред. П.С.Сохань. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 6. – 680 с.; Т. 7. – 640 с.
209. Гузенко Ю.І. Заснування і розвиток Миколаєва наприкінці XVIII ст. // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон: Олді-плюс, 2002. – С. 103-114.
210. Гурбик А.О. Томаківська Січ // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 536-548.
211. Гурбик А.О., Щербак В.О. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 532-536.
212. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М.: Индрик, 1998. – 328 с.
213. Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789-1793). – К.: АН УРСР, 1950. – 144 с.
214. Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // УІЖ. – 1993. – № 3. – С. 43-49.

215. Гуржій О.І. До питання про утворення національної території України (XVIII ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 1. – С. 28-38.
216. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Держполітвидав України, 1954. – 88 с.
217. Гуслистий К.Г. Коліївщина (історичний нарис). – К.: Наук. думка, 1947. – 48 с.
218. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 20-22.
219. Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 150-181.
220. Дашкевич Я.Р. Територія України на картах XIII-XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1981. – Вип. 7. – С. 88-93.
221. Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – С. 28-44.
222. Дедов В.Н. Святыя горы. – Изд. 2-е, дополн. – Славянск: Печатный двор, 2004. – 220 с.
223. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К.: Інститут історії України, 2006. – 566 с.
224. Дністрянський М.С. Кордони України. – Львів: Світ, 1992. – 142 с.
225. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
226. Дорошенко Д.І. «История Русов» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – С. 181-198.
227. Дорошенко Д.І. Історія України: В 2-х т. / Репринтне видання. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – К.: Глобус, 1991. – Т. 1. – 232 с.; Т. 2. – 350 с.
228. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.

229. Драгоманов М.П. Вибране... – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
230. Дружинина Е.И. Возникновение городов на юге Украины и в США: Общее и особенное // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С. 69-76.
231. Дружинина Е.И. Генезис капитализма на юге и юго-востоке Европейской России // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1980. – Кн. 9. – С. 149-172.
232. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 368 с.
233. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 279 с.
234. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 382 с.
235. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: АН УРСР, 1959. – 532 с.
236. Дяченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1970. – № 8. – С. 41-51.
237. Енциклопедія історії України: В 5 т. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 1-2.
238. Енциклопедія Сучасної України. – К.: Поліграфкника, 2001-2004. – Т. 1-3.
239. Енциклопедія українознавства: В 3-х т.: Репринтне відтворення видання 1949 року. – К.: Віпол, 1994. – С. 396-399.
240. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К.: Наук. думка, 2004. – 344 с.
241. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б.Берштейн та ін.; за ред. В.І.Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2002. – 424 с.
242. Етнос і соціум. – К.: Наук. думка, 1993. – 169 с.
243. Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А.Смолий; Примеч. Н.Н.Яковенко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
244. Ефименко А.Я. История украинского народа. – СПб.: Брокгауз-Эфрон, 1906. – Вып. 1. – 391 с.

245. Ефименко А.Я. Южная Русь. – СПб.: Книгопечатня Шмідт, 1905. – Т. 1. – 439 с.; Т. 2. – 358 с.
246. Єфименко О.Я. Історія українського народу / Під ред. Д.І.Багалія. – Харків: ДВУ, 1922. – Вип. 1. – 168 с.; Вип. 2. – 207; XV с.
247. Живописная Россия / Под общ. ред. П.П.Семёнова. – СПб.-М.: Изд. М.О.Вольфа, 1898. – Т. 5. – Ч. 2. – 298 с.
248. Житецкий И. Смена народностей в южной России (Историко-этнографические заметки) // КС. – 1884. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 561-579; Т. 10. – Кн. 9. – С. 1-26; Т. 10. – Кн. 10. – С. 371-418.
249. Журба О.І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В.Ф.) – історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки і перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 308-317.
250. Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1969. – 304 с.
251. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1980. – 238 с.
252. Загоровский В.П. Некоторые вопросы ранней народной колонизации полевой окраины России // ЕАИВЕ. 1968 г. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 37-40.
253. Загоровский В.П. Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения Южных окраин России в эпоху зрелого феодализма (XVI – начало XVIII века) // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987. – С. 3-23.
254. Загоровский Е.А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса: Экономическая типография, 1912. – 44 с.
255. Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потёмкине. – Одесса: Экономическая типография, 1913. – 34 с.

256. Загоровский Е.А. Деятельность П.А.Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя: Б. в., 1999. – С. 492-506.
257. Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. – Одесса: Гор. типография, 1913. – 16 с.
258. Загоровский Е.А. Очерки истории Северного Причерноморья. – Одесса: Аврора, 1922. – 99 с.
259. Загоровский Е.А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87-99; Кн. 4. – С. 125-148; 1913. – Кн. 1. – С. 63-85.
260. Загоровский Е.А. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774-1791). – Отд. оттиск «Журналу науково-дослідчих катедр м. Одеси». – 1926. – Т. 2. – № 2. – 13 с.
261. Зайцев В.М., Слабеев І.С. Україна кінця XVI – першої половини XVIII ст. в описах і мемуарах іноземців // УІЖ. – 1966. – № 8. – С. 124-130.
262. Заремба С.З. Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» // Историчні дослідження. Вітчизняна історія. – М.: Наук. думка, 1976.– Вип. 2. – С. 87-95.
263. Заруба В.М. Евлія Челебі про Україну XVII ст. // Наша культура. – Варшава, 1981. – № 4. – С. 3-12.
264. Заруба В.М. Студії з історії України. – К.: Освіта, 1995. – 192 с.
265. Заруба В.Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.
266. Заславский Г.А. Большой Юг Украины: территория и население: Краткий ист.-географ. очерк – Одесса: ОКФА, 1996. – 32 с.
267. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
268. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів: Львівський державний університет ім. Івана Франка, 1999. – 224 с.

269. Заяць А. Проблеми історії України XVI-XVIII ст. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2004. – С. 137-153.
270. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М.: Высшая школа, 1987. – 161 с.
271. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи для всех состояний. – СПб.: Тип. Ф.Дрехлера, 1810. – Ч. 5. – 509 с.
272. Историография истории России до 1917 г. В 2-х т. / Под. Ред. М.Лачевой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Т. 1. – 383 с.; Т. 2 – 384 с.
273. История Дона с древнейших времен до падения крепостного права / Отв. ред. А.Пронштейн. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1973. – 298 с.
274. История России. Проблемы цивилизационного развития. – Саратов: Летопись, 1999. – 510 с.
275. История Русов или Малой России / Репринтне видання. – М.: Тип. университета, 1846 года. – К.: Дзвін, 1991. – 308 с.
276. Історія міст і сіл Української РСР: Ворошиловградська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська, Черкаська області. – К.: Укр. рад. енцикл., 1969-1986.
277. Історія Русів / Перекл. І.Драча; вступна стаття В.Шевчука. – К.: Радян. Письменник, 1991. – 318 с.
278. Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – 315 с.
279. Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
280. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 1-2.
281. Кабачинський М.І. Історія кордонів та Прикордонних військ України. – Хмельницький: Вид-во Хмельницької міської друкарні, 2000. – 216 с.
282. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.

283. Кабузан В.М. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775-1782 рр. // УІЖ. – 1969. – № 3. – С. 37-45.
284. Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1969. – № 12. – С. 85-90.
285. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1857 гг.) // ЕАИВЕ. 1964 г. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1966. – С. 313-324.
286. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
287. Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х рр. XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С.135-150.
288. Кабузан В.М., Махнова Г.П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1897 гг. // История СССР. – 1965. – № 1. – С. 28-37.
289. Кавун М.Е. Два Катеринослава: до проблеми історичного континуїтету в розвитку міських поселень Півдня України XVIII – пер. пол. XIX ст. // Вісник Дніпропетровського національного університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – Вип. 6. – С. 147-153.
290. Кавун М.Е. Джерела з історії міст півдня України XVIII-XIX ст. в архівосховищах Росії: інформаційні можливості (на прикладі м. Катеринослава) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 101-104.
291. Казачество. Проблемы истории и историография: Материалы 28-й Всероссийской заоч. науч. конф. – СПб.: Нестор, 2003. – 92 с.
292. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 495 с.
293. Калоеров С.А. Заселение Приазовья греками // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк: ЧП «Чайка», 2000. – С. 14-37.

294. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М.: Новое лит. обозрение, 1999. – 326 с.
295. Каппелер А. Казаки в записках иностранцев до 1648 г. // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб.: Скиф, 2004. – С. 36-58.
296. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / Пер. с нем. – М.: Прогресс-традиция, 1997. – 343 с.
297. Карамзин Н.М. История государства Российского: 12-х т. в 4-х кн. – Ростов на Дону: Кн. изд-во, 1989-1990. – Кн. 1-4.
298. Карамзин Н.М. Сочинения Карамзина : История государства Российского // Полное собрание сочинений русских авторов. – 6-е изд. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1852. – Т. 9-10. – 751 с.; 1853. – Т. 11-12. – 751 с.
299. Каргалов В.В. На степной границе. – М.: Наука, 1974. – 184 с.
300. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СПб., 1905. – 349 с.
301. Кашенко А.Ф. З Дніпра на Дунай: Оповідання для юнацтва з часу скасування Запорозької Січі. – К.: Веселка, 1993. – 64 с.
302. Кашенко А.Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове / Вступ. стаття О.Гончар. – К.: Веселка, 1992. – 270 с.
303. Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М.: Наука, 1977. – 444 с.
304. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по статистике иностранной колонизации в России. – СПб.: Тип. В.В.Нусвальта, 1869. – Вып. 1. – 569 с.
305. Клеванов А.С. Святогорский монастырь (XVI в.) // Чтения Московского общества истории и древностей. – 1865. – № 2. – С. 116-141.
306. Ключевский В.О. Русская история. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – Т. 1-3.
307. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР. – К.: Вища школа, 1983. – 118 с.
308. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 2003. – 486 с.

309. Кованько И. Описание Харьковской губернии. – Харьков: Тип. губ. правления, 1857. – 453 с.
310. Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: Экон. геогр. справочник. – К.: Выща школа, 1990. – 279 с.
311. Козлова Н.В. Законодательство о расколе и практика его реализации в городской среде во второй четверти XVIII в. // Россия в средние века и новое время: Сб. ст. к 70-летию чл.-корр. РАН Л.В.Милова. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 240-255.
312. Койфман И.Б. О русско-молдавском заселении восточных районов Молдавии в конце XVIII – начале XIX века // Ученые записки Кишиневского педагогического института. – Кишинев, 1955. – Т. 4. Серия гуманитарных наук. – С. 98-103.
313. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
314. Колесник І.І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.). – Одеса-Київ-Львів, 1999. – Ч.2. Історія XX ст. – С. 27-32.
315. Компан О.С. До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. – 1960. – № 1. – С. 65-77.
316. Кондратюк К.К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрямки і концепції. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 242 с.
317. Константінова В.М. Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 134-135.
318. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упорядник В.Мільчев. – Запоріжжя: Вид-во Мотор Січ, 2004. – 80 с.

319. Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. – К.: ВУАН, 1926. – 208 с.
320. Кордуба М. Простір і населення України. – Львів: Діло, 1921. – 19 с.
321. Коциевский А.С. Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII – первой четверти XIX в.) // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: АН СССР, 1962. – С. 224-257.
322. Коциевский А.С. О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до присоединения ее к России // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С. 354-360.
323. Коцієвський О.С. Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XX ст.) // УІЖ. – 1961. – № 2. – С. 75-81.
324. Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: Основа, 1990. – 176 с.
325. Кравченко В.В. Рукописна «История малой России» Д.М.Бантиша-Каменського // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 65-67.
326. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 296 с.
327. Кравченко Э.Е. Новые данные о Святогорском монастыре // Нові сторінки в історії Донбасу: Зб. ст. – Донецьк, 1992. – Вип. 1. – С. 18-25.
328. Краткий обзор Мариупольского уезда / Сост. Александрович. – Мариуполь: Изд. Мариупольской земской упр., 1884. – 116 с.
329. Кревецкий І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – Львів, 1924. – Т. СXXXIV-СXXXV. – С. 161-184.
330. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
331. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М.: Археолог. центр, 1995. – 291 с.
332. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 230 с.

333. Кудряшов В.К. Половецкая степь. – М.: Гос. изд-во географ. лит., 1948. – 159 с.
334. Кузьминков Л.Н. Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778-1780 гг. – Мариуполь: Приазовский рабочий, 1997. – 119 с.
335. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 18-30.
336. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3-х т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т. 1. – 363 с.; Т. 2. – 457 с.; 1877. – Т. 3. – 374 с.
337. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – Львів: Слово, 1992. – 152 с.
338. Лаврів П.І. Колонізація українських і суміжних степів: історичний нарис. – К.: Просвіта, 1994. – 56 с.
339. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб.: Тип. Воен. министерства, 1858-1865. – Ч. 1-3.
340. Лашенко Х. Діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 82-115.
341. Лебедев В.И. Булавинское восстание 1707-1708. – М.: Просвещение, 1967. – 153 с.
342. Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию всех татар и турок. – СПб.: Тип. Богдановича, 1792. – 167 с.
343. Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
344. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – К.: Тип. университета, 1902. – 11; 311 с.
345. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII ст. // Український археографічний щорічник: Укр. археогр. зб. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2004. – Вип. 8/92. – Т. 11-12. – С. 157-189.
346. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – 64 с.

347. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 400 с.
348. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 488 с.
349. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 180 с.
350. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1-2.
351. Лисянский А.С. Конец Дикого поля. – Донецк: Донбасс, 1973. – 131 с.
352. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Вид-во Харківського університету, 1970. – 204 с.
353. Литвиненко М.А. Записки мандрівників кінця XVIII – початку XIX ст. як джерело до історії України // Питання історії СРСР. – 1974. – Вип. 18. – С. 100-108.
354. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // КС. – 1887. – Т. 19. – Кн. 12. – С. 591-627.
355. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века / Вст. статья А.Я.Дегтярева, Ю.Ф.Иванова, Д.В.Караева. – М.: Изд-во Московского университета, 1996. – 688 с.
356. Лях Р.Д. Как заселялся наш край // Неизвестное об известном: Краевед. очерки / Сост. З.П.Капраленко. – Донецк: Донбасс, 1978. – С. 37-54.
357. Лях С.Р. Історіографія історії українського козацтва // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 183-188.
358. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР (Докапиталистические формации). – Изд. 4-е. – М.: Изд-во полит. литературы, 1959. – Т. 1. – 648 с.
359. Лященко П.И. Крепостное сельское хозяйство России в XVIII веке // Исторические записки – М.: АН СССР, 1945. – № 15. – С. 97-127.
360. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
361. Максимович М.А. Києвъ явился градомъ великимъ... – К.: Либідь, 1994. – 441 с.

362. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876-1880. – Т. 1-3.
363. Мариуполь и его окрестности. – Репринт изд. 1892 г. / Изд. Д.А.Хараджаева. – Мариуполь: Тип. А.А.Франтова, 1892. – 461 с.
364. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса: Тип. В.В.Кирхнера, 1893. – 31 с.
365. Маркевич М. Історія Малоросії / Відп. ред. і автор передмови Ю.С.Шемшученко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – XVI; 664 с.
366. Маркевич Н.А. История Малороссии. – М.: Тип. Августа Семена, 1842-1843. – Ч. 1-5.
367. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К.: Изд-во Киевского университета, 1971. – 176 с.
368. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – 236 с.
369. Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. – СПб.: При губ. правлении, 1798. – Ч. 1. – 98 с.
370. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Вид-во КДУ, 1959. – 258 с.
371. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) – Київ-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
372. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба / Шмідт А. Херсонская губерния. – СПб.: Военная типография, 1863. – Ч. 1-2.
373. Материалы по истории и культуре греков Украины: Сб. ст. / Сост. С.А.Калоеров, Г.Н.Чердакли. – Донецк: Кассиопея, 1998. – Вып. 1. – 104 с.
374. Материалы по истории экспедиций АН в XVIII-XIX вв. Хронологические обзоры и описания архивных материалов. – М.-Л.: АН СССР, 1940. – 310 с.
375. Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 111-116.

376. Мед О.Н. Поселения иностранцев на юге Украины в XVIII в. (историография проблемы) // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: Історичні науки, політологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1997. – Кн. 1. – С. 44-47.
377. Миллер Г.Ф. Известия о запорожских казаках // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – № 5. – С. 387-447.
378. Миллер Г.Ф. О начале и происхождении казаков // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – № 4. – С. 291-310.
379. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потёмкин. – Харьков: Тип. Губ. правления, 1895. – 48 с.
380. Миллер Д.П. Пикенерия // КС. – 1897. – Т. LXVII. – Кн. 12. – С. 301-322.
381. Милов Л.В. Исследование об «Экономических примечаниях» к Генеральному межеванию. – М.: Изд-во Московского университета, 1965. – 311 с.
382. Мининков Н.А. Донское казачество в эпоху позднего Средневековья (до 1671 г.) – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1998. – 510 с.
383. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): В 2-х т. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – Т. 1. – 548 с.
384. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.
385. Мицик Ю.А. Актуальні питання дослідження українського козацтва // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 1990. – № 12 – С. 24-26.
386. Мишанич Я.О. «Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика. – К.: Обереги, 1999. – 240 с.
387. Міжнародна науково-практична конференція «Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 119-206.

388. Мільчев В.І. Болгарські переселенці на півдні України 1724-1800 рр. – Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – 198 с.
389. Мільчев В.І. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 587-603.
390. Мільчев В.І. Запорожці поза межами Запорозьких Вольностей // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 618-630.
391. Мільчев В.І. Матеріали до історії болгарського населення України. XVIII ст. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 236 с.
392. Мільчев В.І. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 604-617.
393. Мільчев В.І. Сербі в Україні у першій половині XVIII ст. // Канцелярія Новосербського корпусу. Джерела з історії України. – Запоріжжя: ЗНТН, 2005. – Т. 7. – С. 19-42.
394. Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (Вторая половина XVI – середина XVII в.) – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – Ч. 1. – 76 с.
395. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятца, сочиненная от инженерной команды. – М.: Тип. университета, 1847. – 43 с.
396. Н.С. Очерк из истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX ст. – К.: Тип. университета, 1898. – 104 с.
397. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка // Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 496 с.
398. Население и территория Центрального Черноземья и Запада России в прошлом и настоящем: Материалы VII регион. науч. конф. по ист.

- демографии и ист. географии, посвящ. 75-летию проф. В.П.Загоровского: (Воронеж, 20-21 апр. 2000 г.). – Воронеж: Центр духовного возрождения Черноземного края, 2000. – 223 с.
399. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наук. думка, 1975. – 275 с.
400. Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). – М.: Старый сад, 1997. – 414 с.
401. Нелепин Р.А. История казачества. – СПб.: Православная Русь, 1995. – Т. 1. – 558 с.
402. Никитин Н.И. Казачьи сообщества как пример самоорганизации внесловных и внеклассовых социальных слоев XVI-XVIII вв. // Сословия и государственная власть в России XV – середина XIX вв. – М., 1994. – Ч. 2. – С. 3-14.
403. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг. Исторический очерк. – СПб.: Тип. М.Стасюлевича, 1891. – 218 с.
404. Новицкий И. Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV-XVIII веке. – К.: Тип. университета, 1876. – 161 с.
405. Новицкий Я.П. История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1905. – 176 с.
406. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 447 с.
407. Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 256 с.
408. Олійник О.Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 64 с.
409. Олійник О.Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // УІЖ. – 1992. – № 2-3. – С. 33-39.

410. Орлянский С.Ф. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). – Харьков-Запорожье: Еврейский мир, 1997. – Вып. 1. 1780-февраль 1917 г. – 64 с.
411. Отечественная история (IX-XVIII вв.): Конспект лекций / Ю.А.Абакумов, А.А.Большаков, О.Г.Санин. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2003. – Ч. 1. – 160 с.
412. Павлюченко О.В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // УІЖ. – 1981. – № 2. – С. 101-108.
413. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава: Товарищество Печатного Дела, 1914. – 237 с.
414. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав.: Тип. Чаусского. – 1864. – 381 с.
415. Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури). – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 186 с.
416. Перковський А.Л. Українське населення в 60-70-х рр. XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 107-111.
417. Пикалов В.Г., Посохов С.И. А.Г.Слюсарский как историк Слобожанщины // Россия и Украина на пороге XXI века. Пути сочетания национальных интересов и братского взаимодействия: Тез. докл. – Воронеж, 1997. – С. 44-46.
418. Пирко В.А. Города Донеччины в конце XVIII в. (по материалам описания Азовской губернии) // Летопись Донбасса: Краеведческий сборник. – Донецк, 1994. – Вып. 2. – С. 28-31.
419. Пирко В.А. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1987. – Вып. 34. – С. 91-98.
420. Пирко В.А. Заселение в XVI-XVIII вв. // Новые страницы в истории Донбасса: – Донецк: Дон ГУ, 1992. – Кн. 1. – С. 26-42.
421. Пирко В.А. К вопросу о направлении миграции населения на Украине во второй половине XVII – начале XVIII вв. // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы. – Кишинев, 1991. – С. 39-46.

422. Пирко В.А. К вопросу об основных этапах заселения Донбасса в эпоху феодализма // Историческая демография и современность: VII Всесоюзн. конф. по исторической демографии: (Донецк, 14-16 мая 1991 г.). – Донецк: Дон ГУ, 1991. – Ч. 2. – С. 110-111.
423. Пирко В.А. Не про пень и брата – об истории края // Донбасс. – 1990. – № 6. – С. 176-182.
424. Пирко В.А. Оборонительные сооружения и их роль в освоении Северного Приазовья в XVII-XVIII вв. – Донецк: Дон ГУ, 1988. – 31 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР от 25.10.88, № 35900.
425. Пирко В.А. Описание наместничеств Украины как исторический источник // Историография и источниковедческие проблемы отечественной истории: Межвуз. науч. сб. – Днепропетровск, 1985. – С. 93-97.
426. Пирко В.А. Роль народных миграций в заселении и освоении Северного Приазовья (XVI-XVIII вв.) // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI-XX вв.): Материалы 20 сессии всесоюзн. симпоз. по изучению проблем аграрной истории. – Таллинн: Изд-во ЭАН, 1986. – Вып. 1. – С. 91-98.
427. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. – 136 с.
428. Пирко В.А. Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 180-184.
429. Пирко В.А. Украинская линия. – Донецк: Дон ГУ, 1985. – 140 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР от 30.05.85, № 20966.
430. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М.: Тип. А.И.Снегиревой, 1909. – 340; 84 с.
431. Пірко В.О. 250 річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ. – 1986. – № 8. – С. 139-142.
432. Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк: Дон ДУ, 1993. – 64 с.

433. Пірко В.О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С. 85-88.
434. Пірко В.О. До питання про заснування міста Слов'янська // УІЖ. – 1976. – № 9. – С. 114-118.
435. Пірко В.О. До питання про методику визначення часу заснування поселень Степової України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 18. – С. 108-113.
436. Пірко В.О. До питання про час заснування м. Маріуполя: (Історіографія і джерела) // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва: Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф.: (Маріуполь, 27-29 трав. 1999 р.). – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – С. 253-255.
437. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
438. Пірко В.О. Заселення запорізьких земель в 1776-1783 рр. // Матеріали доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу. – Донецьк: Дон ДУ, 1997. – Кн. 1. – С. 53-54.
439. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
440. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Український культурологічний центр, 1998. – 124 с.
441. Пірко В.О. Історіографія та джерела з історії заселення та господарського освоєння Донбасу у XVI-XVIII ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки. – 2004. – Вип. 1. – С. 88-93.
442. Пірко В.О. Кальміуська паланка // Наукові записки. – К., 2001. – Т. 6. – С. 70-77.
443. Пірко В.О. Картографічні матеріали півдня Росії XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 400-412.

444. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині // Рідний край. Іст.-краєзн. альманах. – Донецьк, 1995. – Вип. 1. – С. 24-32.
445. Пірко В.О. Краєзнавчі відомості в описах до атласів губерній кінця XVIII ст. // Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (19-21 жовт. 1982 р., м. Вінниця): Тез. доп. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1982. – С. 74-75.
446. Пірко В.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело до вивчення стану залюднення Донеччини в середині 70-х рр. XVIII ст. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2002. – № 10. – С. 15-24.
447. Пірко В.О. Матеріали архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // Донецький вісник НТШ. – 2001. – Т. 1. – С. 56-61.
448. Пірко В.О. Матеріали картографії як джерело до історії Півдня України XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Нова серія. – Вип. 5-6. – С. 25-35.
449. Пірко В.О. Матеріали Російського державного архіву давніх актів як джерело до історії Південно-Східної України XVII-XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 126-129.
450. Пірко В. Матеріали центральних державних архівів Росії як джерело до історії Донбасу XVI-XVIII ст. // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка: Зб. ст. – Донецьк, 2006. – Т. 12: Історія. – С. 6-15.
451. Пірко В.О. Міста Донеччини в XVII-XVIII ст. // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. – Донецьк: Дон ДУ, 1998. – Кн. 6. – С. 5-20.
452. Пірко В.О. Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. – 2004. – Верес. (Спец. вип.). – С. 19-22.
453. Пірко В.О. Оборонні споруди XVII-XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 95-110.
454. Пірко В.О. Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 190-199.

455. Пірко В.О. Описи намісництв України як джерело з краєзнавства // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (23-25 жовт. 1984 р., м. Чернігів): Тез. доп. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1984. – С. 30.
456. Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії: Тексти лекцій. – Донецьк: Дон ДУ, 1991. – 32 с.
457. Пірко В.О. Про час заснування м. Бахмута // УІЖ. – 1996. – № 6. – С.147-148.
458. Пірко В.О. Топографічні описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. як джерело до історії культури селян Слобожанщини // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 59-64.
459. Пірко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.
460. Пірко В.О., Покотилюк А.В. Про формування багатоетнічного складу населення Північного Приазов'я в XVI-XVIII ст.: (історіографія та джерела проблеми) // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі (Донецьк, 21-24 лют. 1990 р.): Тез. доп. і повід. респ. наук. конф. – Донецьк, 1990. – Ч. 1, секція 1. – С. 7-8.
461. Пірко В.О., Стешенко Н.Л. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. у сучасній українській історіографії // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Наука і освіта, 2006. – № 3. – С. 88-92.
462. Пірко В.О., Стешенко Н.Л. Заселення Південної України в XVI-XVIII ст. в російсько-українській історіографії XVIII – першої половини XIX ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки. – Донецьк: Дон НУ, 2003. – Вип. 2. – С. 69-75.
463. Пірко В.О., Стешенко Н.Л. Радянська історіографія 1950-1980 рр. заселення Степової України в XVII-XVIII ст. // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної

- роботи за період 2003-2004 рр.: Секція історичних наук: Тези доповідей – Донецьк: Дон НУ, 2005. – С. 3-4.
464. По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав: Тип. Екатеринославской железной дороги, 1912. – Вып. 2-3.
465. Подов В.И. Донбасс. Век XVIII-й. Социально-экономическое развитие Донбасса в 18 веке. – Луганск: Світлиця, 1998. – 228 с.
466. Подов В.И. История Донбасса. – Т.1. Донбасс в XVII-XVIII вв. – Луганск: Альма-матер, 2004. – 335 с.
467. Подов В.И. Открытие Донбасса. Исторический очерк. Документы. – Луганск: Рубежанская гор. тип., 1991. – 117 с.
468. Подов В.И. Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. Документы. – Луганск: Globus, 1998. – 120 с.
469. Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 216 с.
470. Полонская-Василенко Н.Д. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30-46.
471. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – М.: АН СССР, 1942. – № 13. – С. 130-174.
472. Полонська-Василенко Н.Д. До історії повстання на Запоріжжі 1768 р. // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 107-126.
473. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К.: УАН, 1926. – Кн. 9. – С. 278-331.
474. Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина: У 2-х т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965.– Т. 1. – 397 с.; 1967. – Т. 2. – 248 с.
475. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). – Мюнхен: УВУ, 1960. – Ч. 1. – 222 с.; Ч. 2. – 187 с.

476. Полонська-Василенко Н.Д. Зруйнування Запорізької Січі // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 127-137.
477. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2-х т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – 606 с.
478. Полонська-Василенко Н.Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К.: ВУАН, 1927. – Кн. 12. – С. 181-203.
479. Полонська-Василенко Н.Д. Нездійснений архітектурний проект (До історії Катеринослава) // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К.: ВУАН, 1930. – Кн. 15. – С. 157-164.
480. Полонська-Василенко Н.Д. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні // Праці Єврейської археографічної Комісії ВУАН. – К.: ВУАН, 1930. – Т. 2. – С. 56-88.
481. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна 1787 р.(з історії колонізації) // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К.: ВУАН, 1929. – Кн. 24. – С. 89-156.
482. Попов Н.А. Военные поселения сербов в России // Вестник Европы. – 1879. – № 6. – С. 584-620.
483. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 80 с.
484. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення на півдні України (1751-1764 рр.) // Канцелярія Новосербського корпусу. Джерела з історії України. – Запоріжжя: ЗНТН, 2005. – Т. 7.– С. 43-96.
485. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
486. Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіогр. зб. / Редкол.: С.І.Посохов (голов. ред.) та ін. – Харків: НМЦ «СД», 2002. – Вип. 5. – 168 с.

487. Происхождение запорожского козачества // КС. – 1884. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 580-608; Т. 10. – Кн. 9. – С. 27-52.
488. Пронштейн А.П. Земля Донская в XVIII в. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского университета, 1961. – 375 с.
489. Пронштейн А.П. Развитие сельского хозяйства на Дону // ЕАИВЕ. 1960 г. – К.: АН УССР, 1962. – С. 248-261.
490. Пронштейн А.П., Меников Н.А. Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков и донское казачество. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1983. – 419 с.
491. Пудавов В.М. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск: Областная тип., 1898. – Ч. 2. – 243 с.
492. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К.: Выща школа, 1988. – 142 с.
493. Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский: Историко-архитектурный очерк. – Днепрпетровск: ДИСИ, 1974. – 96 с.
494. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 3-22.
495. Реклю Э. Земля и люди: Всеобщая география. – СПб.: «Общественная польза» и К°, 1898. – Т. 5. – Кн. 3. – С. 793-857.
496. Ригельман А.И. История или повествование о донских казаках, отколь и когда они начало своё имеют. – М.: Тип. университета, 1848. – 154 с.
497. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще... – М.: Тип. университета, 1847 – Т. 1-4.
498. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та прим. П.М.Саса, В.О.Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
499. Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. – 200 с.

500. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под. ред. Нежинского Л.Н., Игнатьева А.В. – М.: Международные отношения, 1999. – 557 с.
501. Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П.Семенова. – СПб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1903. – Т. 7. – 518 с.; 1913. – Т. 14. – 983 с.
502. Русов А.А. Русские трактаты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1876. – 104 с.
503. Савельев Е.П. Древняя история казачества / Предисл., сост. А.Т.Фоменко, Г.В.Носовский. – М.: Вече, 2002. – 464 с.
504. Савельев Е.П. История Дона и донского казачества. – Новочеркасск: Областная тип., 1915. – Ч. 1-4.
505. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М.: Наука, 1987. – 271 с.
506. Санцевич А.В. Видатний історик М.Є.Слабченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 70 с.
507. Сварник Г., Сварник І. Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 94-96.
508. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии. – Харьков: Тип. Окружного штаба, 1880. – 166 с.
509. Секиринский С.А. Из истории крестьянской колонизации Таврической губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // ЕАИВЕ. 1961 г. – Рига: АН Латвийской ССР, 1963. – С. 356-362.
510. Секиринский С.А. Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. // ЕАИВЕ. 1968 г. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 403-417.
511. Семёнов Д. Отечествоведение. Россия по рассказам путешественников. – СПб.: Тип. Глазуновых, 1871. – Т. 2. – 298 с.

512. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб.: Тип. И.Фишона, 1846. – 64 с.
513. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.
514. Сергійчук В.І. Українське козацтво на службі Московської держави в другій половині XVI – середині XVII ст. / На пошану 80-річчя професора Т.Мацьківа: Зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 49-63.
515. Сеницкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя М.М.Долгорукого // КС. – 1892. – Кн. 2. – С. 226-259.
516. Синкевич Е.Г., Синкевич И.Ю. Система фортификационных сооружений Юго-запада Российской империи и ее роль в освоении Северного Причерноморья // Геополитические и геоэкономические проблемы российско-украинских отношений (оценки, прогнозы, сценарии): Материалы международной конференции (22-24 января 2001 г. Санкт-Петербург, Российская Федерация). – СПб., 2001. – С. 59-63.
517. Ситкарьова О.В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д.Дебоскетом у середині XVIII ст. // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 132-137.
518. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
519. Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775-1917 годы. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – 416 с.
520. Скальковский А.А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея: 1764-1797. – Одесса: Гор. типография, 1889. – 38 с.
521. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае // ЖМВД. – 1848. – Ч. 21. – № 1. – С. 57-101; № 2. – С. 206-245; № 3. – С. 321-370.
522. Скальковский А.А. Занятие Крыма в 1783 г. // ЖМВД. – 1841. – Ч. 30. – № 4. – Отд. 2. – С. 1-44.

523. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. – Одесса: Гор. типография, 1841. – 437 с.
524. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. – Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. – Одесса: Типография А.Шульце, 1846. – Ч. 1-3.
525. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. – Изд. 3-е. – Одесса: Типография А.Шульце, 1885. – Ч. 1. – 302 с.; Ч. 2. – 358 с.; 1886. – Ч. 3. – 330 с.
526. Скальковский А.А. К истории колонизации Новороссийского края // КС. – 1885. – Т. 11. – Кн. 3. – С. 531-538.
527. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1850. – Ч. 1. – 366 с.; 1853. – Ч. 2. – 552 с.
528. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1793-1823. – Одесса: Гор. типография, 1837. – 296 с.
529. Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – С. 62-104; С. 192-218.
530. Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) / Оттиск из ЖМВД. – СПб., 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – 65 с.
531. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса: Гор. типография, 1836. – Ч. 1. – 289 с.; 1838. – Ч. 2. – 350 с.
532. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько; пер. з рос. Т.С.Завгородньої. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
533. Слабеев И.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1964. – 139 с.

534. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны: В 5 ч. – Одесса: Госиздат Украины, 1922-1925.
535. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя: Б. в., 1999. – С. 411-491.
536. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К.: ВУАН, 1929. – Вип. 6. – С. 159-252.
537. Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник / Б.Зайцев, С.Куделко, В.Міхеєв, С.Посохов. – К.: Будівельник, 1994. – 80 с.
538. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. – Харьков: Облиздат, 1964. – 460 с.
539. Слюсарський А.Г. Заселення Слобідської України у зв'язку з боротьбою українського народу проти іноземної неволі // Зб. наук. робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. – Харків: Вид-во Харківського державного університету ім. О.М.Горького, 1954. – С. 71-94.
540. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. – Харків: Кн.-газ. вид-во, 1954. – 280 с.
541. Смирнов И.И. и др. Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. – М.-Л.: Наука, 1966. – 327 с.
542. Смолій В.А. Про нові походи до вивчення історії українського козацтва / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 12-15.
543. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М.: Соцэкгиз, 1962-1966. – Кн. 5-15.
544. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. В 29 т. – М.: Тип. университета, 1851-1879. – Т. 5-15.
545. Соловьёв С.М. Об истории Древней России / Сост., авт. предисл. и примеч. А.И.Самсонов. – М.: Просвещение, 1992. – 544 с.

546. Соловьёв С.М. Общедоступные чтения о русской истории / Авт. очерка и комент. И.В.Волкова. – М.: Республика, 1992. – 350 с.
547. Сорокин Ю.А. Российский абсолютизм в последней трети XVIII в. – Омськ: Изд. Ом ГУ, 1999. – 320 с.
548. Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию / Предисл. И.Сокальского. – Харьков: Тип. окружного штаба, 1883. – 8; 24 с.
549. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. – М.: Мысль, 1990. – 269 с.
550. Станіславський В.В. Запорозька Січ у другій половинні XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.– Т. 1. – С. 558-587.
551. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. – СПб.: Тип. И.Глазунова, 1829. – 95 с.
552. Стецюк К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К.: АН УРСР, 1947. – 117 с.
553. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х-70-х роках XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 364 с.
554. Стешенко Н.Л. Заселення півдня України в XVI-XVIII ст. в радянській історіографії (1920-1980-ті рр.) // Історичні і політологічні дослідження: Зб. наук праць. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – № 1/2 (27/28). – С. 12-23.
555. Стешенко Н.Л. Історіографія 1920-1930-х рр. про заселення Степової України у XVI-XVIII ст. // Історія та географія: Зб. наук. праць. – Харків: Майдан, 2007. – Вип. 25-26. – С. 174-178.
556. Стешенко Н.Л. Південь України XVI-XVIII ст. у записках іноземців // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – Донецьк: Дон НУ, 2004. – № 2. – С. 90-95.
557. Стешенко Н.Л. Російська історіографія 90-х рр. XX – початку XXI ст. про заселення Степової України у XVI-XVIII ст. // Історичні і політологічні

- дослідження: Зб. наук праць. – Донецьк: Дон НУ, 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 212-217.
558. Стешенко Н.Л. Сучасна українська історіографія заселення Степової України в XVI-XVIII ст. // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 90-94.
559. Стешенко Н.Л. Українська та російська історіографія другої половини XIX – початку XX ст. про заселення Степової України у XVI-XVIII ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – № 1/2. – С. 115-122.
560. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К.: Тип. Г.Л.Фронцкевича, 1904. – 327 с.
561. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ: Вид. дім «Андрій», 2006. – 250 с.
562. Стороженко І.С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 4 (364). – С. 3-18; № 5 (365). – С. 47-66.
563. Стороженко І.С. Перша запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 35-59.
564. Страна казаков / Сост. А.А.Олейников. – К.: Радуга, 2004. – 216 с.
565. Сухоруков В.Д. Историческое описание Земли Войска Донского. – Новочеркасск: Областная тип., 1869. – Т. 1. – 290 с.; 1872. – Т. 2. – 598 с.
566. Терновский Н.Н. К истории Запорожского края // Вестник Екатеринославского земства. – Екатеринослав, 1904. – С. 3-7.
567. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наук. думка, 1984. – 220 с.
568. Тимофієнко В.І. З історії заснування міст на Півдні України // УІЖ. – 1982. – № 10. – С. 102-105.

569. Тихомиров М.Н. Российское государство XV-XVII веков. – М.: Наука, 1973. – 423 с.
570. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорозьких землях в 1752 р. // Україна. – 1926. – Кн. 17. – № 2-3. – С. 154-158.
571. Тодийчук О.В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Московского общества истории и древностей российских. – К.: Наук. думка, 1989. – 160 с.
572. Тойнби А. Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
573. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М.: Весь мир, 2000. – 295 с.
574. Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб.: Скиф, 2004. – 240 с.
575. Україна крізь віки: У 15 т. – К.:Альтернативи, 1998. – Т. 6. – 320 с.; 1999. – Т. 8. – 304 с.
576. Україна: Енциклопедичний словник. – К.: ТД «Потенціал», 2002. – 464 с.
577. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2004. – 406 с.
578. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – К., 1993. – Вип. 2. – 172 с.
579. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 672 с.
580. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 12-29.
581. Устинов И.А. Литература о Харьковской губернии. – Харьков: Тип. губернского правления, 1880. – 239 с.
582. Ф.Ш. Записки П'єра Шевальє про Україну XVII ст. // УІЖ. – 1961. – № 3. – С. 132-133.
583. Февр Л. Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – 630 с.

584. Феодосий (Макаревский А.Г.). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ее // Феодосий (Макаревський О.Г.). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Вступ. ст., коментар Г.К.Швидько / Репринт. – Екатеринослав, 1880 г. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – С. 29-118.
585. Феодосий (Макарьевский А.Г.). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходи прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1880. – Ч. 1. – 575 с.; Ч. 2. – 373 с.
586. Феодосий (Макаревський О.Г.). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Вступ. ст., коментар Г.К.Швидько / Репринт. – Екатеринослав, 1880 г. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.
587. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков: Тип. университета, 1852-1859. – Отд. 1-5.
588. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3-х т. – Харьков: Райдер-Сага, 2004. – Т. 1. – 328 с.; 2005. – Т. 2. – 430 с.; 2006. – Т. 3. – 360 с.
589. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Святогорская общежительная Успенская пустынь // Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков: Тип. университета, 1859. – Отд. 1. – С. 143-190.
590. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 319 с.
591. Циберт В.М. Атласи Новоросійської губернії як джерела з соціально-економічної історії міст Південної України кінця XVIII століття // Вісник

- Східноукраїнського університету. Історичні науки. – Луганськ, 2001. – № 10 (44). – С. 31-35.
592. Циберт В.М. Соціально-економічний розвиток міст Південної України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 19-23.
593. Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 272-281.
594. Черемісін О.В. Міське землеволодіння і землекористування Одеси наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Південний архів: Зб. наук. пр. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 18. – С. 82-90.
595. Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. // Историк-марксист. – 1940. – № 11. – С. 109-111.
596. Чижикова Л.Н. Особенности этнокультурного развития русских в районах их смешанного расселения с украинцами // Расы и народы. – М., 1998. – Вып. 25. – С. 5-44.
597. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветщина) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 24. – С. 207-302.
598. Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний гірничий університет, 2004. – 335 с.
599. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв.: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 99 с.
600. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие Украины в XIV – середине XVIII века: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1988. – 84 с.
601. Шевченко Ф.П. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. // Історія та історіографія України. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 66-77.
602. Шимонов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // КС. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 609-636.

603. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. – Ленинград: Наука, 1975. – 246 с.
604. Шиян Р.І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. // Запорозька спадщина. Вип.7. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 98 с.
605. Шорохов А. Чужинці в степах України // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 73-74. – С. 103-111.
606. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва у російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 240 с.+VII карт.
607. Шпитальов Г.Г. Зимова прикордонно-форпостна служба Запорозького війська у ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя, 1999. – С. 21-31.
608. Шпитальов Г.Г. Літня форпостна служба Запорозького війська у ході російсько-турецької війни 1768-1774 років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 7. – К.: Б. в., 1999. – С. 405-411.
609. Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Историчне краєзнавство Одещини. – Одеса, 1993. – Вип. 4. – С. 41-45.
610. Шульгин О. Основні проблеми історії та життя // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960). – Записки НТШ. – Т. CLXXXVI. – Праці Історично-філософської секції. – Париж-Мюнхен, 1969. – С. 156-167.
611. Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. – Киев-Москва: Евролинц, 2003. – 632 с.
612. Щекатов А.М. Географический словарь Российского государства. – М.: Тип. Ф.Любия, 1801-1809. – Ч. 1-5.
613. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков: Тип. университета, 1882. – 365 с.
614. Щербак В.О. Базавлуцька та Микитинська Січі // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 548-557.

615. Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1994. – № 2-3. – С. 75-83.
616. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300 с.
617. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1890. – 386 с.
618. Эварницкий Д.И. И.М.Синельников, первый Екатеринославский губернатор (1704-1788) // Исторический вестник. – 1887. – Т. 6. – С. 630-638.
619. Эварницкий Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: Проминь, 1989. – 196 с.
620. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1892-1897. – Т. 1-3.
621. Эварницкий Д.И. Карты Украины и Запорожья // Труды XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. – М., 1907. – Т. 1. – С. 51-60.
622. Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1889. – 195 с.
623. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей и топографический очерк Запорожья // КС. – 1884. – Т. 4. – С. 589-608.
624. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья. – К.: Ред. «Киевской старины», 1884. – 20; 76 с.
625. Этничность. Национальные движения. Социальная практика: Сб. ст. – СПб.: ТООТК «Петрополис», 1995. – 336 с.
626. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К.: ВУАН, 1932. – ХХ; 191 с.
627. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: Проминь, 1989. – 197 с.
628. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків / Пер. з рос. Т.С.Завгородньої; Передм. В.С.Мороз. – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 359 с.

629. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Харків: Держвидав України, 1928. – 76 с.
630. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів: Світ, 1990-1992. – Т. 1-3.
631. Яворницький Д.І. Твори: У 20 т. – Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – Т. 1. – 520 с.; 2005. – Т. 2. – 383 с.
632. Яворницький Д.І. Як жило славне запорожське низове військо. – 3-е вид. – Катеринослав: Б. в., 1918. – 36 с.
633. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
634. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
635. Яковлева Т. Архив Коша Новой Запорожской Сечи и Гетманский архив Ивана Мазепы // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб.: Скиф, 2004. – С. 5-12.
636. Яковлева Т. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – СПб.: Скиф, 2004. – С. 203-214.
637. Ястребов В. Греки в Елисаветграде (отрывок из истории колонизации 1754-1774 гг.) // КС. – 1884. – Т. 8. – Кн. 4. – С. 673-683.
638. Яхонтов А.П. Переселение и колонизация: Конспект лекций, читанных на землеустроительных курсах в 1924. – Харьков: Б. и., 1925. – 105 с.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

639. Араджионі М.А. Історіографія етнічної історії та культури греків Північного Приазов'я (80-ті рр. XVIII ст. – 90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. – К., 1995. – 21 с.

640. Баранова В.В. Греки Приазовья: этническое самосознание и язык: Дис... канд. ист. наук: 07.00.07. – СПб., 2006. – 214 с.
641. Бачинский А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1969. – 27 с.
642. Бачинська О.А. Колонізація українським населенням Придунайських земель. XVIII – початок XX ст.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 2002. – 401 с.
643. Бенку И.В. Система казачьего самоуправления с XVIII в. по 1860 год (На примере Донского, Запорожского и Черноморского казачьих войск): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Ставрополь, 2005. – 188 с.
644. Белова Е.В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии): 1751-1871 гг.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2004. – 254 с.
645. Белікова М.В. Менонітські колонії півдня України (1789-1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
646. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентованості джерел): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.
647. Бойко А.В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 2001. – 37 с.
648. Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних Степів України в другій половині XVII-XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с.

649. Василенко Д.В. Движение населения южной окраины России во второй половине XVII – начале XVIII вв. (На материалах Центрального Черноземья): Дис... канд. ист. наук. – 07.00.02. – Воронеж, 2003. – 191 с.
650. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
651. Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 2003. – 208 с.
652. Ермолаев Ю.Н. Ректор Московского университета М.К.Любавский: Научная и административная деятельность: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2003. – 219 с.
653. Зенченко М.Ю. Южные уезды России в конце XVI – первой четверти XVII века: Формирование административно-территориального устройства: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2005. – 256 с.
654. Ісмаїлов М.А. Виникнення німецьких колоній півдня України (кінець XVIII – 30-і рр. XIX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.03 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.
655. Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.
656. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 16 с.
657. Каюк С.М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 17 с.

658. Козирев В.К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
659. Константинова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII-1853 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – 21 с.
660. Лашенко К.Г. Географія, природне середовище Вольностей Війська Запорозького, та природокористування запорозьких козаків (1734-1775): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 2002. – 17 с.
661. Мальченко О.Є. Фортифікаційне будівництво на південно-східному українському порубіжжі (XV – середина XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1996. – 25 с.
662. Марченко О.М. Сільське населення Степового Побужжя кінця XVIII – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с.
663. Мельникова Л.С. Східнослов'янська колонізація Південної Бессарабії (V – перша половина XIX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Ізмаїл, 1998. – 195 с.
664. Мільчев В.І. Болгарське населення південної України у XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
665. Никифорошенко Н.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Донецьк, 2000. – 256 с.
666. Никулов А.П. Население Старооскольского уезда в XVII – начале XVIII в. (локально-историческое исследование): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Старый Оскол, 2006. – 226 с.

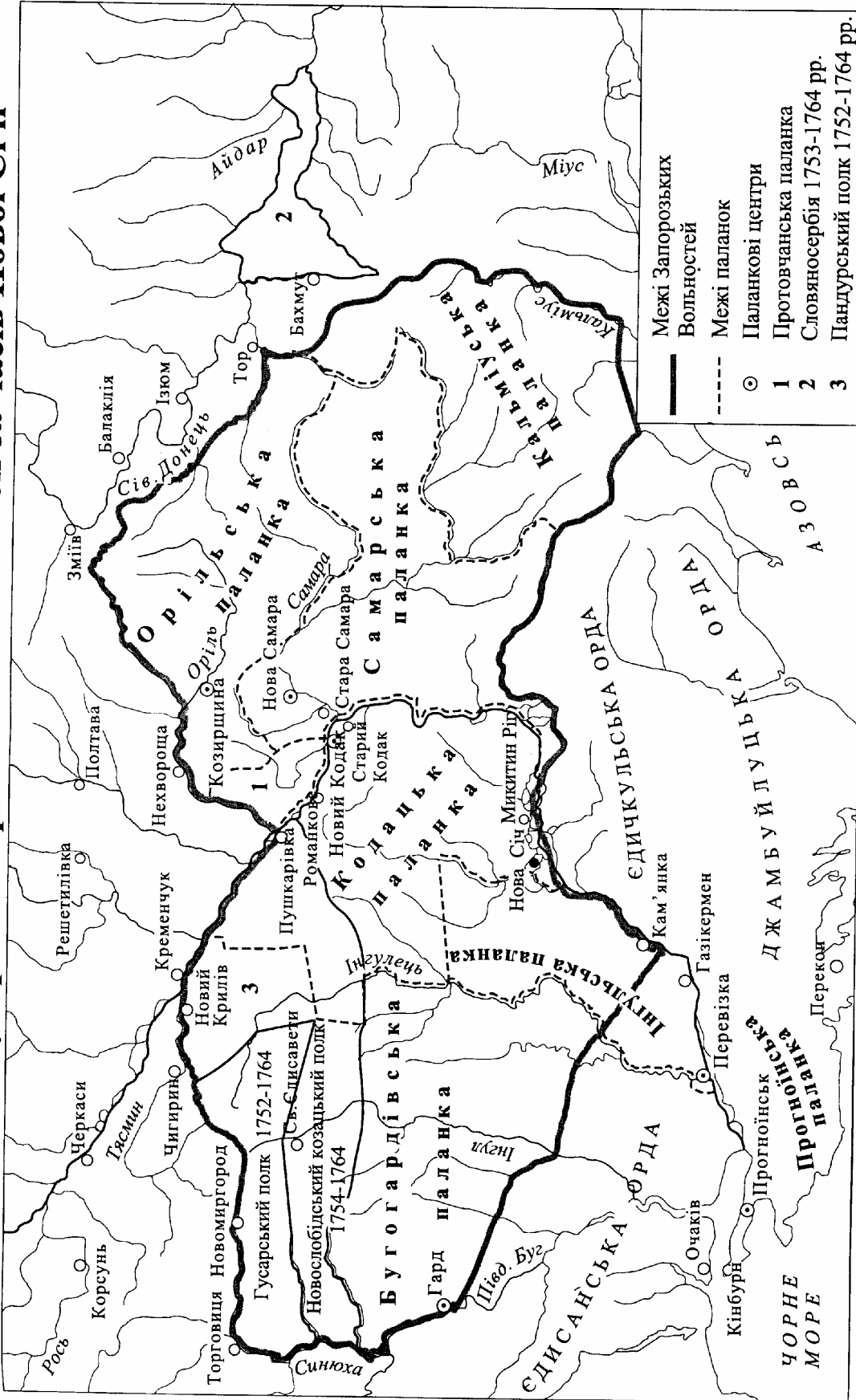
667. Новікова Л.В. Внесок А.О.Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2004. – 19 с.
668. Павлюк С.В. Старообрядческое движение в южных регионах России в конце XVII-XVIII вв.: Особенности и условия развития: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Пятигорск, 2005. – 168 с.
669. Папков А.И. Российско-украинское порубежье в конце XVI – первой половине XVIII века: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский государственный социальный университет. – М., 1998. – 17 с.
670. Пасько Е.А. Колонизационная политика России: Вторая половина XVIII – первая половина XIX в.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Ростов-на-Дону, 2003. – 240 с.
671. Перковский А.Л. Украинское народонаселение в XVIII веке.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / АН СССР. – К., 1968. – 17 с.
672. Покупко Т.Л. Чорноморська проблема в контексті державницьких змагань української козацької старшини (середина XVII – початок XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – 19 с.
673. Поцулко О.А. Балканські слов'яни на півдні України (XVI – до кінця 70-х рр. XIX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Донецьк, 1997. – 169 с.
674. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2004. – 203 с.
675. Санин О.Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством впервой четверти XVIII века: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1996. – 454 с.
676. Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XIX в. (1783-1917 гг.): Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Львовский государственный университет. – Львов, 1974. – 34 с.
677. Синяк І.Л. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734-1775): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут

української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 2006. – 20 с.

678. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.
679. Сусликов В.Є. Законодавчі акти Росії як джерело до історії півдня України XVIII століття (1700-1775 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Донецьк, 2005. – 300 с.
680. Тоценко Л.Г. Рыбные промыслы казачьих областей Азовского бассейна во второй половине XVIII – первой половине XIX вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ростовский-на-Дону государственный университет. – Ростов-на-Дону, 1970. – 27 с.
681. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Миколаїв, 2000. – 242 с.
682. Шкрібітько О.О. Господарська діяльність монастирів Степової України в XVI-XVIII ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2007. – 222 с.

Додаток А

Паланковий устрій Запорозьких Вольностей за часів Нової Січі

Складена за матеріалами фонду 229 ЦДАУК

Див.: Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років

Додаток Б

